

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА

О. В. Ярмак

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА СВІТУ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для здобувачів першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти денної та заочної форм навчання
зі спеціальності 051 – Економіка, освітньо-професійна програма
«Міжнародна економіка»)*

Харків
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова
2023

УДК 330

Ярмак О. В. Економічна історія України та світу : конспект лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти денної та заочної форм навчання зі спеціальності 051 – Економіка, освітньо-професійна програма «Міжнародна економіка» / О. В. Ярмак ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2023. – 201 с.

Автор

канд. екон. наук, доц. О. В. Ярмак

Рецензент

А. О. Москвіна, кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії та міжнародної економіки (Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова)

Рекомендовано кафедрою економічної теорії та міжнародної економіки, протокол № 8 від 18 травня 2023 р.

© О. В. Ярмак, 2023

© ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Змістовий модуль 1 Доіндустріальна економіка.....	5
Тема 1.1 Економічна історія як наука.....	5
Тема 1.2 Періодизація економічної історії.....	21
Тема 1.3 Господарство первісного суспільства та особливості зародження східних цивілізацій.....	27
Тема 1.4 Господарство та економічна думка стародавнього Єгипту та Вавилону.....	37
Тема 1.5 Господарство та економічна думка стародавніх Китаю та Індії.....	47
Тема 1.6 Особливості господарського розвитку та економічної думки періоду формування світових цивілізацій (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.).....	56
Тема 1.7 Господарство та економічна думка суспільства Європейської цивілізації в період середньовіччя (V–XV ст.).....	72
Змістовий модуль 2 Становлення та розвиток індустріальної економіки...	100
Тема 2.1 Формування передумов ринкової економіки в країнах Європейської цивілізації (XVI – перша половина XVII ст.).....	100
Тема 2.2 Сутність та наслідки промислового перевороту у світі.....	105
Тема 2.3 Ринкове господарство країн у період монополістичної конкуренції (друга половина XIX – початок XX ст.).....	117
Тема 2.4 Соціально-економічний розвиток України у XIX – на початку XX ст.....	134
Змістовий модуль 3 Постіндустріальна економіка: становлення, розвиток, проблеми і перспективи для України.....	141
Тема 3.1 Господарство та економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільств Європейської цивілізації (перша половина XX ст.).....	141
Тема 3.2 Розвиток національних економік країн Європейської цивілізації у системі світового господарства під впливом науково-технічної революції (друга половина XX ст.).....	155
Тема 3.3 Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи.....	169
Тема 3.4 Формування засад ринкового господарства в Україні (90-ті роки XX ст.).....	183
Список рекомендованої літератури.....	199

ВСТУП

«Економічна історія України та світу» є вибірковою дисципліною підготовки бакалаврів. Навчальна програма дисципліни «Економічна історія України та світу» складена відповідно до нормативної програми освітньо-професійної підготовки бакалаврів з економіки.

Конспект лекцій із дисципліни «Економічна історія України та світу» передбачає його опрацювання паралельно з прослуховуванням лекцій або для самостійного вивчення матеріалу студентами всіх форм навчання. У конспекті матеріал подано у логічній послідовності, що дозволяє виявити причинно-наслідкові зв'язки економічних процесів та явищ. Темати та питання лекцій відповідають робочій навчальній програмі дисципліни «Економічна історія України та світу».

Метою викладання навчальної дисципліни «Економічна історія України та світу» є формування у студентів комплексного наукового уявлення про закономірності еволюційного розвитку економіки різних цивілізацій та еволюцію економічних знань під впливом цих змін для розуміння генезису та закономірностей функціонування економічних систем.

Предметом економічної історії України та світу є еволюція господарської діяльності народів від первісної епохи до сучасності, що передбачає глибоке дослідження основних явищ і процесів всіх форм економічної діяльності людства, економічної політики провідних країн світу та України. Історія економіки показує вплив економічних рішень на економічну політику, їхню ефективність чи шкідливість. Надзвичайно важливим є знання історії економічних процесів для їх прогнозування та передбачення виникнення можливих проблем.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1 ДОІНДУСТРІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Тема 1.1 Економічна історія як наука

План

- 1. Предмет і методологія дисципліни, її місце в системі економічних наук.*
- 2. Проблеми періодизації історії розвитку економіки. Цивілізаційна парадигма суспільного розвитку.*
- 3. Мета і завдання навчальної дисципліни.*

Предмет і методологія дисципліни, її місце в системі економічних наук

Історія економіки та економічної думки є складовою системи економічних наук, загальним науковим об'єктом дослідження яких є економіка. Поняття «економіка», похідне від грецького «οἰκονομία», використовується для визначення сфери суспільного життя, де створюються, розподіляються та споживаються життєві (матеріальні та духовні) блага для задоволення потреб людини та суспільства. Це сфера господарської діяльності людини, сфера господарювання. Предметом історії економіки та економічної думки є:

- становлення, функціонування та розвиток економіки у процесі історичної еволюції на мікро-, мезо-, макро- і глобальному рівнях; конкретні форми становлення, розвитку і функціонування економічних систем у різні історичні епохи з урахуванням національних, природних, політичних, духовних та інших особливостей конкретних країн, їхніх угруповань, міжнародної економіки, системоутворювальні зв'язки економічних систем;

- системний погляд на історичний процес виникнення, розвитку, змагання та зміни економічної думки, закономірностей її еволюції та ролі в розвитку цивілізацій; етапні внески видатних особистостей, основних шкіл, течій та напрямів; аналіз фундаментальної бази хрестоматійних позицій економічної науки та сучасних економічних вчень; адекватність, повнота та достовірність теоретичного відображення закономірностей перебігу господарських процесів на певному етапі історичного розвитку;

- встановлення та дослідження методологічних засад історико-економічного аналізу, еволюції методів пізнання економічної дійсності.

В українській історико-економічній літературі поряд із поняттям «економічна система» використовують також поняття «господарська система». Існує два основних підходи до його ідентифікації у певних критеріальних аспектах. Господарська система розглядається як ціле з такими складовими, як територіальний і демографічний компонент, особливості соціально-економічних відносин, галузі матеріального виробництва, сфери фінансів, грошового обігу та кредиту, внутрішній та зовнішній ринки, підсистема державного регулювання економіки. Господарська система аналізується на основі системності як цілісне утворення, визначальними характеристиками якого є рівень техніки та технології у процесі виробництва суспільних благ і

функції людей; наявні у суспільстві форми власності на засоби виробництва; суспільна зрілість людей та форми їхньої суспільної залежності, свідомо організована господарська діяльність людей, зокрема зміна ролі держави у господарській системі. Спільним у дослідженні економічних систем є аналіз системоутворювальних зв'язків її складових.

У системі економічних наук та економічної освіти історія економіки та економічної думки – самостійна фундаментальна наука та навчальна дисципліна.

Історія економіки та економічної думки логічно доповнює та поглиблює знання з політичної економії, мікро- та макроекономіки, функціональних і галузевих економічних наук, систематизує та аналізує економічні знання. У ній сконцентровано пізнавальний досвід поколінь із дослідження соціально-економічних проблем, який використовують для формування сучасної політики, теорії та практики. Історико-економічні знання є у структурі кожної економічної науки у формі її історії, вони дають змогу отримати інформацію про напрямки, темпи та проблеми розвитку, пізнати методологічні підходи дослідження. Історико-економічна наука забезпечує синтез історико-економічних і теоретичних знань сучасних економічних наук, відіграє роль пропагандиста інтеграції наукового принципу розвитку в галузевих і функціональних науках, є ініціатором постановки міждисциплінарних проблем, сприяє гуманізації наукового змісту економічних знань. Вона тісно пов'язана з історією, філософією, географією, соціологією, політологією та іншими суспільними науками. Вивчення історії економіки та економічної думки є умовою для визначення об'єктивних закономірностей розвитку світової економіки, дозволяє розкрити взаємозв'язок теорій та умов їхнього виникнення, з потребами економічної практики.

Вивчення господарського досвіду та сучасних проблем економічної теорії, проведення порівняльного історико-економічного аналізу дають змогу забезпечити єдність теорії, історії та соціально-економічної практики, ефективний вихід економічної науки в сучасність. Історія економіки та економічної думки виконує такі функції:

- світоглядну – формування наукової картини світового процесу господарської еволюції людства;
- акумулятивну (нагромадження) – збір, вивчення та узагальнення господарського досвіду людства;
- пропедевтичну (підготовча) – визначення змісту базових економічних термінів на основі конкретних фактів з економічної історії;
- формування реалізму економічного мислення – вивчення й аналіз позитивних і негативних факторів, що впливають на досвід господарської діяльності людства;
- методологічну – історична ілюстрація та критика економічних законів і теорій економічної теорії, наукове обґрунтування нових економічних теорій;
- прогнозування – на основі використання досвіду, передбачення майбутнього розвитку;

- виховну (гуманістичну) – уміння ухвалювати рішення, враховуючи політичні та моральні чинники.

Сучасна наука виокремлює такі науково-організаційні форми історико-економічних досліджень, як економічна думка, економічне вчення, школа, течія та напрями економічної думки, концепція та теорія. Поділ на школи, течії та напрями є умовним і залежить від критеріїв, проблематики і методології, що кладуться дослідниками в основу їхнього визначення. Економічна думка є найзагальнішим, широким і багатоплановим поняттям, яке охоплює сукупність усіх поглядів і побажань з економічних питань, які існували та існують у суспільній свідомості.

Погляд – це напрям думок, точка зору, переконання.

Економічне вчення – це система упорядкованих та пов'язаних між собою поглядів і думок, у яких сконцентровано теоретико-методологічне відображення історичного процесу пізнання економічних явищ і процесів, система поглядів у певний період розвитку знань.

Школа економічної думки – сукупність економічних учень, об'єднаних базовими ідейними принципами, спільністю та наступністю методів.

Течія економічної думки – сукупність шкіл, які пропонують альтернативні варіанти або модифікації розвитку єдиних вихідних принципів економічних досліджень.

Напрямок економічної думки – наймасштабніше утворення в історії економічної думки, яке охоплює сукупність течій, що відстоюють базові принципові положення, та еволюціонує протягом тривалого історичного періоду.

Теорія – це структурована за допомогою наукових категорій, понять і законів система достовірних теоретичних та емпіричних знань, яка дає цілісне пояснення всього різноманіття фактів і подій господарського життя певної економічної системи. Концепція – сукупність або система поглядів, спосіб розуміння, тлумачення певного предмету, провідний задум, що визначає стратегію дослідження.

Методологія історії економіки та економічної думки. Прогрес наукового знання досягається як в теоретичному пізнанні, так і в методах, що використовують дослідники. Теорія та методологія утворюють внутрішню єдність. Співвідношення теоретичних і методологічних аспектів реалізується у положенні, що кожна попередня економічна теорія в міру своєї фундаментальності та наукової значущості володіє потенціалом і функцією методу для наступних теорій, що зумовлює спадкоємність економічних теорій. Якщо предмет науки розкриває, що пізнається, то метод – як пізнається. Науковий метод – це шлях пізнання, сукупність взаємопов'язаних засобів і правил дослідження та здобуття знань, їхнього обґрунтування. Застосування окремих методів не може бути довільним, вони повинні відповідати особливостям предмета дослідження. Вивченням методів пізнання як системи займається наука методологія. Функціональна роль методу та методології полягає у побудові певного теоретичного обґрунтування, виявленні принципів і

внутрішньої логіки формування системи теоретичного знання, взаємозв'язку її структури та механізму функціонування.

Методологічні засади історії економіки та економічної думки ґрунтуються на використанні загальнонаукових і спеціальних методів економічної науки. Українські дослідники вважають, що метод історико-економічного аналізу є системною конструкцією, до якої належать сукупність методів наукового пізнання.

Сучасна економічна теорія та історико-економічна наука ґрунтуються на цивілізаційно-еволюційній парадигмі. Еволюційна економічна теорія розглядає економічну систему як динамічну, у зростанні, розвитку та вдосконаленні, як природно-історичний процес. Методологія еволюційної економіки спирається на діалектичну філософію та логіку, розкриття причинно-наслідкових зв'язків і залежностей у розвитку економічних систем, єдність теорії та практики, закони еволюції органічної системи. Цивілізаційна парадигма пізнання суспільних процесів використовує системно-синергетичний метод. Згідно з загальною теорією систем, розробленою в 30-х рр. ХХ ст., по-перше, система аналізується як множинність взаємодіючих елементів, об'єднаних структурою зв'язків, що забезпечують взаємосприяння та взаємообмеженість їхніх властивостей і функцій; по-друге, використовуються принципи диференціації та інтеграції, коли визнається об'єктивна необхідність поділу конкретної системи на частини з наступною інтеграцією їх у цілісність, що має нові якості; по-третє, як стимул розглядається не причина (минула подія), а робиться наголос на результат. Основою синергетики є теорія далеких від рівноваги відкритих систем, створена в середині ХХ ст. брюссельською школою І. Пригожина, остання дала назву нового наукового напрямку «синергетика». Вона поєднує структурно-функціональність системного підходу з дослідженням системи в її розвитку через діалектику порядку та хаосу. Синергетика – це концепція самоорганізації систем, зокрема людського суспільства, вона відкидає запрограмованість розвитку початковими умовами, визнає об'єктивні причинно-наслідкові зв'язки та випадковість і спонтанність, можливість і дійсність, багатоваріантність розвитку із періодами стабільності та нестабільності в «точці біфуркації», яка означає кризу системи та вузловий момент історії. Виходячи на новий рівень самоорганізації, система вибирає один з декількох варіантів руху. Відмова від єдиного критерію та визнання багатоваріантності розвитку системи є базовим принципом сучасного наукового мислення.

Системно-синергетичний метод дослідження формує нові погляди щодо фундаментальних проблем усієї науки, зокрема історії економіки та економічної думки. Поєднання системно-синергетичного підходу з теорією цивілізаційного розвитку є сучасною концептуально-теоретичною основою праць економістів.

Метод наукової абстракції дозволяє відобразити загальні та найсуттєвіші властивості економічного життя суспільства, що узагальнюються поняттям «економічні категорії».

Метод емпіричного (грецьк. *emperia* – досвід) дослідження (спостереження, порівняння, вимірювання, систематизація подій і фактів)

дозволяють описати, порівняти, дослідити та узагальнити реальні економічні явища, сформулювати знання про економічну дійсність. Цей метод спирається на філософію позитивізму, критерієм істини є два головних принципи: верифікація (перевірка гіпотези, теорії) та фальсифікація (заперечення гіпотези, теорії). Емпіричний метод використовує економічна компаративістика, що досліджує розвиток економічних систем та його соціально-економічні наслідки в різних зіставленнях у національному, регіональному та світовому масштабах, тенденції та особливості розвитку економічних систем постсоціалістичних країн в умовах ринкових перетворень. В оцінці історичних фактів і подій значну роль відіграють кліометричні дослідження, що використовують статистичні методи дослідження за допомогою ЕОМ, моделювання, аналогії й альтернативи для пояснення минулого, економічну теорію для вивчення економічної історії.

Історико-економічний аналіз – це поглиблене дослідження системності, рівня інтегрованості та причинно-наслідкового механізму процесу економічного розвитку, відмова від догматичного розуміння історії розвитку економіки та визнання плюралізму форм теоретичного відображення економічної дійсності.

Вирішальне значення у методологічному арсеналі має системно-структурний (системно-функціональний) метод, згідно з яким економіка вивчається як система з широкими функціональними зв'язками, коли ціле та його частини взаємопов'язані різноманітністю внутрішніх і зовнішніх зв'язків, структурних елементів та рівнів.

Історико-генетичний метод дає змогу з'ясувати послідовний аналіз фактів і процесів генезису та еволюції об'єктів дослідження, розкриття причинно-наслідкового механізму розвитку економіки, визначити місце і роль теорії у сукупному системному знанні певної історичної доби, розкрити зв'язок між теоріями минулого та сучасного, взаємозв'язок ідей з політикою та практикою.

Історико-порівняльний метод порівнює об'єкти історико-економічного дослідження у часі та просторі, виявляє взаємодію загального, особливого та одиничного в економічному розвитку.

Історико-типологічний метод виявляє однотипні властивості та ознаки у різних явищах і подіях економічного життя. Порівняльно-статистичний – отримання, обробка, збирання і відбір, класифікація і аналіз історико-статистичної інформації. Монографічно-дедуктивний метод встановлює загальні закономірності через вивчення окремих економічних структур.

Проблемно-логічний метод дослідження розкриває глибинні сутнісні характеристики на основі виявлення внутрішньої логіки, дає змогу представити розвиток економіки та економічної науки як об'єктивно-зумовлену історію.

Історико-економічна наука використовує метод економічного моделювання, що здійснює пошук найбільш ефективних, оптимальних схем організації економічних систем, є формалізованим описом і кількісним виразом економічних процесів і явищ. Метод ідеальних типів є теоретичною моделлю, що найповніше відбиває певний стан господарської системи, її ідеальний тип, використовується для розкриття особливостей господарської сфери

конкретного суспільства на відповідному етапі його історичного розвитку. Метод контрфактичних моделей визначає можливості альтернативних шляхів розвитку, висвітлення невикористаних можливостей, позитивних і негативних сторін реального процесу. Абсолютистський (від лат. «самостійний») підхід полягає у розгляді теорії як безперервного прогресу від помилкових тверджень до істини, яка зводиться в «абсолют». Цей підхід виключає можливість існування інших методологічних підходів. Кумулятивний підхід (від лат. «накопичення») припускає, що нові за часом теорії є беззаперечно краще «старих», отже, вивчати останні необов'язково. Релятивістський підхід (від лат. «відносний») відкидає можливості пізнання об'єктивної істини взагалі на підставі повної відносності усіх людських знань.

Серед методів історико-економічної науки особливе значення мають організаційний підхід та процесний аналіз господарської системи. Організаційний підхід передбачає встановлення цілісних (емерджентних) характеристик господарської системи, її цілей, господарських форм, мотивів діяльності та характеру взаємодії між ними. Процесний аналіз передбачає вивчення необхідних суспільних умов (економічних інститутів) та перебігу процесів господарської взаємодії. Математичний метод – це складання системи числових характеристик досліджуваних об'єктів. Використовують також метод соціологічних дослідів і соціальної психології.

В історико-економічній літературі використовують спеціальні історичні методи дослідження: хронологічний, синхронний, дихронний (метод періодизації), історичне моделювання.

Проблеми періодизації історії розвитку економіки. Цивілізаційна парадигма суспільного розвитку

Наукова періодизація – це узагальнена характеристика об'єкта дослідження через поділ процесу розвитку на якісно відмінні періоди, усвідомлення його структурної еволюції в кожний конкретний період розвитку. Питання періодизації історичного розвитку господарських систем є дискусійним у вітчизняній і зарубіжній історико-економічній науці. На сьогоднішній день загально визнаної обґрунтованої концепції періодизації, що охопила б всю історію людства, не існує.

Функціонально-пізнавальне значення періодизації історії економіки полягає у визначенні логіки історичного розвитку господарських систем суспільства, характеристиці їхніх ключових періодів та етапів розвитку, якісних змін у них, процес зростання цілісності системи, періодизації історії економічної думки – у відтворенні особливості економічних ідей у кожний конкретний період їхнього розвитку, врахуванні спадкоємності економічних знань, виявленні основних віх її поступального розвитку.

Виявлення критеріїв періодизації розвитку економіки та економічної науки стало важливою науковою проблемою. Більшість сучасних дослідників наголошують на відмінності періодизації історико-економічної науки від періодизації загальної історії. Предметом останньої є певні часові та просторові

межі, у яких відбувається розвиток людського суспільства, перебіг історичного процесу. Тому події визначаються історичною ретроспективою, відповідно до історичної послідовності їхнього виникнення та розвитку (роками, століттями, тисячоліттями). Історико-економічна наука досліджує якісні зміни в господарській системі та економічній думці, яка відображає ці зрушення, в історичній еволюції. Отже, визначальними критеріями періодизації є зміни в процесі розвитку економіки та економічної науки з урахуванням історико-хронологічного підходу.

Базовою основою сучасних концепцій періодизації є розгляд цієї проблеми, по-перше, у контексті цілісного осмислення всесвітньо-історичного розвитку як соціокультурного процесу, що розглядається як система, підсистемами (складовими) якої є економічна, соціально-політична, культурно-інформаційна сфери людської життєдіяльності, їхня взаємопов'язана якісна трансформація, по-друге, через визнання ідеї багатофакторності соціокультурного, зокрема історико-економічного процесу (відносин економічної власності, технологічного способу виробництва, рівня розвитку товарно-грошових відносин, способу управління та координації економічної діяльності тощо), по-третє, на основі системно-синергетичної концепції.

У добу комерціалізації економіки та Просвітництва другої половини XVIII ст. сформувалася еволюційна парадигма, що обґрунтовує повільний, лінійний, безконечний, необоротний і висхідний розвиток людства, прогрес як загальний закон еволюції, критерієм періодизації історії було використано суспільний поділ праці. Зокрема, А.-Р. Тюрго вперше впровадив у наукове використання поняття «прогрес» як розвиток більш досконалого із менш досконалого, писав про науково-технічний і суспільно-моральний прогрес людства на чолі з країнами Західної Європи. Історію економіки розглядав як розвиток таких етапів:

- дикунство з мисливством;
- приручення тварин;
- освоєння землеробства, будівництво міст;
- поява «механічних мистецтв» (ремесел), торгівлі, суспільного життя.

А. Сміт розглядав чотири стадії економічного розвитку людства: полювання, збиральництво, сільське господарство, комерційне суспільство. Ж. А. Кондорсе визнавав безконечність і незворотність еволюції людського суспільства, десять історичних епох від риболовства, збиральництва та полювання до прогресу людського розуму. У працях А. Фергюссона виокремлено три стадії господарського розвитку від мисливства і збиральництва до скотарства і землеробства, які вперше отримали назви дикунства, варварства та цивілізації. Він обґрунтував зв'язок між формами господарювання, майновими відносинами та типами суспільної організації.

У XIX ст. – середині XX ст. у лінійно-стадіальній моделі людського розвитку найвпливовішими були еволюційно-прогресивістська та формаційна парадигми. Відбувалося уточнення концепції стадійності історичного розвитку. Представники еволюційного позитивізму XIX ст. філософи К.-А. Сен-Сімон,

О. Конт і Г. Спенсер, культурологи і економісти Л. Г. Морган, Лавернь-Пегільєн, Р. Джонс, Ф. Ліст, Ф. Теніс сформували загальну теорію еволюції людства та концепцію основоположної ролі матеріального виробництва в суспільному житті. Наприклад, Ф. Ліст поділив історію економічного розвитку на п'ять стадій: дикунства, розвитку скотарства, землеробства, землеробсько-мануфактурну, землеробсько-мануфактурно-комерційну. У другій чверті ХІХ ст. археологи Х. Томсен і Й. Ворсо розробили періодизацію археологічних пам'яток: кам'яний, бронзовий і залізний віки, яку науковці надалі використовували для характеристики історичної еволюції, досліджуючи суспільний і технологічний розвиток. Л. Морган на основі аналізу окремих елементів матеріальної культури описав такі стадії первісного суспільства, як дикунство (поява людини, заняття рибальством, використання вогню, лук і стріл), варварство (відкриття гончарного виробництва, зародження тваринництва і землеробства, відкриття заліза). Він стверджував, що цивілізацію започаткували винахід алфавіту та писемності. Р. Джонс сформулював поняття «економічна структура нації» як основу історико-економічного аналізу. На думку Ф. Теніса, історична еволюція відбувалася від первісної громади до аграрного та індустріального суспільства. Російський вчений Л. І. Мечников історію народного господарства поділяв на річковий, середземноморський та океанський періоди.

Представники історичної школи (40-ві рр. ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.) основним критерієм розвитку господарства визначали рівень відносної відокремленості господарських одиниць, спосіб розподілу та обміну життєвих благ (так звана мінова концепція). Б. Гільдебрант виокремив три стадії в історії господарства: «природне» натуральне господарство середніх віків, в умовах якого відсутній грошовий обіг і практикується обмін товару на товар; грошове господарство мануфактурного періоду, що характеризується поширенням грошей як посередника обміну; розвинене кредитне господарство, у якому обмін здійснюється переважно через кредит. Основу періодизації К. Бюхера становила довжина шляху товару від виробника до споживача: самодостатнє (домашнє) натуральне господарство; міське господарство, в умовах якого продукт переходить безпосередньо від виробника до споживача через місцевий ринок; народне господарство, де панує національний ринок. Згідно з концепцією В. Зомбарта і М. Вебера, еволюцію економіки визначали індивідуальне, перехідне та соціальне господарства. Вчені обґрунтовували соціальний плюралізм (плюралізм факторів), що поєднує техніко-економічні, соціально-організаційні та соціально-психологічні чинники, проте надавали перевагу позаекономічним чинникам. Визначальним фактором формування капіталістичного суспільства М. Вебер вважав протестантську релігію, В. Зомбарт – війни, етнічні конфлікти, розкоші.

Представники американо-європейського неоеволюціонізму (Г. В. Чайлд, Е. П. Чейні, Л. Уайт, Дж. Стюард) у 20–40-х рр. ХХ ст. пояснювали стадіальний розвиток господарства, використовуючи системний підхід і сучасні наукові досягнення, зокрема археології. Британський археолог Г. В. Чайлд обґрунтував поняття «неолітичної революції» як перехідний період від стадії

привласнюваного господарства (дикунства) до відтворювальної економіки (варварства), від мисливства і збиральництва до землеробства, скотарства і палеометалургії, та поняття урбаністичної «міської революції», змістом якої є поява перших міст як осередків цивілізаційного життя. Міська революція знаменувала перехід від первісності (варварства) до цивілізації. Вирішальним чинником еволюції суспільства вчені вважали технічний та технологічний поступ. Принципово важливою була ідея полілінійності (поліваріантності) загальної еволюції, взаємозв'язку розвитку суспільства і умов зовнішнього середовища, формування різних типів технолого-екологічних систем.

Постеволюціоністи 50–90-х рр. ХХ ст. історію людства розглядали як стадійний односпрямований соціокультурний поступ, що пройшов стадії доіндустріального та індустріального суспільств, основою розвитку яких є прогрес розуму, науки, техніки та економіки. Вчені зосереджували увагу переважно на двох проблемах: механізмах переходу від привласнюваного до відтворюваного господарства і цивілізації, концепції індустріального суспільства.

Американський економіст, історик і антрополог К. Поланьї, досліджуючи економічні системи докапіталістичного і капіталістичного суспільств, зробив висновок, що економічний розвиток необхідно розглядати в контексті єдності з культурними, політичними і соціальними суспільними традиціями. Він обґрунтував, що:

- у докапіталістичних суспільствах економічні відносини існують як складова соціокультурної системи, не мають базового значення. Детермінують авторитет і соціальний престиж, які забезпечують провідне місце людини в суспільному житті. Соціальні відносини визначають відносини власності. Економічний процес організований через посередництво соціальних інститутів (родинні зв'язки, брак, вік, вірність, покровительство тощо), а не економічних. Поведінку людини визначають не індивідуальні економічні інтереси, а соціальні мотиви;

- в історії економіки доцільно виділити три типи (моделі) розподілу матеріальних благ («три форми інтеграції»). На стадії ранньопервісної економіки домінує реципрокна система (реципрокність – взаємність), коли кожний член суспільства намагається внести у спільне надбання общини максимум, із тим, щоб отримати максимум шани і соціальних привілеїв (зміст цього поняття трактується також як обмін дарами залежно від обов'язків членів суспільства). З переходом до відтворюваного господарства на стадії пізньопервісних суспільств та ранніх цивілізацій утверджується та переважає редистрибутивна система (редистрибуція – перерозподіл) – централізований перерозподіл матеріальних благ, який здійснюють племінні вожді, а потім державний апарат, залишаючи дедалі більший відсоток блага представникам керівної верхівки. З переходом до нового часу перемагає модель ринкової економіки;

- форми інтеграції (моделі) не є стадіями розвитку суспільства. Між ними немає чіткої послідовності. Їх можна використати для аналізу суспільств на всіх цивілізаційних рівнях.

Проблемами індустріального розвитку у 1960-х р. почали займатися розробники соціально-інституціональних технократичних концепцій у межах інституціоналізму (У. Ростоу, Р. Арон, Д. Белл, Дж. Гелбрейт, Е. Тоффлер, З. Бзежинський). Головним методологічним принципом періодизації суспільства вони вважають технологічний детермінізм, коли основою розвитку стадій суспільства є технологічний спосіб виробництва (рівень розвитку техніки, технології, організації, галузевий і професійний поділ праці), незалежно від форм власності та суспільних відносин. Всесвітня історія розглядається як перехід від первісності до доіндустріального (аграрно-ремісничого) суспільства, далі до індустріального, а від нього до постіндустріального суспільства. Суспільне виробництво структуризоване, поділено на три сектори: первинний (сільське господарство, гірничодобувна промисловість, лісництво і рибальство), вторинний (промисловість і будівництво), третинний (сфера послуг). Оскільки при такому розумінні капіталізм і соціалізм є лише стадіями індустріального суспільства, концепція індустріального суспільства була доповнена ідеєю конвергентності (наближення) капіталізму та комунізму як варіантних шляхів його розвитку.

У 1960–1970-ті рр. почалася розробка теорії постіндустріального суспільства, яка охоплює концепції постіндустріалізму (Дж. Гелбрейт, Р. Арон, Д. Белл), інформаційного суспільства (М. Кастельс, К. Кумар, Ф. Махлуп, Й. Масуда, Дж. Несбіт, У. Хадсон, У. Мартін), суспільство знань (П. Дракер, Р. Кройфорд), технотронного, загальносвітової соціально-економічно-культурної систем, структурних зрушень (К. Кларк, Ж. Фурастьє).

Представники німецького неолібералізму В. Ойкен і Ф. Бьом створили теорію господарського порядку. Виходячи з особливостей сфери обігу і ступенів конкуренції, визначали два «ідеальних типи господарства» як стадії історичного та економічного розвитку: централізовано керована (примусова) економіка або «мінове господарство» та ринкове господарство, у якому економічний прогрес регулюється власне суб'єктами ринкового господарства. В. Ойкен підкреслював, що у чистому вигляді ні один з ідеальних типів не існує. Сучасні економічні системи поєднують ці типи. Пошуки оптимального соціально-економічного порядку привели до опрацювання моделі «соціально-ринкового господарства», яке поєднує ринкові механізми та державне регулювання.

У другій половині ХХ ст. у розумінні всесвітньої історії в межах стадіальної парадигми утвердився цивілізаційний підхід. Провідною стала ідея полілінійності соціокультурного розвитку. Поняття «цивілізація» використовується, по-перше, як стадія соціокультурного розвитку за первісністю (таке трактування пов'язано з А. Фергюссоном), по-друге, як історично-конкретний стан суспільства (автономна соціокультурна система), що характеризується особливим способом праці, певною суспільною виробничою технологією, відповідною матеріальною та духовною культурою. Видатні філософи та історики П. Т. де Шарден, А. Дж. Тойнбі, К. Ясперс поділяли історію людства на первісну або передісторію, що розмежовується на два періоди неолітичною революцією; історію окремих локальних і

регіональних цивілізацій; світову історію або сучасну добу загальнолюдської інтеграції на основі науково-технічних досягнень, промисловості та транспортно-комунікаційних заходів, яка починається від великих географічних відкриттів і утверджується протягом промислового перевороту XIX ст. Принципово новою була концепція «осьового часу» К. Ясперса. Вчений характеризував «осьовий час» у хронологічних межах 800–200 рр. до н. е. як певну стадію в духовному розвитку людства, загальнолюдську добу розуму і особистості, коли паралельно, незалежно один від одного в п'яти світових центрах цивілізаційного розвитку – грецькому, іудейському, іранському, індійському та китайському – виникли релігійно-філософські течії (антична, іудаїзм, зороастризм, буддизм, веданта, даосизм), що усвідомлювали конкретну особу як суб'єкта культурно-історичного процесу, яка почала протиставляти себе соціальній реальності та державній владі.

Модерністська парадигма аналізу суспільного розвитку (С. Блек, Д. Лернер, Ш. Ейзенштадт, С. Хантінгтон) поширилася у другій половині XX ст. Вона досліджує процес переходу від традиційного аграрно-ремісничого до сучасного (модерного) суспільства. Виокремилася як складова школа розвитку або девелопменталізму, орієнтована на вивчення економічних аспектів модернізації.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. лінійна перспектива історичного процесу знайшла своє продовження в глобалістичних концепціях теорії прогресу.

Формаційна періодизація, сформована німецьким вченим К. Марксом у 40-х рр. XIX ст. і переглянута в 1850-х рр., трактувала світовий економічний розвиток як процес виникнення, розвитку та послідовної зміни таких стадій формацій: первісної, докапіталістичної з азійським, античним, германським способами виробництва, капіталістичної з мануфактурним і індустріальним періодами та комуністичної. Базисною основою переходу від однієї формації до іншої К. Маркс вважав рівень розвитку способу виробництва – історично конкретної єдності продуктивних сил і виробничих відносин, відносно яких держава, релігія, філософія, право, мораль тощо виступають як похідне, надбудовне. Марксизм характеризував економіку через відносини власності та статусу праці, що еволюціонувала від рабської до селянської та найманої. Російський вчений і політик В. Ленін, який продовжив розвиток марксистського вчення, підкреслював закономірність і послідовність розвитку всіх суспільств через класову боротьбу від рабовласництва та феодалізму, який ототожнював з кріпосництвом, до капіталізму і соціалізму як першої фази комунізму. У радянський період у 1930–1980-х рр. формаційна періодизація набула форми п'ятичленної, згідно з якою послідовними соціально-економічними формаціями розвитку людства є первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична та соціалізм як перша фаза комуністичної. Доповнена визнанням різних темпів суспільного розвитку, вона була базовою парадигмою марксистсько-ленінського розуміння історичного процесу. Основними формаційними ознаками були ступінь розвитку продуктивних сил або економічного базису, що визначає надбудовні політичні,

соціальні, духовні процеси, класова боротьба як рушійна сила розвитку, еволюція приватновласницьких відносин, що зумовлюють соціально-економічну нерівність та експлуатацію людини людиною.

Сучасна російська історико-філософська наука переосмислює концепцію історичного прогресу К. Маркса. Російський вчений В. Іноземцев заперечує використання ним поняття «суспільно-економічна формація», наголошує, що історичний розвиток розглядався як послідовність таких формацій, як доекономічної (первісної або архаїчної), економічної в діалектичній єдності азійського, античного, германського і капіталістичного способів виробництва, причому капіталізм є останньою фазою економічної формації, та постеконімічної або комуністичної формації.

У 70–80-х рр. ХХ ст. науковці колишнього СРСР (Л. С. Васильєв, В. Ф. Генінг, І. М. Дяконов, В. П. Ілющекін, М. Ю. Кобіщанов, Л. Куббель, Г. О. Мелікішвілі, Г. С. Померанець, А. І. Першиць, В. В. Струве, А. М. Хазанов) під впливом західних концепцій і на основі власних досліджень почали відмовлятися від традиційної для радянської науки п'ятичленної формаційної системи, опрацьовувати нові підходи щодо стадійності та полінійності історичного процесу. Їх погляди характеризує:

- по-перше, використання технологічно-технічного критерію для поділу історії на первісність, стадію докапіталістичних станово-класових суспільств, капіталістичне класове суспільство та комунізм;

- по-друге, визнання рабовласництва і феодалізму як явищ, притаманних лише європейським суспільствам, відмова від визнання їх окремими формаціями, а також від штучних понять «давнина» і «середньовіччя». Останні традиційно співвідносилися з рабовласницькою та феодальною формаціями і не мають за межами Європи ніякого історичного змісту. Поняття «феодальна економіка» та «рабовласницьке економіка» зберігаються;

- по-третє, визнання ідеї «осьового часу» К. Ясперса філософською революцією, а власне осьового часу трансформаційною стадією в історії доіндустріальної цивілізації;

- по-четверте, приділення значної уваги проблемі полінійності, зокрема відмінностям суспільств західного і східного цивілізаційного розвитку; визначення різних типів цивілізацій. Аналіз східного і західного типів розвитку людства як базових моделей;

- по-п'яте, виділення в історії первісного суспільства таких епох, як кровноспорідненої общини, родового і племінного ладу;

- по-шосте, обґрунтування невідповідності історичним реаліям положення формаційної парадигми щодо переходу від первісності до цивілізації та держави через утвердження приватної власності та експлуатації людини людиною. Опрацьовуючи концепцію переходу від первісності до цивілізації, радянські вчені у 1970-х рр. відкрили феномен «влади-власності», згідно з яким основою формування експлуататорського суспільства був процес монополізації знаттю державних посад і присвоєння нею суспільного додаткового продукту в межах підвладного колективу. В умовах пізньої первісності племінна верхівка монополізує владу і формує ранньополітичні

структури, які виконують функції управління та організації економічного життя, відчужують ренту-податок у населення країни і контролюють суспільні ресурси через редистрибутивну (перерозподільну) систему. В умовах ранніх цивілізацій держава, уособленням якої є особа вождя (князя, короля, царя), продовжує використовувати редистрибутивну систему, яка є основою східного «азійського» або державницького способу виробництва, що не здатний самостійно продукувати приватну власність і капіталізм. Принципово відмінний тип суспільства, так званий західний, побудований на приватній власності, сформувався в античних суспільствах, де були закладені підвалини європейського шляху розвитку, що привів до капіталізму ;

– по-сьоме, розроблення концепції ранньокласового та станово-класового суспільств. Ранньокласове суспільство аналізували як першу стадію доіндустріальної цивілізації, у системі якої відсутня приватна власність на землю, розподіл, обмін і споживання відбуваються на основі редистрибуції, характерна влада-власність соціальноприродні та трудові ресурси. Станово-класове суспільство – друга стадія доіндустріальної цивілізації, її характеризують розвиток особистісної самосвідомості людини, приватновласницьких відносин, індивідуальної трудової діяльності, товарно-грошових відносин як економічного укладу, поступова трансформація редистрибутивної системи у податковий апарат, поглиблення соціальної та економічної диференціації, різні форми експлуатації в межах домогосподарств.

Циклічна схема періодизації історичного часу не має широкого поширення. Античні та давньокитайські мислителі циклічність людського життя розглядали як аспект космічного життя. У XIX–XX ст. увага дослідників концентрувалася на циклічному розвитку окремих культур або цивілізацій. Обґрунтовувалася ідея, що суспільство рухається по замкнутому колу, регулярно повертаючись до вихідного стану. Кожна цивілізація проходить етапи зародження, зростання, розквіту, занепаду і загибелі. Цивілізації існують відокремлено і не взаємодіють одна з одною. Концепції цивілізаційно-дискретного історичного розвитку не дають цілісної картини соціокультурного розвитку людства, заперечують єдність всесвітньо-історичного процесу.

Суперечливим залишається питання віку економіки. Основними є три погляди: первісне суспільство було доекономічним періодом розвитку людства, передісторією розвитку економіки, отже, історія економіки почалася із становленням ранніх цивілізацій, створенням додаткового продукту, товару і ринкових відносин; становлення економічного суспільства збігається з віком людини сучасного типу; економіка сформувалася в процесі неолітичної революції. Сучасна західна економічна наука розглядає історію економіки як виникнення і розвиток лише ринкової економіки починаючи з XVI ст.

Упродовж другої половини XX ст. – на початку XXI ст. утвердилося розуміння, що лише конструктивне поєднання стадіально-лінійної, поліваріантної та цивілізаційно-дискретної концепцій дозволить створити цілісну теорію історичного руху суспільства, формування сучасної глобальної макроцивілізаційної системи. Вчені відмовилися від розуміння розвитку економіки як базисної, рушійної сили всесвітньої історії, від спроб періодизації

історії узгоджено з будь-яким одним критерієм. Економіка як сфера суспільного життя розглядається з погляду системно-синергетичного підходу. Існує стійка взаємозалежність між економічною, політичною, соціальною і духовною сферами суспільного життя. Зміни в одній із складових зумовлюють зміни в інших, що знову викликає зміни в тій, де відбувався початковий імпульс. Періодизацію суспільного життя як цілісної системи та кожної складової як підсистеми необхідно будувати на основі не одного, а сукупності критеріїв.

А. Тойнбі (1889–1975 рр.) вперше поєднав стадійний і цивілізаційний підходи при вивченні історії людства, створив загальну схему і типологію розвитку людства. Він писав, що кожна цивілізація є унікальною самодостатньою соціокультурною системою, що має власні просторові та часові координати. Розробив концепцію їхнього стадіального розвитку (виникнення, зростання, надлом, занепад і розпад) і реалізації творчих сил окремих осіб. Наголошував, що цивілізації взаємодіють між собою. Історію варто розглядати як цілісний процес в єдності цивілізаційних, стадіальних і полілінійних принципів. Аналізуючи доіндустріальне суспільство, він визначив перші локальні цивілізації, на основі яких сформувалися вторинні дочірні регіональні цивілізації, які створюють могутні імперії та світові релігії (антична, індійська, китайська), за ними виникли цивілізації третьої генерації або дочірні другої генерації (мусульманська, східнохристиянська, західнохристиянська) середньовічної доби. Він вважав, що цивілізація, а не національні держави є автономною системою історичного руху. Головна визначальна риса цивілізації – релігія, головний рушій – еліта суспільства, видатні особи, життя яких є виявом волі Бога.

Українські економісти-теоретики А. Чухно, А. Філіпенко, А. Гальчинський, І. Лукінов, Ю. Павленко використовуючи цивілізаційну парадигму в періодизації історії економіки, вважають, що горизонтальний аспект цивілізаційного розвитку характеризують локальні цивілізації окремих країн і народів, що були в історично визначені часи. Вертикальний аспект розвитку світової цивілізації відображає історичну еволюцію суспільства, його поступальний рух від однієї стадії зрілості до іншої. Як основний використовується критерій техніко-технологічного детермінізму. На їхню думку, завершення неолітичної революції (межа IV–III тис. до н. е.) започаткувало аграрну цивілізацію; перша науково-технічна революція (промисловий переворот) останньої третини XVIII ст. – середини XIX ст. утвердила індустріальну цивілізацію, у межах якої під впливом сучасної науково-технічної та технологічної революції кінця 70-х – початку 80-х рр. XX ст. відбувається становлення постіндустріальної цивілізації. Економічна криза 1873–1875 рр. і початок Другої науково-технічної революції (далі – НТР) кінця XIX ст. – початку XX ст. завершили епоху так званої економіки вільної конкуренції та започаткували індустріальну ринкову регульовану економіку. Світові економічні кризи 1974–1975 рр. і 1980–1982 рр., сучасна науково-технічна і технологічна революція (далі – СНТТР) кваліфікуються як початок вступу людства у нову постіндустріальну цивілізацію.

Періодизацію, що узагальнює найновіші світові та вітчизняні дослідження соціокультурного розвитку людства, запропонував Ю. В. Павленко. Він ввів поняття «цивілізаційний процес», що охоплює історію людства від неолітичної революції та пізньопервісної доби до сучасності. Всесвітньо-історичний процес поділяє на три епохи: привласнювальну, відтворювальну та інформаційну. Згідно з синергетичною парадигмою визначив основний критерій – точки біфуркації (вузлові моменти історичного розвитку), коли відбувалися взаємопов'язані трансформації економічної, політичної, соціальні, культурні сфер життєдіяльності людей. Основні положення запропонованої періодизації такі: привласнювальне суспільство (рання первісність). Вузлова точка – виникнення відтворюваного господарства. Відтворювальне господарство (пізня первісність і час цивілізації, разом цивілізаційний процес).

Ступінь становлення основ цивілізації (у традиційній термінології пізня первісність): стадія родового ладу, вузлова точка – становлення племінних органів влади і управління (структур чифдому-вождівств); стадія племінного ладу (чифдомів-вождівств), вузлова точка – виникнення ранньоцивілізаційних систем.

Ступінь розвитку та інтеграція окремих цивілізацій, власне цивілізаційна історія: стадія ранніх (локальних) цивілізацій, ранньокласових суспільств (починаючи з Єгипетської та Шумеро-Аккадської). Вузлова точка – «осьовий час», перехід від локальних до регіональних цивілізацій; стадія зрілих, традиційних (регіональних) цивілізацій та цивілізаційних ойкумен (станово-класові суспільства). Це регіональні цивілізації другої генерації (Антична, Індійська, Китайська тощо) та третьої генерації в умовах середньовіччя (Мусульманська, Західнохристиянська, Східнохристиянська тощо).

Ступінь розвитку індустріальних суспільств, формування постіндустріального (інформаційного) суспільства. Це історія Новоєвропейсько-Північноатлантичної цивілізації. Вузлова точка – виникнення глобальної інформаційної цивілізації.

Інформаційне суспільство. Історію економічної думки традиційно в українській науці поділяють на такі періоди:

- донауковий (докласичний), зміст якого визначають економічні ідеї мислителів Стародавнього світу та Середньовіччя, коли економічна думка не сформувалася як самостійна галузь людського знання. Підсумком цього періоду стало панування меркантилізму як першої спроби систематизації економічних поглядів;
- класичний етап, який хронологічно охоплює кінець XVII–XIX ст., коли економічна наука виокремилася як самостійна під назвою «політична економія» (*political economy*), сформувалася класична політична економія як перша наукова школа;
- неокласичний етап з кінця XIX ст. – середина XX ст. Економічна наука розвивається як «економікс» (*economics*), предметом якого стало дослідження проблеми ефективності використання обмежених ресурсів в

умовах зростаючих людських потреб. Провідними напрямками економічної думки були неокласичний, кейнсіанський, інституціональний;

- посткласичний період. Сучасний період розвитку економічної думки, характерною ознакою якої є плюралізм і конкурентність, багатоваріантність економічних теорій і методів дослідження. Авторитетні економісти вважають терміни «політекономія» і «економікс» синонімічними назвами однієї економічної теоретичної науки.

Наука негосподарських сфер суспільного життя з точки зору оптимізації поведінки людини. В умовах переходу на нову постіндустріальну стадію цивілізаційного розвитку актуалізувалося питання значущості сучасної економічної теорії. Існуючі концепції охоплюють такі положення:

- мейнстрімом сучасної економічної теорії залишається економікс, усі його напрями, а також некейнсіанство, неоінституціоналізм і новий інституціоналізм. У всіх моделях мейнстріму економічні функції на мікро- і макрорівнях виводяться з оптимізуючого (раціонального) вибору окремих суб'єктів і рівноважного стану економіки;

- існує криза економічної теорії (невідповідність існуючих знань умовам розвитку нової економіки, коли інформація і знання необмежені на відміну від традиційних факторів). З кінця 80-х рр. ХХ ст. відбувається зміна парадигми, що свідчить про «революцію в економічній теорії». Її змістом, на думку частини вчених, є необхідність сприймання раціональності як інституту, раціональної поведінки як результату дотримання певних соціальних норм, на думку інших вчених, відбувається процес формування еволюційної парадигми сучасної економічної теорії, яка розглядає економіку і суспільство в процесі розвитку, процесі змін;

- визнається наявність важко класифікованих теорій і панування теоретико-методологічного плюралізму, робиться висновок про відсутність мейнстріму;

- зростає значення різних шкіл і течій сучасної гетеродоксії, представники яких досліджують неоптимізуючу поведінку людини у нестабільних і нерівноважних економічних системах. Вони стверджують, що повністю раціональна поведінка, що передбачає оптимізацію, неможлива, панують такі принципи поведінки, як орієнтація на задовільний результат, дотримання звичок і стереотипів, знання щодо майбутнього невизначені. Гетеродоксальні концепції найкраще можуть пояснити сучасний стан світової економіки в умовах різних типів нерівноваги та криз.

Мета і завдання навчальної дисципліни

Мета вивчення дисципліни:

- забезпечення оволодіння студентами теоретичними знаннями з історії економіки на мікро-, мезо-, макро- і глобальному рівнях; формування системи знань з порівняльного історико-економічного аналізу моделей розвитку світового господарства;

- дослідження вітчизняного та зарубіжного господарського досвіду минулих поколінь у різних країнах та різні епохи. Предметом уваги є вивчення процесу становлення, розвитку та функціонування ринкової економіки для розуміння сучасної практики соціально-економічної трансформації України, формування наукового підходу до вироблення української моделі переходу до ринкового господарства;

- формування у студентів системного бачення розвитку економічної думки та методології економічної науки, виявлення найбільш суттєвих положень у структурі наукового дискурсу базових наукових течій та сучасних економічних теорій;

- забезпечення реалізації функцій економічної історії, формування стратегічного та оперативного фахового світогляду.

Завдання вивчення дисципліни:

- формування цілісного бачення історії економіки, знань про зміну форм господарського розвитку в історичній послідовності, напрямів цих змін, зв'язку сучасних господарських форм та їхніх історичних аналогів, економічної політики з господарським досвідом попередніх поколінь;

- оволодіння студентами навичками застосування історико-економічної інформації, методу історико-економічного аналізу процесів і явищ економічного життя суспільства в його історичному, альтернативному (багатоваріантному) розвитку, дослідження довготривалих процесів розвитку, розкриття причинно-наслідкових зв'язків;

- поглиблення та обґрунтування знань з економічної теорії, перевірка істинності економічних теорій, використання синтезу історико-економічних і теоретичних знань;

- формування у студентів принципів економічного мислення, надання йому реалізму, історизму та масштабності; сприяння підвищенню соціальної активності майбутнього спеціаліста народного господарства України;

- вдосконалення вмінь студентів щодо методики усних виступів і повідомлень, дискусій, письмового викладу матеріалу, захисту реферативних і пошукових робіт.

Тема 1.2 Періодизація економічної історії

План

- 1. Історико-хронологічний підхід.*
- 2. Лінійно-формаційний підхід.*
- 3. Цивілізаційний підхід.*

Історико-хронологічний підхід

Найрозповсюдженішим є історико-хронологічний підхід, який дає можливість висвітлити основні події економічної історії, а також проаналізувати закономірності економічного розвитку людства.

Давній – XXXIII–VIII ст. до н. е. Відбувся поділ праці і сформувалися основні соціальні інститути: сім'я, община, власність, право, держава, релігія.

Античний – із VIII ст. до н. е. до V ст. н. е. З'явилися ремесла, торгівля, приватна власність на землю і рабів.

Середньовічний – із VI ст. до середини XV ст.. Сформувалися основні європейські нації, з'явилися самостійні міста.

Відродження – із середини XV ст. до середини XVII ст. Епоха великих географічних відкриттів і первісного нагромадження капіталу.

Просвітництва – із середини XVII ст. до останньої чверті XVIII ст. Відбувся територіальний поділ світу.

Вільної конкуренції – з останньої чверті XVIII ст. до останньої чверті XIX ст. Промислова революція.

Монополізації економіки – з останньої чверті XIX ст. по середину XX ст.. Концентрація капіталів і боротьба за економічний поділ світу призвели до серії криз і війн.

Соціального (ринкового) господарства – починаючи із середини XX століття. Найбільш розвинені країни досягли стабільності, сформувався новий середній прошарок, сформувалось суспільство споживачів.

Є також декілька інших, менш відомих класифікацій, серед яких можна назвати такі.

Група теорій циклічного круговороту поширилася в історико-економічній літературі в останні 60–70 років, хоча перші з них були створені ще на початку XVIII ст. Зокрема, італієць Дж. Віко, висунувши концепцію історичних кіл, стверджував, що розвиток всіх народів йде по циклах. Е. Мейер висловив думку про те, що історія людства є низкою замкнутих циклів, наприклад: стародавній світ, середньовіччя – у кожному з них присутні елементи як феодальної, так і капіталістичної економіки, у будь-якому з циклів можна знайти і вільну, і найману, і примусову працю. Група теорій цивілізацій, що близько стоять до теорій циклічного круговороту. Цивілізаційний підхід будується на аналізі внутрішніх особливостей певної цивілізації: передбачається, що цивілізація характеризується певною економічною системою, етнічним корінням, релігією, філософією, стилем творчого мислення, особливим принципом життя цивілізації. Цей принцип об'єднує людей у народ певної цивілізації, забезпечує його єдність впродовж всієї історії. У арсеналі сучасної цивілізаційної теорії присутня також думка про те, що світова історія у своєму розвитку пройшла такі етапи: етап локальних цивілізацій (шумерська, єгейська, ін.), етап особливих цивілізацій (індійська, європейська), етап глобальної людської цивілізації, коли світова спільнота оформилася і стала виступати як єдиний цілісний організм.

На теренах колишньої Російської імперії теж робилися спроби періодизації економічної історії. Як приклади можна навести такі спроби її класифікації.

Теорія російського мислителя XVIII століття С. Е. Десницького, який, виходячи з ідеї про постійне ускладнення форм господарської діяльності,

виділив 4 основних стадії розвитку людства: збиратства, скотарства, землеробства, комерції.

Російський учений Л. І. Мечніков запропонував періодизацію економічної історії виходячи із ступеня розвиненості водних шляхів: річковий період (стародавній світ), середземноморський період (середні віки), океанічний (новий і новітній час).

Ці і низка інших теорій створюють у своїй сукупності достатньо цілісну і переважно науково обґрунтовану картину розвитку всесвітньо-історичного процесу, хоча жодна з цих теорій і не може вважатися єдино правильною.

Лінійно-формаційний підхід

У колишньому СРСР та інших комуністичних країнах єдино правильним 75 років вважався так званий «політичний» (або марксистський) підхід, запропонований у другій половині XIX століття Карлом Марксом, що потім перейшов у роботи Леніна й офіційно був затверджений Сталіним у 1933 році. Відповідно до цього підходу, виділяється п'ять суспільно-політичних формацій, залежно від пануючої форми власності на основні засоби виробництва. Форма власності на засоби виробництва визначає характер способу виробництва і всього суспільного ладу.

Общинний (або первісно-общинний) лад із X тисячоріччя до VI століття до н. е. Рівень економічного розвитку низький, що забезпечує споживання на грані фізичного виживання. Немає приватної власності на землю – основний засіб виробництва, а отже, немає експлуатації. Основні суспільні відносини – общинний дарообмін. Примус до праці має об'єктивно-фізіологічний характер – хто не добуває собі їжі, вмирає з голоду. Класів не існує.

Рабовласницький лад – із V століття до н. е. до V століття н. е. З'являється і поширюється приватна власність, зокрема і на людей (рабів), експлуатація яких приносить рабовласникам додатковий продукт. Примус до праці має суб'єктивно-терористичний характер – полонених, що відмовляються бути рабами, вбивають. Основні суспільні відносини – рабство. Основні суспільні класи – раби і рабовласники. Протиріччя між ними – антагоністичні, і рано чи пізно повинні спричинити зміни формації.

Феодалний лад – VI–XIII століття. Земля стає основним об'єктом приватної власності, джерелом додаткового продукту і експлуатації. Примус до праці має суб'єктивно-економічний характер – власник землі відстоює своє право на додатковий продукт силою зброї і сам вирішує, кому надати право оренди на основний засіб виробництва необхідного продукту. Основні суспільні відносини – рента. Основні суспільні класи з антагоністичними інтересами – селяни і феодали.

Капіталістичний лад – XV–XIX століття. Основним об'єктом приватної власності стають засоби виробництва в промисловості. Примус до праці має об'єктивно-економічний характер – той, хто не має власності або інших засобів існування, змушений продавати свою робочу силу (працю) на ринку і піддаватися експлуатації. Основні суспільні відносини – експлуатація,

додаткова вартість (капітал). Основні суспільні класи з антагоністичними інтересами – робітники і капіталісти.

Комуністичний лад – настає з перемогою робітників над буржуазією. Засоби виробництва переходять у суспільну власність, а отже, зникає експлуатація. Примусовий, «важкий» характер праці змінюється добровільним, творчим, на базі чого досягається найвищий рівень виробництва і задоволення потреб усіх членів суспільства.

Цивілізаційний підхід

Критерії існування та розвитку економічних систем у сучасній економічній літературі обґрунтовуються здебільшого на основі цивілізаційного та формаційного підходів, а також похідних від них критеріїв. Водночас деякі вчені використовують критерії, які не можна точно класифікувати. Наприклад, у підручнику «Основи економічної теорії: політекономічний аспект» на основі цивілізаційного підходу виділена аграрна цивілізація, яка існувала 8–10 тис. років і панувала до середини XVIII ст.; індустріальна цивілізація, яка існувала до середини XX ст.; постіндустріальна цивілізація, розвиток якої почався із середини XX ст.

Українські вчені А. Задоя та Ю. Петруня розмежовують три типи економічних систем (вільний, або «чистий», ринок; змішану економіку; централізовану планову або командну економіку) залежно від співвідношення «...ринкового і державного регулювання, що склалося в економіці цієї чи іншої країни». Російський економіст Г. Журавльова основними критеріями виокремлення моделей сучасного ринкового господарства називає цільову спрямованість державних програм, принципи регулювання економіки і частку державного сектора в економіці.

Американський економіст Річард Вітлі виокремлює шість типів економічних систем залежно від інтенсивності зв'язків між економічними операторами:

- роздібнені системи (конгломерати малоорганізованих і не пов'язаних між собою фірм, які стихійно виникають);
- координовані промислові райони (сукупність малих, абсолютно незалежних фірм, що встановлюють зв'язки між собою шляхом створення різних союзів);
- роз'єднані системи (відрізняються протистоянням великих організованих сил, не схильних вступати у будь-які зв'язки між собою);
- державно організовані системи (ринкові системи, що характеризуються високим ступенем державного втручання);
- системи, основані на співробітництві (економічні системи, яким властивий високий рівень концентрації і широкий розвиток різних видів союзів і співробітництва між великими фірмами);

- системи з високим ступенем координації (здійснюються через різного роду внутрішньогалузеві і міжгалузеві об'єднання, які, оминаючи ринок, координують значну частину економічної діяльності).

Трьома основними вимірами економічної системи автор називає власність, сукупність реальних відносин ринкової конкуренції, управління. Суспільство Р. Вітлі розглядає як єдність культури суспільних інститутів та економіки, за якої при відносній самостійності кожної з цих підсистем домінує культура. Її примат виражається в тому, що будь-які зміни інших підсистем спочатку повинні усвідомитися людьми, тобто набути сили нових вимог культури. У підсистемі суспільних інститутів учений виокремлює три групи: капітал (сукупність факторів, що визначають ступінь його доступності для економічних операторів), людський капітал (сукупність здібностей людей, що сформувались системами освіти і найму), соціальний капітал (невидимі соціальні передумови ринкового обміну – взаємна довіра економічних операторів, міцність правопорядку і контрактних відносин, прозорість угод і т. д.).

Найменш аргументованою точкою зору є виокремлення аграрної, індустріальної та постіндустріальної цивілізацій у розвитку суспільства, а отже, пріоритетність підходу на основі цивілізаційного критерію. Вона запозичена з робіт західних учених, які ігнорують домінуючу роль власності. Тому необхідно стисло розглянути сутність цивілізаційного та формаційного підходів у економічному дослідженні.

Поняття «цивілізація» розглядають:

- як синонім культури;
- як рівень і ступінь суспільного розвитку, матеріальної і духовної культури (при цьому виокремлюється антична цивілізація);
- як ступінь суспільного розвитку, що настає після періоду варварства. Загалом цивілізаційний підхід передбачає акцентування на ролі культури у розвитку суспільства.

В економічному контексті окремі вчені цивілізацію характеризують передусім особливим способом праці, певною суспільно-виробничою технологією, відповідною матеріальною і духовною культурою. Деякі російські вчені стверджують, що «цивілізаційний підхід, на відміну від формаційного, вважає першоджерелом суспільного прогресу не зміни у матеріальних продуктивних силах і класовій боротьбі, а розвиток самої людини, її духовного світу». Крім названих трьох типів цивілізації, вони виокремлюють античне суспільство, середньовікову цивілізацію і передіндустріальну цивілізацію.

Найчастіше цивілізаційний підхід використовують історики і розглядають його як концепцію періодизації історії суспільства, що передбачає історичний кругообіг різних типів суспільства та історичних епох через кілька стадій від зародження до смерті. Наприклад, відомий історик А. Тойнбі виділяє в минулому існування десятків цивілізацій.

Основою поділу цивілізації лише на три епохи є критерій розвитку окремих елементів продуктивних сил, передусім засобів праці, зміст яких в узагальненому вигляді становить відношення людини до природи. Його

конкретизацією є спосіб праці. Зокрема, із понад трьох мільйонів років існування людства лише приблизно 40 тис. останніх років триває активне втручання людини у природу, розпочате переходом від привласнювального (збирального) до відтворювального господарства (або до виробничої економіки) – землеробства і скотарства. Матеріальною основою такого переходу було вдосконалення знарядь праці, однак лише ручної.

Аграрна цивілізація існувала до кінця XVIII – початку XIX ст., тобто до початку промислової революції, що активізувала взаємодію людини з природою. Наслідком цієї революції стала поява індустріального суспільства, матеріальною основою якого була система машин, механізація виробничих процесів. На перших етапах існування індустріального суспільства ще переважала фізична сила людини, а на наступних, особливо на завершальному, його матеріальною основою стає комплексна механізація. Переважає в цей час машинна праця.

Наступним етапом розвитку економічної системи за критерієм засобів праці було постіндустріальне суспільство, започатковане в 50-ті роки XX ст. з розвитком НТР. Його матеріальною основою є автоматизація виробництва, яке людина лише контролює, займаючись здебільшого творчою працею. Для постіндустріального суспільства характерні радикальне зменшення кількості працездатного населення у промисловості та аграрній сфері (до 15 %) і всебічний розвиток наук, сфери послуг.

Проте класифікація типів цивілізації на основі критерію рівня розвитку техніки та способу праці, а відтак і науки, не має, по-перше, комплексного характеру, адже з погляду категорій «форма» і «зміст» цей критерій лише частково охоплює зміст технологічного способу виробництва і майже не зачіпає систему економічних відносин. Цим ігноруються вимоги системно-структурного аналізу, оскільки із п'яти підсистем економічної системи названо окремі елементи лише однієї. По-перше, з погляду таких категорій діалектики, як «сутність» і «явище» класифікація абстрагується від законів розвитку цілісної економічної системи у процесі її еволюції і передусім від законів відносин економічної власності, зосереджує свою увагу на зовнішніх, поверхових формах зв'язків на рівні явища, отже, вияву сутності. Проте сутність водночас не є законом розвитку певної матеріальної системи, а формою вияву однієї зі сторін сутності.

На перший погляд видається, що критерій розвитку системи продуктивних сил враховує загально-цивілізаційні цінності розвитку людини. Однак західна економічна наука не визнає поняття «основна продуктивна сила», якою є людина, і розглядає передусім її біологічну природу та природу людини-працівника. Поза межами кваліфікації значною мірою залишається соціальна сутність людини (передусім людини-власника), а отже, сукупність інших підсистем суспільних відносин (соціальних, політичних, правових тощо). У цьому полягає третій істотний недолік цивілізаційного підходу в широкому аспекті. По-друге, така концепція значною мірою базується на теорії позитивізму, а тому не пояснює (або пояснює однобоко, поверхово) наявність багатства і бідності, економічних криз, масового безробіття та інших корінних вад.

Окремі автори використовують поділ суспільства за такими ознаками, як захист прав людини, можливості всебічного розвитку людини, прогрес культури та ін. Проте в межах аграрної цивілізації існувало рабство, кріпацтво, первісне нагромадження капіталу, а отже, варварське ставлення пануючого класу до більшості людей, що робить другорядним розвиток культури і сумнівним використання поняття «цивілізація». Крім того, така періодизація основана здебільшого на суб'єктивних оцінках, на випадкових або другорядних чинниках. Розвиток цивілізації (за ознаками захисту прав людини та іншими) охоплює незначний період існування людства, а до уваги беруться похідні надбудовні критерії, вигідні для порівняльного аналізу лише окремим розвинутим країнам. Наприклад, до системи американських загальноцивілізаційних цінностей не належать такі життєво важливі базові права, як право на працю, право на отримання повноцінної освіти тощо.

Тема 1.3 Господарство первісного суспільства та особливості зародження східних цивілізацій

План

- 1. Господарство первіснообщинного суспільства.*
- 2. Еволюція первісного суспільства на території України.*

Господарство первіснообщинного суспільства

Первісне суспільство – це найтриваліший період в історії людства від появи первісного людського стада (близько 2,5 млн рр. до н. е.) до формування перших держав і цивілізацій (межа IV–III тис. до н. е.).

Історико-економічна періодизація розмежовує первісне суспільство на такі періоди:

- ранньопервісне суспільство (дикунство) від виникнення людини сучасного типу до неолітичної революції;
- неолітична революція як перехідний період від натурального привласнювального господарства до натурального відтворювального господарства;
- пізньопервісне суспільство (варварство) з натуральним відтворювальним господарством.

Відповідно до археологічної періодизації (за матеріалом і технологією виготовлення, виробничим призначенням знарядь праці) історія первісного суспільства хронологічно відповідає матеріальній культурі кам'яного віку:

- періоду палеоліту або стародавнього кам'яного віку (приблизно 2,5 млн р. тому назад – XII тис. до н. е.);
- періоду мезоліту або середнього кам'яного віку (XII–VIII тис. до н. е.);
- періоду неоліту або нового кам'яного віку (VIII–III тис. до н. е.), складовою якого був енеоліт або мідно-кам'яна доба (IV–III тис. до н. е.).

У процесі антропогенезу у ранньому (верхньому) палеоліті людина пройшла шлях від зародження її як біологічного виду до сучасного фізичного типу – «людини розумної» або *Homo sapiens* (його ще називають кроманьйонцем) близько 40–35 тис. р. тому назад. Існує точка зору щодо відсунення цієї події до 150–200 тис. тому назад, що *Homo sapiens* як окремий біологічний вид сформувався та існував паралельно з неандертальцями. Цей етап визначають як найдавнішу фазу людського розвитку.

Соціальну організацію населення характеризував перехід від первісного людського стада до праобщини (біологічно-соціального об'єднання). Людство не знало саморозвитку, лише пристосовувалося до зовнішнього середовища. Зміни природно-кліматичних умов автоматично призводили до кризи соціокультурних систем, що формувалися.

Заняттям населення було колективне загінне полювання на великих стадних звірів, збирання їстівних плодів і коріння, рибальство. Вдосконалювалися кам'яні знаряддя праці: відщепи і сколи, чопери і чопінги (камені або гальки, оббиті з обох боків), нуклеуси (камені, з яких збивали відщепи), різні модифікації рубила, понад 60 типів знарядь на відщепях, зокрема скребла, скребки, свердла, гостроконечники. У техніці обробки каменю панувала ретуш – вторинна обробка дрібним відколюванням. Використовували кремій, ріг і кістку, дерев'яний спис і палку-копалку, кінці останніх гартували обпалюванням. Археологи дослідили сліди освоєння вогню, що підтримувався, довгочасні поселення та стоянки-майстерні.

Ранньопервісне суспільство характеризується пануванням натурального привласнювального мисливсько-збиральницько-рибальського типу господарства. Згідно з археологічною періодизацією, це доба пізнього палеоліту та раннього мезоліту.

Матеріальна культура пізнього палеоліту (40–35 тис. р. до н.е. – XII тис. до н. е.) – це тип примітивно-привласнювального господарства з такими формами як мисливство, збиральництво і рибальство. Організація господарства передбачала рухливий спосіб життя з постійною зміною місця проживання. Відбувався процес розселення первісної людини по планеті, диференціації форм життєдіяльності та культури. Формувалися виробнича діяльність людини, виробничі функції та трудовий розподіл.

Внаслідок господарського освоєння різних природно-кліматичних зон сформувалися три основних господарсько-культурні типи ранньопервісного суспільства: тропічних збирачів, колективних мисливців відкритих просторів прильодовикової зони (тундростепів) Євразії, мисливців і збирачів закритих ландшафтів субтропічної та поміркованої зони Середземномор'я і Передньої Азії. Наукою доведено, що перші два типи були тупиковими для визрівання умов відтворюючого господарства. На території Середземноморсько-Передньоазійського регіону відбувався господарсько-культурний прогрес, що зумовив умови неолітичної революції. Мисливці та збирачі закритих ландшафтів субтропічної та поміркованої зони полювали оленів, косуль, муфлонів, кабанів. Полювання набуло спеціалізованого та переважно індивідуалізованого характеру. Жінки займалися збиральництвом. За

археологічними даними вдосконалилася техніка обробки каменю (віджимна ретуш, коли вищербинки покривали поверхню виробу). Знаряддя праці диференціюються, кількість їхніх типів досягла 100. Людина добувала вогонь, будувала зимові та літні типи жител.

Приблизно в XII–X тис. до н. е. у мезоліті відбулися планетарні зміни – перехід від льодовикового періоду (плейстоцена) до сучасних післяльодовикових природно-кліматичних умов (голоцена). Через танення льодовиків і підняття рівня світового океану змінилися кордони кліматичних поясів і ландшафтних зон берегової лінії. Була порушена екологічна рівновага. Почалася криза існуючих форм життєдіяльності. Людство було у точці біфуркації.

На території Середземноморсько-Передньоазійського регіону господарсько-культурний тип мисливців і збирачів субтропічної та поміркованої зони з достатнім рівнем індивідуалізації господарського життя став основою формування натурального розвинутого привласнювального господарства мисливців, рибалок і збирачів. Цей тип ранньопервісного суспільства був основою поступу людства, Середземномор'я і Передня Азія – центрами випереджаючого розвитку. Відбувалося удосконалення знарядь індивідуальної праці. Поширилися мікроліти, з'явилися макроліти. Було приручено собаку. Винайшли лук та стріли, вудки, плетені сіті й тенета. Виник водний транспорт – плоти і човни, видовбані зі стовбурів дерева. З появою знарядь дистанційного використання змінилися форми мисливського господарства. Полювали на нестадних тварин і птахів, що забезпечило постійне добування м'ясної їжі. Зросло значення риболовлі. У збиральництві розвивається заготівля продуктів про запас, а також річкове – ловля раків і молюсків.

У пізньому мезоліті (протонеоліті) екологічні зрушення зумовили розвиток у Середземноморсько-Передньоазійському регіоні двох основних напрямів господарської діяльності: спеціалізованого риболовства та ранніх форм землеробства і тваринництва. На території Близького Сходу через кризу мезолітичного привласнювального господарства (зменшення промислових тварин) відбувся перехід від мисливсько-риболовсько-збиральницької господарської системи до риболовсько-збиральницько-мисливських господарських комплексів із спеціалізованим сітково-човниковим рибальством. Збільшилося значення використання харчових ресурсів водоймищ і спеціалізованого збиральництва, зокрема диких злаків. Населення концентрувалося на берегах річок, озер і морів, що сприяло осілости. Зростали його чисельність і густота. Такий тип господарства сформувався упродовж X–VIII тис. до н. е.

Освоєння європейської території було пов'язано з мисливсько-риболовсько-збиральницькою господарською системою. Стаціонарні поселення суспільств спеціалізованого рибальства виникли приблизно у VIII–VII тис. до н. е. На територіях, де були сприятливі умови, воно залишалися основою господарського життя впродовж декількох тисячоліть. На територіях із обмеженими харчовими ресурсами водоймищ в умовах зростання кількості

населення почалися криза суспільств рибальської спеціалізації та процес переходу до ранніх землеробства і тваринництва, формування землеробсько-тваринницьких суспільств.

Лише криза традиційного привласнювального господарства змушує людей переходити до землеробства і тваринництва. Якщо суспільства привласнювальної економіки живуть завдяки природі, то суспільства відтворювального господарства вступають у співробітництво з нею. Розвиток ранніх землеробсько-тваринницьких форм господарювання заклав основи цивілізаційного процесу.

У ранньопервісному суспільстві першою соціальною і господарською одиницею була родова кровноспоріднена община. Загальна чисельність коливалася в межах 25–50 осіб з нестійкими сімейними групами. У мисливців відкритих просторів загінний характер полювання передбачав спільні трудову діяльність і права на здобич. Це зумовлювало домінування громади і повільне формування сім'ї як господарської одиниці. На побутовому рівні існував статеві-віковий розподіл функцій. Внаслідок міжобщинних зв'язків формувалися протоетноси.

У суспільствах мисливців і збирачів закритих ландшафтів субтропічної та поміркованої зони (Середземномор'я і Передня Азія) запанували реципрокні відносини, за яких кожен чоловік роду вносив до спільного користування якомога більше продуктів своєї праці, щоб отримати також більше, ніж інші, але у вигляді почесей і престижних відзнак (особливих прикрас, першості при виконанні обрядів, право мати двох і більше жінок тощо). Отже, господарство було натуральним з обміном діяльністю (статеві-віковим поділом праці) між членами суспільства, вироблений продукт споживався всередині соціальних одиниць. Все, що добував чоловік, розподілялося серед членів роду, жінка працювала на забезпечення сім'ї. Реципрокна система стимулювала індивідуалізацію людської життєдіяльності, зусилля людини щодо вдосконалення знарядь праці, зацікавленість у зростанні продуктивності праці, прояв особистих якостей людини, змагальність між ними, формування людини-особистості. Тип соціальної та господарської організації, що формує людину-індивіда, створив умови цивілізаційного процесу.

Перехідний період від натурального привласнювального господарства до натурального відтворювального господарства з такими основними формами виробничої діяльності, як землеробство і тваринництво, що стало економічною основою поступу до цивілізації, отримав назву неолітичної революції (першої технологічної революції, вузлового моменту (точки біфуркації) в історії людства. Основними центрами становлення відтворювального господарства були Близький Схід (X–VIII тис. до н. е.), Південно-східноазійський (VIII–VII тис. до н. е.), Північнокитайський (VI–V тис. до н. е.), Мексиканський (VII–IV тис. до н. е.), Андський (IV–II тис. до н. е.).

Об'єктивними умовами неолітичної революції були перехід до осілості з сітково-човниковим рибальством і зростаючим значенням збиральництва. Наслідками неолітичної революції були концентрація та трансформація регулярного додаткового продукту, зростання продуктивності праці,

збільшення чисельності населення, формування общинного ремесла (ремісничої спеціалізації) та обміну, зародження соціально-майнової нерівності, розширення сфери особистої власності, поява родових общин ранніх землеробів і тваринників, започаткування племінного ладу.

Неолітичне суспільство характеризувала полілінійність соціокультурного розвитку. Суспільства з тропічним клубнево-корнеплідним землеробством і спеціалізовані риболовецько-мисливські суспільства не мали внутрішніх перспектив розвитку (щодо збільшення обсягів продукції, отримання регулярного додаткового продукту, його концентрації та трансформації у значущі цінності на міжобщинному рівні, зростання чисельності населення). Перспективи їхнього розвитку були пов'язані не з внутрішніми, а зовнішніми факторами, стимулюючим впливом цивілізаційних центрів, що як свідчить історія, призвело до майбутньої деградації та підпорядкування.

У добу неолітичної революції сформувалися патріархальна сім'я, генеалогічний рід як соціальний інститут з чітким знанням ступенів спорідненості. Декілька родів об'єднувалися в багатородову гетерогенну общину. Формувалося протоплем'я як сукупність общин, пов'язаних між собою родовими, шлюбними, господарськими та культурними зв'язками. Переважала общинно-родова форма власності, що реалізувалася із урахуванням думки всіх членів роду або общини. Родові осілі громади володіли власними територіями (землею і промисловими угіддями) на основі спадкоємності, оскільки ці землі належали їхнім предкам, духи яких залишалися охоронцями. Зростало господарське значення парної сім'ї.

Наукою обґрунтовано, що на рівень пізньопервісного передцивілізаційного розвитку вийшли землеробськотваринницькі суспільства із зерновим землеробством, тваринництвом, садівництвом, городництвом і риболовством. Зерно і свійських тварин можна було нагромаджувати, відчужувати та обмінювати, трансформувати в інші цінності. Відбулися системні трансформації в соціально-політичному, економічному та культурно-інформаційному житті.

Пізньопервісне суспільство – це період від варварства до цивілізації, від доекономічного суспільства до економічного, формування передумов цивілізаційного життя. Утвердився і панував натурально відтворювальний тип господарства з такими основними формами, як землеробство і тваринництво. Виникли ранньоцивілізаційні інститути. Утворилися генеалогічний рід, плем'я, великі раси (європеїдна, монголоїдна, негроїдна), індоєвропейська спільнота.

Відтворювальне господарство характеризують відокремлення тваринництва як самостійної сфери діяльності від землеробства (перший суспільний поділ праці); мотичне землеробство, вирощування кількох видів пшениці та ячменю, подрібнювання зерна кам'яними зернотерками; формування стада свійських тварин (із великої та дрібної рогатої худоби, свиней), що стали джерелом м'яса, кістки, рогу, вовни; остаточне завершення формування техніки обробки каменю (оббивання, сколювання, віджим, шліфування, пиляння, свердління), поширення сокири і тесла, вдосконалення наявних знарядь праці; виснаження запасів поверхневого кременю, що

призвело до сировинної кризи і появи кремневидобувних шахт; виділення самостійної ремісничої діяльності; поява нових видів виробництва та штучних продуктів: гончарства і керамічного посуду, прядіння, ткацтва і тканини, винайдення прясла (маленького колеса) і веретена, примітивного ткацького верстата; вдосконалення водного транспорту і виникнення наземного – лиж, саней і волокуші, худоба стала тягловою силою; поглиблення спеціалізації праці та господарських занять на основі віку та статі, зародження функціональної діяльності; поява «престижної» економіки – неолітичного дарообміну, змістом якого було надання дарів як свідчення влади над тим, хто їх отримував. Відбувся демографічний вибух, населення Землі зросло до 80 млн осіб. Посилилась соціальна та економічна диференціація населення. Сформувалися території роду, племені та етносу, система стаціонарних поселень. Принциповим моментом було формування міських центрів племінних об'єднань. Вони були центрами концентрації та трансформації суспільного додаткового продукту, поступово перетворилися на протоміста з економічними, політичними і культурно-релігійними функціями. Утворення племінних центрів отримало назву «міська революція» (початок урбанізації).

Умови передцивілізаційного розвитку склалися найперше в общинах із зерновим зрошувальним землеробством у районах Близького Сходу, Передньої Азії, Південної Індії, Північного Китаю, розвиток яких визначено як східний шлях цивілізаційної еволюції. Будівництво і підтримка іригаційних систем вимагали колективної праці, отже, основною господарською ланкою була община, окрема сім'я не могли існувати як самостійна господарська одиниця. На родовому та общинному рівнях виділилася група лідерів-старійшин, які виконували адміністративно-політичні, військові, культові функції. У зв'язку із ускладненням господарської діяльності вони монополізували організацію та управління процесом виробництва і розпорядження суспільним додатковим продуктом, регулярно концентруючи його в своїх руках і використовуючи не лише для суспільних потреб, але й власних у престижних цілях. Суспільство поділилося на тих, хто має владу і керує, і тих, ким керують, сформувався «феномен влади-власності» – фактичне право родової та общинної верхівки розпоряджатися колективною власністю у процесі організації суспільного виробництва та централізованого перерозподілу матеріальних благ. Відбувся перехід від реципрокної системи до редистрибутивної системи. Редистрибутивна (перерозподільна) система – це система привласнення і перерозподілу матеріальних благ, концентрація частини суспільного додаткового продукту керівною верхівкою общини для використання у власних, переважно престижних, цілях через монополізацію організаційно-управлінської сфери господарювання.

На внутрішньообщинному та міжобщинному рівні формувалася система поділу праці: територіальна виробнича спеціалізація, зумовлена природними умовами, статево-віковий поділ праці, пов'язаний з формуванням суспільно-вікових функцій чоловіків і соціальним статусом.

Утвердився інститут племені як орган влади та управління. На основі общинно-родового ладу сформувався племінний, коли об'єднувалися декілька

багатородових общин, пов'язаних спільною життєдіяльністю. Це було зумовлено необхідністю загальної оборони, боротьби з сусідами за території, регулюванням соціально-культурної життєдіяльності родів та общин, зростанням значення адміністративно-господарських функцій, координації, кооперування та спеціалізації трудової діяльності. Сформувалися ієрархічно організовані племена, що отримали назву племена-вождівства (чифдоми) на чолі з вождем. Його функції змінювалися від релігійно-культових (вождь-первосвященник) до правових, військових, адміністративно-господарських. Вождь керував процесом організації виробництва, контролю і перерозподілу продукту на міжобщинному рівні. Він уособлював владу і право владивласності. Сформувалися і стали спадковими надобщинні племінні інститути влади та управління:

- інститут вождя (царя, короля), влада якого була спадковою у межах роду, пізніше – племені;
- інститут аристократії, що охоплював адміністративний, жрецький та військовий чиновницький апарат, який об'єднався навколо вождя;
- рада старійшин общин і племені, що поступово стала дорадчим органом;
- зібрання общинників.

Соціальні відносини визначав станово-клановий поділ (соціальна стратифікація). Ці інститути виконували організаційно-господарські, адміністративні, судові та репресивні відносно до населення функції. Вони були основою майбутніх державно-адміністративних структур. Утвердилися пірамідально-бюрократична ієрархія суспільства та структура влади протодержавного рівня. Почали формуватися експлуаторські відносини.

Формування системи племені-вождівства мало принципове значення для перетворення влади-власності з колективної на корпоративну, носієм якої були вождь та його клан, які здійснювали свої повноваження через общинну аристократію. У масштабах племені утвердилася та вдосконалилася система редистрибуції – централізованого продуктообміну, регулятора виробництва і централізованого перерозподілу додаткового продукту між общинами, зосередження частини додаткового продукту вождем й аристократією. Редистрибутивна система у виробничій сфері сприяла поглибленню поділу праці між окремими общинами, формуванню територіально-виробничої спеціалізації в усіх виробництвах, зародженню та формуванню ремісничої виробничої діяльності, що забезпечувала потреби племені, особливо племінної верхівки. Виник міжплемінний обмін та між племенами-вождівствами. У культурно-інформаційній сфері збільшився обсяг знань, вони стали спеціалізованими і спадковими, зростали професіоналізм, обмін досвідом та інформацією. Виникли піктографія та писемність. Формувалися субкультури аристократії та різних соціально-професійних груп. Таким чином, сукупність системних політичних, соціальних, економічних, культурно-інформаційних і територіально-поселенських зрушень була основою переходу до цивілізації.

У системі землеробсько-тваринницьких суспільств з кінця VII–VI тис. до н. е. визначилися три лінії еволюції:

- землеробсько-тваринницька, що ґрунтувалася на колективній організації господарської діяльності з іригаційно-меліоративним землеробством і комплексним багатогалузевим господарством (східний шлях цивілізаційного розвитку);

- землеробсько-тваринницька з парцелярно-сімейною системою господарства у межах роду та общини (західний шлях цивілізаційного розвитку);

- скотарсько-кочівницька.

Східний шлях цивілізаційного розвитку виник у долинах річок Нілу, Тигру, Євфрату, Каруну і Кархе, Інду, у найдавнішому Китаї, Південній Америці. Землеробство було пов'язано зі штучним зрошенням, з VII тис. до н. е. будували іригаційні системи (зрошувальні канали). На межі IV–III тис. до н. е. в добу енеоліту (міднокам'яної) та бронзи утворилися ранні цивілізації давньосхідного типу.

Західний шлях цивілізаційного розвитку представляли енеолітичні культури Європи (Балкано-Дунайсько-Карпатського регіону та Середньої Наддніпрянщини), соціокультурний розвиток яких упродовж VII–V тис. до н. е. характеризувався відтворювальним раннім землеробсько-зерновим і тваринницьким господарством, рівень якого не поступався суспільствам Месопотамії та Єгипту. Проте в умовах неполивного зернового господарства, що не вимагало колективної праці, сім'я (домогосподарство) утверджувалася як самостійна (автономна) економічна одиниця. Редистрибутивна система не сформувалася, відокремлення бюрократичного апарату відбувалося повільно. У V–III тис. до н. е. вони потрапили під владу індоєвропейських скотарських племен, загинули або переорієнтувалися на розвиток скотарства, на основі якого вихід на цивілізаційний рівень був неможливим.

Велике розселення індоєвропейських племен відбувалося упродовж IV–III тис. до н. е. в добу неоліту та енеоліту. Первісно вони займали територію між Нижнім Дніпром (археологічна маріупольська спільність), Північним Кавказом і Південним Уралом. Розселилися індоєвропейські племена у степах Східної Європи, Південного Уралу, Казахстану, дійшли до північних районів Індостану та Китаю, північно-західного Ірану. Господарське життя характеризує переважання тваринництва (володіли кінями, великою рогатою худобою, свинями, собаками), примітивне землеробство, престижний дарообмін. Використовували золото, срібло, мідь, свинець, колісний транспорт. Формувалися племена-вождівства, які мали архаїчний характер, оскільки вожді виконували переважно культові та правові функції (вождь-первосвященник). Суспільство диференціювалося, набуло станово-функціональної ієрархії. Існував поділ на знатні та незнатні роди, «невільних» і «вільних» людей, виокремлювалися професійні воїни на чолі з воєначальником. Продуктивні зміни почалися з освоєнням заліза в I тис. до н. е., відбувалися в умовах експансії кочівницьких племен Євразійських степів і встановлення торговельних зв'язків з давніми цивілізаціями греків, етрусків, карфагенян.

Ранні цивілізації західного типу розвитку сформувалися у добу пізньої бронзи та раннього заліза, коли використання залізних знарядь праці дозволило збільшити продуктивність праці та отримати додатковий продукт.

Скотарсько-кочівницька лінія розвитку формувалася впродовж кінця VII–II тис. до н. е. на Близькому Сході, у зоні степів і напівпустель Західноазійсько-Північноафрикансько-Південноєвропейського регіону. Це було пов'язано з демографічними (зростання населення) та природно-кліматичними (осушення, недостатність атмосферних опадів, складання пустель) факторами (точка біфуркації). Населення займалося розведенням дрібної рогатої худоби, одомашненням коня і верблюда, розширювало площі пасовищ. Колективна власність на пасовища поєднувалася з приватною на худобу. Цивілізаційна історія кочових суспільств скотарів починається з II тис. до н. е.

Отже, на Близькому Сході поряд з культурою зрошувального землеробства сформувалися родоплемінні суспільства кочового скотарства. Проте кочовий спосіб життя – номадизм – не забезпечує прогрес господарської діяльності. Наука визнає його цивілізаційний розвиток за умови запозичення соціокультурних елементів сусідніх цивілізацій або підпорядкування землеробського населення, проте наступний розвиток пов'язує з подоланням кочівницького способу життя.

Таким чином, хліборобсько-скотарські суспільства із зерновим землеробством вийшли на цивілізаційний рівень двома шляхами: східним і західним. Сім'я, рід, родова і багатородова (гетерогенна община), плем'я та союзи племен – первісні господарські одиниці.

Східну модель характеризують економічне зростання на основі посилення ролі племен-вождівств в організації виробництва, редистрибутивно-господарська форма концентрації суспільного додаткового продукту та перетворення його на престижні цінності, колективне виробництво, розвиток протоміст. Вона реалізувалася на території Близькосхідно-Передньоазійського регіону (так званого близькосхідного локомотиву або центру випереджального розвитку), Індії та Китаю. Західна модель реалізувалася на території Євразії в умовах неполивного землеробства і утвердження окремого домогосподарства як самостійної соціально-економічної одиниці, забезпечив вихід на цивілізаційний рівень в умовах раннього залізного віку. Відокремлення тваринництва як самостійної сфери діяльності від землеробства, скотарських племен від землеробських оцінюється як перший суспільний поділ праці.

Еволюція первісного суспільства на території України

На території України кам'яний вік продовжувався із 1,5–1 млн років тому до III тис. до н. е. (близько 2800–2750 рр. до н. е.). Переважна частина вчених вважає, що відтворювальне раннє землеробьскотваринницьке господарство вже існувало в добу протонеоліту (VII–VI тис. до н. е) на Середньому Подніпров'ї, Волині та Прикарпатті, де поширилася культура суспільств Балкано-Дунайсько-Карпатського регіону. Існує точка зору, що утвердження відтворювального господарства на території України відбулося в мідному віці

(2800–2750 рр. до н. е.). Ранні землеробсько-тваринницькі культури були підкорені або знищені експансією індоєвропейських племен на зламі пізнього енеоліту та бронзового віку. У неоліті в кінці VI–V тис. до н. е. на території Правобережної України виникла найвідоміша археологічна культура Трипілья-Кукутені (культура розписної кераміки). Вона пройшла ряд етапів у своєму розвитку, проіснувала до 2800–2750 рр. до н. е.

Трипільська культура була поширена на всій території України. Основу господарства становили землеробство і тваринництво. Вирощували майже всі зернові та садово-городні культури, що нині культивують в Україні. Землю обробляли мотикою з роговими, кістяними та кам'яними наконечниками, пізніше ралом. Збирали врожай зернових жнивними ножами, складними серпами з крем'яними вкладишами. Відомі зернотерки та зерносховища. Вважається, що на зламі III–II тис. до н. е. з'явилося перше орне знаряддя праці – дерев'яне рало, у яке впрягали биків і коней. Продуктивність праці ралом у 40–50 разів вища, ніж ручною мотикою. Тваринництво було приселищним (стадним), розводили велику та дрібну рогату худобу, коней і свиней. У харчовому асортименті з'явилися молочні продукти. Велику рогату худобу (биків) використовували як тяглову силу. Транспортним засобом був віз із суцільними колесами. Ремесло розвивалося в межах общини, набуло спеціалізованого характеру (металообробне, гончарне), сформувалися його центри. Керамічні вироби випалювали за допомогою гончарного круга. Переважала розписна кераміка із спіралеподібним мотивом. Трипільці знали холодне та гаряче кування, ливарство міді, сплави міді з сріблом. Руду плавили в ямах і печах. Формувалась землеробська громада. Поселення були багатофункціональні, різних типів за територією: від малих (до 4–8 га) до великих (понад 10 га) та гігантів (до 400 га). Простежуються риси планування, виявлено місця громадського користування. Поселення мали оборонні споруди. Будинки були наземні та заглиблені, двоповерхові, глинобитні з двускатним дахом. Винайдені стіл і піч. Існували зв'язки з представниками балкано-дунайської матеріальної культури.

У процесі розселення представники герmano-балто-слов'янської вітки індоєвропейських племен асимілювали населення Центральної та Східної Європи. У II тис. до н. е. виокремилися балто-слов'яни, з яких сформувалися племена праслов'ян на території Лісостепової України.

Утвердження відтворювального (виробничого та переробного) господарства, перехід від варварства до аграрно-ремісничої цивілізації – найбільше досягнення первісного суспільства. Почалося формування західного та східного шляхів цивілізаційного розвитку людства. Еволюцію господарської діяльності в умовах первісного суспільства характеризують:

- низький рівень розвитку продуктивних сил, повільне їхнє удосконалення. Панували кам'яні прості знаряддя праці, інструментальний ручний спосіб виробництва. Домінуючим об'єктом власності було природне середовище – земля, тваринний і рослинний світ, які у своїй цілісності зливалися з суб'єктом їхнього привласнення – первісною людиною. Людина залежала і була складовою природного середовища;

- полілінійність розвитку людського суспільства. Визначення в добу ранньопервісного суспільства Середземноморсько-Передньоазійського регіону територією випереджального розвитку. Вихід на передцивілізаційний рівень хліборобсько-скотарських суспільств. Визначилися східна і західна моделі розвитку передцивілізаційних суспільств;
- натуральне господарство як перший тип організації господарської діяльності. Натуральне господарство зароджувалося як обмін діяльністю в межах замкнутого соціального організму, всередині якого споживався весь вироблений продукт. Еволюція простої або випадкової форми мінової вартості до неолітичного дарообміну і престижної економіки;
- панування в ранньопервісному суспільстві натурального привласнювального типу господарства з реципрокними відносинами, які еволюціонували в результаті неолітичної революції до натуральної відтворюючої (виробничої та переробної) економіки на основі редистрибутивної системи, яка утвердилася в пізньопервісному суспільстві;
- перехід від простої кооперації до розвитку виробничих функцій і спеціалізації праці. Трудове споживання з урахуванням особистої участі кожного в процесі праці. Перехід до територіальної землеробської громади та великої патріархальної сім'ї. Усвідомлення індивідуального матеріального інтересу та економічне відособлення виробників. Формування індивідуально-трудова приватної власності. Відбувся перший суспільний поділ праці.

Тема 1.4 Господарство та економічна думка стародавнього Єгипту та Вавилону

План

- 1. Господарський розвиток та економічна думка в Месопотамії.*
- 2. Господарський розвиток Стародавнього Єгипту та його відображення в економічній думці.*
- 3. Суспільство Кріто-Мікенської цивілізації та особливості його господарського розвитку.*
- 4. Господарство населення доби бронзи та раннього заліза на території України.*

Господарський розвиток та економічна думка в Месопотамії

У кінці IV тис. до н. е. ранньоцивілізаційна система склалася на території долин річок Тигра та Євфрату, що отримала назву Дворіччя. Греки назвали її Месопотамією. Цивілізація виникла на Півдні Месопотамії, отримала назву Шумерської (ранньодинастичної). Основу населення склали шумерські племена, які заселили ці землі в середині IV тис. до н. е. Шумерська цивілізація була конгломератом держав-номів, що виникли на основі племен-вождівств. Їх адміністративними центрами були міста (Ур, Ерида, Ларс, Лагаш, Урук, Кіш тощо), засновані навколо храму. Сформувався адміністративний апарат із верховного жерця, жерців і дружинників. Господарство кожного нома

становило державно-храмовий комплекс, що складався з двох секторів: державно-храмового (корпоративного) і державно-общинного. Соціально-економічне життя характеризувала корпоративна влада-власність на землю. Земля належала верховному власнику – державі. Державно-адміністративний апарат організовував колективні роботи і редистрибуцію матеріальних благ.

Землі храмів ділили на три частини. Одна використовувалася на потреби храму. На ній працювали економічно залежні робітники, які не мали власного домогосподарства та засобів виробництва, експлуатувалися храмовими органами влади, отримували «натуральне забезпечення» (22–58 кг зерна на рік). Переважали «рабині та їхні діти». Частину землі наділами розміром 1/3–4 га, надавали робітникам «на прогодування». Земельні ділянки (приблизно 4–6 га) за певну частину врожаю отримували також члени громади. Серед них відбувалася майнова диференціація. Зерно храму вважалося багатством всієї громади, його використовували в голодні роки.

Державно-громадський сектор охоплював половину землі. Члени громади володіли засобами виробництва, платили храму ренту-податок, виконували громадські роботи: будували храми, палаци, міські стіни тощо. Наприклад, у м. Лагаші (XXIV ст. до н. е.) з 36 тис. населення у храмовому господарстві працювали 10–15 тис. Документи того часу свідчать, що громади продавали землю, зокрема правителям.

Землеробство було плужним, розводили корів, дрібних домашніх тварин. Ремісники випікали хліб, варили пиво, були ковалі та мідники. Культивували фінікову пальму, садові дерева. Рабство формувалося як економічний уклад. Рабами були військовополонені, боржники. Щоб захистити поля від весняних паводків через танення снігів у горах Армянського нагір'я, будували іригаційні споруди (канали, плотини, водосховища). Це була найдавніша іригаційна цивілізація.

Розвивалися внутрішній обмін і зовнішня торгівля. Межиріччя було пов'язано дорогами, річками, каналами, караванними шляхами з різними країнами. Із Півночі привозили мідь, дорогоцінні метали, камінь, дерево, будівельні матеріали, із Півдня – худобу, сукно, шкіру, з Індії – золото, слонову кість, прянощі. Вивозили продукти землеробства, ремісничі вироби, зокрема килими, тканини, холодну зброю, глиняний посуд.

У 2369 р. до н. е. номи Шумера були об'єднані в Аккадське царство, що мало характер східної деспотії. Розгромлене племенами гутеев, воно відродилося з центром у м. Ур, відоме в історії як період III династії Ура (2132–2024 рр. до н. е.).

В умовах централізованої держави панувало державно-палацово-храмове господарство, що поглинуло державно-громадський, із тотальною державно-редистрибутивною організацією суспільного та економічного життя. Земля вважалася власністю держави. Фактичним розпорядником землі та трудових ресурсів був правитель. Панувала адміністративно-бюрократична регламентація всіх сторін життєдіяльності. Чиновникам за службу надавали земельні володіння. Селяни отримували лише натуральне забезпечення. Збереглися документи щодо купівлі-продажу землі, що, на думку вчених, свідчить про формування приватного землеволодіння. Зросла кількість рабів.

Джерелами рабства були війни, борги. Переважало державне рабоволодіння, поширилося приватне. У приватних володіннях раби могли мати сім'ю, викупитися на волю.

Позитивні зрушення в економіці відбувалися за рахунок поліпшення організації виробництва. Було побудовано єдину іригаційну систему. Використовували мідь і бронзу. Застосовували плуг із сіялкою. Вирощували ячмінь, пшеницю, тростину, садові та городні культури. Розвивалося тваринництво. Ремесло залишалося складовою палацового господарства, формувалося як самостійна галузь. Існували такі професії, як ткачі (виготовляли сукняні та лляні тканини), пекарі, кухарі, ковалі, ювеліри, теслі, столярі, каменярі, суднобудівники, гончарі, канатники, парфумери.

Розвиток торгівлі спричинив виникнення товарних грошей, роль яких виконували хутро, худоба, шкіри, мідь, поступово вона закріпилася за сріблом і ячменем. Товарні гроші функціонували як мірило вартості та засіб обігу. У XX ст. до н. е. почали використовувати монети у формі зливків з печаткою (шекелі вагою до 8 г). Розвивалося лихварство. Великими лихварями були храми, які надавали землевласникам і торговцям позики в натурі. Сформувалася аккадська система мір і ваги. Знайдені господарські документи засвідчують різні форми господарських угод.

Наприкінці XXI ст. Аркадське царство було зруйновано племенами Елама і амореєв, останні створили нову державу, відому як Старовавілонське царство (1895–1600 рр. до н. е.) з столицею м. Вавілон на р. Євфрат, що мало вигідне географічне становище. Вавілонія була могутньою державою, особливо в роки правління царя Хаммурапі (1792–1730 рр. до н. е.).

Господарство Старовавілонського царства характеризує поступова трансформація державно-редистрибутивної системи у державно-приватновласницьку. Економічний розвиток досліджують на основі Кодексу законів Хаммурапі, що є системою суспільних правових норм для користування царських суддів, пам'яткою економічної думки та важливим джерелом знань із суспільно-господарського життя Вавілонії. Текст складався з 282 статей, з яких відомі 247.

Держава зберігала право влади-власності на землю і воду. Одночасно земля знаходилася у володінні відроджених «вторинних» сільських громад. Селян наділяли землею, за користування якою вони сплачували ренту-податок, виконували трудові повинності. Розвивалося умовно-службове землеволодіння з повним або частковим розпорядженням і доходами. Земля здавалася в оренду. Існувала система суборенди. Орендна плата визначалася у «сріблі» або частині врожаю чи реального доходу. Орендна плата за використання поля складала третину врожаю, саду – дві третини. Існують документи, що земля, крім службових наділів, була об'єктом купівлі-продажу. Земля була також приватною власністю, її продавали, передавали у спадок членам родини. Несплата податків упродовж трьох років призводила до втрати володіння. Для захисту приватної власності передбачалися покарання. Регулювалися відносини майнового найму, користування чужим майном.

В умовах іригаційного землеробства державна організація колективних робіт була необхідною. Проте державно-редистрибутивна система не відродилася. Селяни вели самостійне господарство під контролем представників державної або храмової адміністрації.

Існувало міське і палацове ремісничче виробництво як самостійна галузь. Оскільки в умовах Вавілонії природних ресурсів не було, держава забезпечувала суспільні потреби в імпорті товарів, було замовником продукції міських ремісників.

Утвердилася правова основа рабовласництва. Раби та їхні діти визнавалися майном господаря, їх продавали і карали. Джерелами рабства були війни, боргова кабала, боргове рабство обмежувалося. Наймана праця визнавалася і таксувалася (оплата праці лікарів, вчителів, будівельників, ремісників тощо).

З'явилися перші торговельні та банківські дома. Позики оформлялися письмово, надавали під 20 % річних у грошовій та 30 % у натуральній формі часто під заставу нерухомості. Дозволялося приймати для покриття боргів рухоме майно. Господарські угоди, зокрема торгіві, оформлялися правовими договорами, визначалися форми врегулювання будь-яких суперечок. Торгівля регулювалася спеціальними правилами. Зокрема, під час продажу власної частки спадкового майна продавець сплачував компенсацію на користь членів сім'ї. Практикувався натуральний обмін. Майже все доросле населення мало печатки замість підписів. У XX ст. до н. е. в Месопотамії було започатковано сплату податків у грошовій формі. Для їхнього зібрання призначали спеціальних чиновників.

Суспільні відносини з ранньокласових переростали у станово-класові. Держава зберігала панівну роль у соціально-політичному та ідеологічному житті суспільства.

Упродовж другої половини II–I тис. до н. е. в умовах іноземного загарбання та Ново-Вавілонського царства (626–561 рр. до н. е.) редистрибутивна система остаточно трансформувалася у державно-приватновласницьку. Економічний розвиток характеризують державна власність на землю та іригаційні споруди, зростання значення умовно-службового землеволодіння з правом розпорядження землею та частково доходами, оренда землі, використання рабської та найманої праці, розвиток товарно-грошових відносин у сфері обігу, розвиток річкової та караванної торгівлі, формування податкової система через стягнення ренти-податку.

Господарський розвиток стародавнього Єгипту та його відображення в економічній думці

Єгипетська цивілізація виникла на зламі IV–III тис. до н. е. на енеолітичному техніко-технологічному рівні у вигляді ранньокласових номових міст-держав (додинастичний період історії). Розвиток влади-власності корпоративного змісту зумовив формування двосекторності господарства: державного (палацо-храмового) і державно-общинного. Ранньодержавні органи

влади контролювали господарську діяльність, реалізуючи владу-власність через редистрибутивну систему. Прості селяни-общинники були особисто вільними та правоспроможними. Проте у державно-храмово-палацових господарських комплексах вони не володіли засобами виробництва, виступали як працівники. У державно-громадському секторі основними економічними суб'єктами були землеробська громада, що забезпечувала підтримку іригаційної системи, та селянське домогосподарство. Відбувався процес одержавлення землі. Держава була організатором виробництва та перерозподілу матеріальних благ. Виробництво і розподіл мали централізований, адміністративно-бюрократичний характер.

У III тис. до н. е. в умовах централізованих держав Раннього і Давнього царств процес одержавлення господарського життя завершився. Господарство еволюціонувало від двосекторного до загальнодержавної економічної системи. Держава (в особі фараона) була верховним власником і розпорядником землі, води та іригаційної системи. Державні інститути здійснювали організаційно-редистрибутивні функції. Держава будувала та підтримувала в технічному стані зрошувальні та осушувальні споруди (канали, шлюзи, греблі, дамби, водосховища для сезонного накопичення води). Необмежена влада та колосальний додатковий продукт дозволили непродуктивні витрати у вигляді пірамід. Основними суб'єктами господарювання були державно-палацово-храмові та умовно-службові земельні господарства.

Селян-общинників перетворили на державних землеробів. Вони працювали на царських і храмових землях, використовуючи знаряддя праці власника.

Державно-храмово-палацове господарство становило великий багатогалузевий господарський комплекс з централізованим, адміністративно-господарським бюрократичним управлінням і редистрибутивними функціями. Працювали державні селяни-землероби, які були основною продуктивною силою. Сільськогосподарська продукція, зокрема зерно, була власністю держави, потім розподілялася. Робітники державних майстерень отримували за свою працю натуральне забезпечення.

Умовно-службові землеволодіння сформувалися шляхом надання фараоном землі храмам і жрецям, чиновникам і воєначальникам за виконання певних обов'язків, як джерело засобів до існування. Володільники землі вели господарство силами родини, або використовували працю приписних державних селян.

Рабство не сформувалося як економічний уклад. Джерела рабства – війни, боргова залежність, работоргівля. Частка рабів серед населення незначна, становила 6–7 %. Раби належали переважно державі. Їхню працю використовували в системі державного та храмового господарства переважно в будівництві та обслуговуванні іригаційних систем. У приватних володіннях вона мала патріархальний (домашній) характер.

Господарською основою ранніх цивілізацій було іригаційне землеробство. Будівництво іригаційних споруд (греблі, канали, шлюзи, водосховища, шадуфи) набуло великого розмаху в загальноєгипетському

масштабі. Існували поземельні кадастри, у яких кожна ділянка мала певну оцінку як основу для поземельної ренти-податку. Для оброблення землі застосовували мотику із камінним наконечником та примітивний плуг з парою волів. Серпи виготовляли із дерева з кремнієвим лезом. Вирощували пшеницю, ячмінь, льон, цибулю, бобові, виноград, садові та пальмові дерева, трави для виготовлення фарб. Розводили корів, овець, кіз, віслуків, волів тощо. Поширеними були рибальство і полювання.

Розвивалися домашня промисловість та ремесло. Широко використовували мідь, з часу IV династії – бронзу. Єгиптяни знали залізо як дорогоцінний матеріал без практичного застосування. Глиняний посуд обпалювали, використовували гончарний круг. Будували з цегли-сирцю на основі кам'яної кладки.

Панувало натуральне господарство. Обмін розвивався як міновий. В історичному аспекті виробництво надлишкової сільськогосподарської та ремісничої продукції зумовило обмін продуктами діяльності між громадами (вважається, що обмін всередині громади був незначним), пізніше в межах країни і між країнами.

Одна з перших відомих пам'яток економічної думки цього періоду «Повчання гераклеопольського царя своєму сину Мерікара» (XXII ст. до н. е.) абсолютизує та прославляє божественну владу, економічну та політичну діяльність фараона як її уособлення, умови успішного царювання: централізоване управління господарством, ефективне функціонування управлінського апарату, контроль за розподілом і виробництвом, вірність і згуртованість чиновників, справедливе покарання, визнання непорушності звичаїв і традицій. Відомими пам'ятками соціально-економічної думки є «Речення Іпусера» і «Пророцтво Неферті». Автори описують причини поступового занепаду централізованої системи управління в XXIII–XXI ст. до н. е., вказують на необхідні заходи покращення господарського життя: відродження деспотично-бюрократичного механізму регулювання господарства, системи трудових повинностей, іригаційних систем, боротьба з лихварством і борговим рабством.

В останні століття III тис. до н. е. Давнє царство розпалося на окремі держави. Це було зумовлено пануванням державної бюрократії та непродуктивними видатками, зокрема будівництвом пірамід і храмів, сепаратизмом регіонів, фінансовою кризою, було закладено іригаційну систему.

Політичне та економічне відродження єгипетської держави пов'язано із Середнім царством з центром у м. Фіви, що існувало впродовж XXI ст. до н. е. – 1710 р. до н. е. Держава залишалася верховним власником землі та іригаційної системи. Відбувався процес відокремлення власності від влади. Службове землеволодіння зросло, передавалося у спадок. Відродилося значення землеробської громади. Землю передавали в індивідуальне спадкове користування великим патріархальним сім'ям. Домогосподарства існували як первісна соціально-економічна клітина. Селяни-общинники становили більшу частину населення, були головними виробниками матеріальних благ, сплачували податки та виконували державні повинності. Відбувався процес

майнового та соціального розшарування членів громади. Існують джерела щодо продажу громадою земель. Частина науковців робить висновок про формування приватної власності на землю.

У II тис. до н. е. рабство залишалося економічним укладом, проте зменшилося значення державного і збільшилося приватного рабоволодіння. З'явилося боргове рабство селян-общинників, яке стало державною загрозою, у результаті держава змушена була обмежити його законодавчими заходами, зокрема часом. Будучи особистою власністю свого господаря, раби могли мати певну господарську самостійність. Сільське господарство: зрошувальне землеробство, тваринництво, городництво, садівництво, виноградарство, бджільництво – було провідною галуззю економіки. Його організація відбувалася в межах землеробської громади, державних, храмових і приватних господарств.

Сільське господарство було сферою діяльності селянина. За користування землею селяни платили податки і виконували примусові роботи на користь держави, храмів і чиновників. Селянська родина вела натуральне господарство, поєднуючи заняття сільським господарством з домашньою промисловістю. Розширилася площа меліорованих і зрошувальних земель.

Основні сільськогосподарські знаряддя еволюціонували від дерев'яних мотики, сохи та примітивного плуга до залізної сокири, мотики із залізною сапачкою, лопати із залізним рикалем, важкого плуга із залізним сошником, у який впрягали двоє волів. Вирощували зернові та технічні культури. Велике значення надавалося агротехніці. Продуктивність землеробства залежала від системи іригаційних споруд. Була поширена трипільна система рільництва, використовували органічні добрива, вели боротьбу із шкідниками сільськогосподарських рослин. На зрошувальних полях збирали два врожаї на рік. Розвивалося тваринництво.

Ремесло перетворилося на самостійну галузь господарства. Воно розвивалося в містах і селах. Основною формою організації ремісничого виробництва в містах були майстерні, котрі належали державі або приватним особам. Ремісники об'єднувалися в союзи (корпорації). Найбільше розвинулася металургійна галузь із технікою лиття, клепання, паяння, грануляції. Вдосконалювались технології різання каменю, гончарства, ткацтва, будівництва, суднобудування, ювелірної справи, виробництва військової техніки, цегли, скла, виробів із шкіри тощо. Використовували гончарний круг, вертикальний і горизонтальний ткацькі верстати, водяне колесо, кам'яну кладку, колісний та водний транспорт, виготовляли сукняні та льняні тканини, папірус.

Міста були адміністративними, культурними та господарськими центрами. Будувалися за спеціальними проектами, мали власну архітектуру, водопровід, каналізацію, захисні стіни та фортифікаційні споруди.

В умовах збереження панування натурального господарства міновий обмін переріс у грошову торгівлю, що розвивалася як внутрішня, зовнішня караванна і морська. Цьому сприяли формування сільського господарства та промисловості як галузей господарства, становлення приватної власності,

географічний поділ праці між районами країн, економічні зв'язки між державами. Як міра вартості та засіб обігу функціонували товарні гроші: зливки золота, срібла, міді. У містах були поширені базари з постійними прилавками і складськими приміщеннями. Північ Єгипту постачала худобу, південь – зерно. Торгували соленою та сушеною рибою, нерухомістю, золотом, сріблом, ювелірними виробами, міддю, залізом, оловом, деревом, посудом, тканинами, рабами, дорогоцінними каміннями, кіньми тощо.

Обсяги зовнішньої торгівлі переважали обсяги внутрішньої. З Синайським півостровом, Нубією, Лівією єгиптяни торгували зерном і промисловими товарами, імпортували емаль, золото, шкіру, слонову кість, дерево. Розвиток суднобудування сприяв заморській торгівлі. Кедровий ліс привозили з Фінікії, свинець та олово з Малої Азії, мідь з Кіпру. З'явилися купці-професіонали, лихварі. Торгові угоди оформлялися документально. Ринкова торгівля обкладалася державними зборами. Позики надавали під 50–100 %.

Селяни як користувачі землі та ремісники платили натуральні податки, виконували державні трудові повинності на будівництві доріг, каналів, гребель, на полях фараонів і храмів. Основним був земельний податок, його збирали в натуральній формі на основі земельних кадастрів, які складали кожні два роки.

Письмовою пам'яткою є «Повчання Ахтоя, сина Дуауфа, своєму синові Піопі», відомому як «Сатира на різні професії» (XXI ст. до н. е.). У ньому описуються переваги урядової посади писарів (пошана, матеріальне забезпечення), даються рекомендації щодо можливої кар'єри в ієрархії державної системи управління, розповідається про різні професії з меншими почестями і привілеями.

Середнє царство було зруйновано кочівниками-гікосами, панування яких мало негативне значення для господарства Єгипту. Відродження Нового царства (XVI–XI ст. до н. е.) зумовило прогресивні зміни в економіці країни. Держава зберігала право влади-власності, залишалася верховним власником землі. Проте пришвидшився процес переходу до нової системи організації виробництва на основі надільного землеволодіння, оренди землі, селянських домогосподарств, об'єднаних у громади, ремісничих і торгових корпорацій. Приватна власність утверджувалася, крім на землю. Посилилася майнова диференціація селян-общинників.

Існувало державницьке та приватне рабство, значення останнього зросло. Джерелами рабства були війни, борги, торгівля. Боргове рабство селян було загрозою для держави. Працю рабів почали використовувати в сільському господарстві та ремеслі. Значну частину полонених перетворювали на залежних селян, а не на рабів.

Панувала техніка бронзи із збереженням кам'яного і бронзового виробництва. Залізо було дорогоцінним металом. Зросло значення торгівлі. Мірилом вартості були срібло, золото і мідь. Розвивалося лихварство. Формувалася фінансово-грошова система. Існувала одиниця вартості дебен – 91 гр міді, що поділялася на десять рівних частин.

У XI ст. до н. е. почався період політичного та економічного занепаду Єгипту. Володарювали лівійці, ефіопи, ассирійці, перси, македонці, римляни. Виготовлення залізних знарядь праці почалося в VII–VI ст. до н. е. Горизонтальний ткацький верстат змінився вертикальним. Почали виробляти скло. Поширилися колісні повозки.

Суспільство Кріто-Мікенської цивілізації та особливості його господарського розвитку

Кріто-мікенська цивілізація (Егеїда) утворилася у добу бронзи (II тис. до н. е.). Її складовими вважають Критське суспільство (Мінос) як союз трьох міст-держав номового типу Малії, Феста і Каносса (перша половина II тис. до н. е.) та міста-держави материкової Греції Мікени, Тиринф, Аргос, Пилос та ін. (XV–XII ст. до н. е.). У політичному відношенні це були ранньокласові держави, Критська цивілізація – теократична монархія, Мікенська – монархія із значною роллю військової аристократії. Проте господарський розвиток мав спільні ознаки. Сприятливими передумовами розвитку були можливості розвитку багатогалузевого аграрного виробництва, природні умови та м'який клімат, наявність власної металургійної бази, морське судноплавство, виробництво високотоварної експортної продукції (вино, оливкове масло).

Економічні відносини визначала господарсько-редистрибутивна двосекторна система, що охоплювала палаци (адміністративно-релігійні, господарські комплекси) і територіальні громади. Землі були державною власністю. Палацова адміністрація контролювала всі сфери життя, організовувала виробництво, облік і розподіл, військову справу. Критяни панували в Єгейському морі, володіючи найкращим флотом. Редистрибутивна система поєднувалася з данничеською експлуатацією сусідніх народів. Рабство мало патріархальний характер. Вирішальну роль в економіці мало сільське господарство. Землеробство було плужним, як тяглу силу використовували биків. Вирощували пшеницю, ячмінь, боби, льон тощо. Розводили маслини, виноград, інжир, фінікові пальми. Розвивалося тваринництво і морська риболовля. Ремісники виготовляли вироби з дерева, каменю, глини, фаянсу, золота, срібла, бронзи, слонової кістки. Велике значення мало ткацтво, будівництво доріг та палаців. Рабство мало патріархальний характер. Серед рабів переважали рабині, що отримували продовольчі пайки.

Отже, східноземноморська Кріто-Мікенська ранньокласова цивілізація сформувалася у добу бронзи за відсутності іригаційного сільського господарства, але на основі централізованої організації виробництва, адміністративного і редистрибуційного державно-палацового господарства.

Руйнування критської цивілізації, на думку вчених, ахейськими племенами, а мікенської культури – грецькими племенами дорійців призвело до економічного регресу. Зникла писемність, основи якої греки через декілька століть запозичать у фінікійців. Відродження економіки відбувалося на основі технологічного вдосконалення сільського господарства в умовах ранньозалізної

доби, відсутності палацової економіки, формування економічної самостійності домогосподарств і особистої ініціативи людини.

Господарство населення доби бронзи та раннього заліза на території України

У період бронзи (XVIII–XII ст. до н. е.) основною економічною тенденцією був розвиток тваринницько-землеробського господарства. Перехід до бронзового віку пов'язаний із зміною екологічної ситуації, що призвело до занепаду землеробських культур і поширення приселищного тваринницького господарства. Розводили велику та дрібну рогату худобу. Коней використовували для їзди верхи. Наземним транспортом були вози. Розвивалося громадське ремесло, зокрема бронзолivarне, і виробництво зброї. Населення освоїло техніку лиття бронзи. Майже повністю зникли кам'яні знаряддя. З'явилися поселення з оборонними спорудами, навіть кам'яними. Посилилася соціальна нерівність. За умови спільного володіння землею членами землеробської громади патріархальна сім'я стала господарською одиницею.

В історичній науці поширена точка зору, що населення Європи періоду бронзи було індоєвропейським, з якого вже виокремилися германо-балто-слов'яни. Окремі вчені обґрунтовують створення у бронзовому віці на території України найдавніших держав. Наприклад, сабатанівську матеріальну культуру Південного Побужжя періоду пізньої бронзи XIV–XII ст. до н. е. порівнюють із рівнем Мікенської Греції. Для сабатанівської культури характерні найбільш ранні залізні вироби на території України. Є точка зору, що представники сабатанівської культури мали економічні зв'язки з країнами Східного Середземномор'я та Малої Азії, разом з іншим населенням Центральної Європи брали участь у походах «народів моря» на Східне Середземномор'я та Єгипет. Носіїв комарівської та тшинецької культур, які займали територію Лісостепу та Полісся Правобережжя у пізньобронзовому періоді, традиційно вважають пращурами слов'ян (в етногенезі слов'ян цей період визначають як праслов'янський). Перша з них була землеробсько-тваринницькою, друга – тваринницько-землеробською.

Ранній залізний вік на території України останні наукові дослідження датують початком XII ст. до н. е. – V ст. н. е. (за іншою точкою зору, залізний вік у Східній Європі продовжувався до 375 р. – розгрому гуннами готського союзу в Північному Причорномор'ї). Основні господарські процеси пов'язані з розвитком ранньочивілізаційних скотарсько-кочівницьких суспільств Кіммерії, Скіфії, Савроматії та традиційних станово-класових суспільств – грецько-римських міст-держав у Північному Причорномор'ї, а також племінних союзів пра- і давніх слов'ян.

У першому періоді раннього залізного віку (початок XII ст. – перша половина VII ст. до н. е.) в Лісостепу та Поліссі домінувало орне землеробство із залізними знаряддями праці, тваринництво перетворилося на придомне і виникло стійлове утримання худоби. Почався другий суспільний поділ праці:

ремесло відокремлювалося від сільського господарства і формувалося як самостійний вид виробничої діяльності. Почалася криза бронзоліварного і становлення залізорудного виробництва. Значну частину знарядь виготовляли з каменю. Житла були наземними та заглибленими. Зросла продуктивність господарства, нагромаджувалися надлишки продукції. В Степу панувала кіммерійська культура. З кіммерійцями – найдавнішим народом на території України пов'язують поширення залізних виробів, зброї та кінського упряжу.

Кіммерійська культура була поширена у Степовій Україні в IX–VII ст. до н. е. Кіммерійці займалися скотарством і землеробством. Провідне місце посідало конярство, що забезпечувало населення верховими кіньми та значною частиною продуктів харчування. Виробляли мідні та бронзові знаряддя праці, використовували залізні вироби – мечі, кинжали, наконечники стріл. Поширилася зброя (стременоподібні та двокільчасті вудила). Були збудовані міста Кіммерик і Кіммерій, кіммерійські поселення.

За асирійськими джерелами, у 722–705 рр. до н. е. кіммерійці розгромили Урарту і Ассирію. З 679 р. до н. е. частина кіммерійців мігрувала на Близький Схід (воювала проти Ассирії, Лідії), інша змішалася зі скіфськими племенами.

Тема 1.5 Господарство та економічна думка стародавніх Китаю та Індії

План

- 1. Господарство та економічна думка стародавнього Китаю.*
- 2. Господарство та економічна думка стародавньої Індії.*

Господарство та економічна думка стародавнього Китаю

Економічна думка Стародавнього Китаю виникла та розвивалася в руслі основних течій суспільної та релігійної думки, якими були конфуціанство, легізм, моїзм та даосизм, які сформувалися у IV–III ст. до н.е. Протягом століть між цими напрямками велася гостра полеміка з багатьох філософських, соціальних та господарських питань – про економічний лад суспільства, общину, її долю, міру втручання держави в економічне життя країни та методи управління нею. Провідним напрямом було конфуціанство, яке перетворилося у державну ідеологію майже на два тисячоліття. Його основні положення викладені його засновником Кун Фу-цзи («цзи» китайською вчитель) або, як його назвали європейці, Конфуцієм (551–497 до н.е.), у збірнику праць «Бесіди і роздуми», записана його учнями. У ньому Кун-фу виклав основи теорії природного права, у якій стверджується, що першопричиною світу є Бог, який створив людей і не втручається у їхнє життя. Тому людське суспільство розвивається за власними законами, пізнається розумом, охороняється та регулюється державним правом.

Його вчення захищало архаїчні стосунки, вічний та незмінний порядок, встановлений ще легендарними правителями глибокої давнини, сувору соціальну ієрархію, управління на основі неухильного дотримання ритуалів,

обрядів, певних норм етики та моралі; розглядало регламентацію патріархально-родинних відносин як запоруку стабільності державного ладу. Ідеально досконалою людиною такого суспільства є гуманна особа, котра поважає батьків, людей, старших за віком і вищих за соціальним станом, ставиться до всіх доброзичливо і виважено, вона сумирна і справедлива, невибаглива в їжі та побуті, не суперечить старшим і владі. Гуманна людина знає тільки обов'язки, тоді як негуманна та аморальна – лише власну вигоду.

Конфуцієм було запропоновано свого роду соціально-економічну програму управління державою, основою якої були етичні норми та принципи гуманізму. Державу Конфуцій вважав єдиною великою сім'єю, а її правителя – батьком народу. Поділ суспільства на стани, «благородних» і «простих», рабовласників і рабів великий мислитель вважав природним і закономірним. Владу «благородних» людей над «простими» він пояснював вищими моральними якостями перших.

Перш ніж виховувати народ, правитель мусить зробити його багатим і щасливим. Для цього він повинен дотримуватися економії у витратах та дбати про людей. Пропонувалося багатство розподілити більш рівномірно відповідно до соціального стану людей, щоб не було бідності, зменшити податки та залучати народ до громадських робіт, не порушуючи сезонності у сільськогосподарському виробництві.

Тоді, як вважав Конфуцій, буде забезпечено гармонію у державі, мир у відносинах між верхами та низами, що усуне небезпеку скинення правителя.

Видатним представником конфуціанства був Мен-цзи (372–289 до н. е.). Він висунув концепцію поділу китайського суспільства на управителів, «які напружують мозок, і підлеглих, які напружують м'язи». Згідно з природним законом панування і підпорядкування, підлеглі зобов'язані утримувати правителів.

Відповідно до цього Мен-цзи розробив проєкт земельної реформи і пропонував відродити колишні общинні форми виробництва та ввести систему криничних полів (названа так за розташуванням полів, що нагадує ієрогліф «криниця»), за якою основою господарської структури мала стати сільська община з восьми родин, кожній з яких держава надавала рівну земельну ділянку, а дев'яту таку ж ділянку община повинна була обробляти спільно – урожай з неї мав надходити до державної казни для утримання управлінців.

Конфуціанець вважав вічним поділ праці на розумову і фізичну, підкреслював необхідність «гуманного» правління для процвітання країни. Він відстоював помірність податків, виступав за розвиток товарного обміну між землеробами та ремісниками. Розглядаючи питання торгівлі, Мен-цзи відзначав, що одні й ті ж товари, але різного розміру (наприклад, взуття), повинні мати різну ціну і що однакові товари можуть відрізнятися витратами праці на їхнє виробництво.

Мен-цзи розробив 12 принципів успішного управління:

- 1) підкоряй людей не силою, а доброзичливістю;
- 2) не допускай розпусти;
- 3) поважай мудрих та їх поради;

- 4) знизуй податки, не утискай людей;
- 5) не відволікай народ від справ його;
- 6) люби свій народ;
- 7) завоюй серця своїх підданих;
- 8) поважай поважних;
- 9) зберігай добру людську натуру;
- 10) спрямовуй свій народ у бік добра і любові;
- 11) шукай те, що втратила свідомість;
- 12) будь завжди справедливим.

Виразником економічних ідей стародавнього конфуціанства був також Сюнь-цзи (313–238 до н. е.), який виходив із «лихої» природи людини. Він вважав, що людина набуває добродетності тільки в праці та в результаті відповідного виховання. Не засуджуючи прагнення людей до багатства, Сюнь-цзи вважав ознакою чесноти, якщо бідний, діючи у межах закону, ставав багатим.

У проектах державного устрою Сюнь-цзи пропонував поділити людей на ранги за посадами, віком і багатством. При цьому держава приймає закони тільки для людей нижчих рангів, а вищі управляються за допомогою традицій, релігійних ритуалів і музики. Держава, на думку Сюнь-цзи, зобов'язана забезпечити добробут народу, розподіляючи доходи відповідно до рангів. Сюнь-цзи був матеріалістом, відкидав «волю Неба» і заперечував божественність природи, людину він оголосив, поряд із небом і землею, творцем усіх речей. На його думку, найважливішою функцією правителя є розподіл обов'язків у державі.

Китайський мудрець розумів значення поділу і кооперації праці в суспільстві. Він розумів, що речі, котрими користується одна людина, є результатом праці багатьох людей, оскільки кожна людина не може одночасно володіти мистецтвом усіх ремесел. Тому мудреці і розділили обов'язки між людьми, щоб ті не робили тільки те, що їм вигідно. «Не може одна людина володіти мистецтвом усіх ремесел, і якщо люди не будуть спиратися одне на одного, то це призведе до злиднів», – відзначав мислитель. Управляти розподілом обов'язків у державі повинен сам правитель. Після того, як усі посади та справи розподілені між людьми, шлях до багатства буде відкритим.

Таким чином, конфуціанство, розвинене його численними послідовниками, еволюціонувало та модернізувалося, все більше пристосовувалося до умов централізованої держави, до завдань забезпечення його стабільності, надійності функціонування чиновницько-бюрократичного апарату. У ньому на перший план висувалися ідеї соціального порядку, заснованого на беззаперечному підкоренні владі, що асоціювалася із старшинством та мудрістю. Конфуціанство вимагало міцного, незмінного соціального порядку. Прагнучи уникнути соціальних конфліктів, конфуціанці закликали правителів не відривати селян від сільськогосподарських робіт під час жнив, дбати про поліпшення народного добробуту, зменшувати податки та інше.

Легізм виник і розвивався як течія суспільної думки в V–III ст. до н. е. у боротьбі з конфуціанством. Легісти обґрунтовували необхідність державного управління не на традиціях, ритуалах і моральних нормах гуманізму, а на досконалому законодавстві та реформуванні економіки.

Засновниками легізму були Цан Чань (VI–V ст. до н. е.) і Лі Куї (424–386 до н. е.). Лі Куї (перший міністр правителя царства Вей) склав «Зведення» всіх наявних до нього законів, яке стало основою законодавства у період III ст. до н. е. – III ст. н. е. Він висунув ідею державного регулювання товарних цін на продукцію сільського господарства шляхом збільшення пропозиції на ринку продовольства за фіксованими державними цінами.

Однак найвідомішими з легізму були Шан Ян (390–338 до н. е.) та Хань Фей (280–233 до н. е.). Шан Ян, правитель області Шан у могутньому давньокитайському царстві Східного Чжоу, про якого ми згадували в раніше, свої економічні погляди виклав у «Книзі правителя області Шан». Він вважав, що держава досягає процвітання за допомогою двох засобів: землеробства і війни. Тому державі потрібно проводити активну політику «повернення до землі», залучати до примусової праці нероб і жебраків, запровадити єдиний земельний податок відповідно до площі оброблюваної землі, заборонити спекуляцію зерном, віддавати у рабство тих, хто збіднів від лінощів, увести державну монополію на виробництво та торгівлю залізом і сіллю. Шан Ян виступав за певне збереження сільської общини. Він виступав проти перетворення вільного населення в орендарів та рабів і пропонував заборонити вихід з общини незаможних і малоземельних селян.

Водночас Шан Ян виступав проти освіти та культури в будь-якому їхньому прояві, стверджуючи, що «темним людом легше керувати та змушувати до важкої праці». Легіст закликав знищувати всіх «паразитів», до яких відносив книги і музику, мораль і норми стику конфуціанства, гострий розум і повагу до старих порядків, а також лінощі та неробство, користолюбство і пристрасть до розкошів, красивого одягу і смачної їжі, зневагу до обов'язків тощо.

Інший представник легізму Хань Фей свої погляди виклав у книзі «Хань Фей-цзи» (вчення Хань Фея). Він був прихильником жорсткої централізації влади в державі, зміцнення її економічної й військової могутності на основі беззаперечного виконання законів. Він виділив три інструменти управління – закон, владу та мистецтво управління. В управлінні пропонував користуватися двома важелями – покаранням та винагородою.

Економічною основою країни Хань Фей вважав сільське господарство, тому виступав за заохочення землеробів, а також солдат, які охороняють землі і населення. Головну причину бідності вбачав у лінощах та марнотратстві і радив правителям оподатковувати багатих. Накопичення багатств схвалював лише щодо державної скарбниці.

Різно виступаючи проти вчення конфуціанства з його консервативністю і непорушним авторитетом давнини, Хань Фей обґрунтовував ідею прогресивного розвитку суспільства. У трактаті «Янь те лунь» («Розмірковування про сіль та залізо») знайшла відображення дискусія між

легістами і конфуціанцями (81 р. до н. е.) з питань монополії держави на видобуток солі і виробництво заліза. На думку легістів, причиною нестачі продовольства в країні було не послаблення землеробства, а, навпаки, недостатнє постачання селян знаряддями праці через нерозвиненість ремесла і торгівлі. Вони відстоювали прогресивну ідею суспільного поділу праці.

Водночас автор відзначав егоїстичну природу людини. Людина скрізь і всюди прагне до власної вигоди, вважав Хань Фей, а тому її моральність визначається не вродженими рисами натури, а гармонією користі окремої особи і держави.

До критиків конфуціанства належить Моді (Мо-цзи) (479–381 до н. е.) - засновник школи моїзму. Його вчення викладене у книзі «Мо-цзи», записаній його послідовниками у III–II ст. до н. е. В його основу покладена ідея природного права, рівності всіх людей від народження. Моїсти виступали проти станів у суспільстві, поділу людей на шляхетних та бідних, різко засуджували рабство, розкіш і паразитизм панівних станів, гноблення ними землеробів і ремісників. Тому Мо-цзи вимагав рівноправності всіх і в управлінні державою, розподілу посад відповідно до особистих якостей, а не належності до певного соціального стану.

Джерелом багатства моїсти вважали фізичну працю і закликали всіх старанно працювати, аби досягти щастя і добробуту. Шлях до вдосконалення громадського життя Моді та його прихильники вбачали в утвердженні у відносинах між людьми принципів загальної любові і взаємної вигоди, щоб люди любили одне одного і приносили одне одному користь.

Державу він розглядав як результат домовленості людей, а виникнення майнової нерівності пов'язував із порушенням цієї домовленості. Засобом вирішення усіх суспільних суперечностей Мо-цзи вважав етичні відносини, що складаються на ґрунті «загальної взаємної любові». Загальна любов передбачає, що люди однаково люблять інших людей і себе. Моїсти розглядали загальну любов як рівноправні стосунки між людьми, а загальну користь – як суму окремих (індивідуальних) інтересів. Правитель держави та всі її громадяни, міркував мудрець, повинні керуватися громадською, а не власною вигодою.

За вченням моїзму, головною спрямовуючою силою в суспільстві є «воля неба», що можна тлумачити як геніальну здогадку про існування об'єктивних суспільних, зокрема економічних, законів. Моїзм існував до II ст. до н. е.

Основоположником даосизму став сучасник Конфуція, напівлегендарний мислитель Лао-цзи (604–517 до н. е.), який виклав суть цього вчення у трактаті Дао-де-цзин, маленьку книжечку з короткими афоризмами, що у перекладі означає «Шлях добродетності, або Книга про силу та ідею». Послідовники Лао розвивали, коментували й поширювали вчення свого вчителя. З часом «Дао де цзин» перетворився на величезну збірку ідей даосизму, налічуючи нині разом з коментарями понад 1 100 томів. Сам даосизм давно перетворився на своєрідну релігійну течію, існуючи насамперед як морально-етичне вчення.

Поняття «дао» (буквально «шлях») відображає природний хід речей, споглядання життя, бездіяльність, обмеження бажань, забезпечуючи майнову

рівність у суспільстві. Воно не допускає будь-якого зовнішнього втручання. Все соціальне зло, на думку Лао-цзи, є результатом порушення цього закону, заміни його «людським дао» внаслідок запровадження правителями несправедливих законів. Багатство Лао-цзи вважав грабунком, а правителя країни – головним злодієм. Він писав, що людей, котрі збагачують «великого злодія», не можна вважати розумними. У ньому міститься ідея пасивного протесту – «недіяння», бо люди здатні лише збагнути довколишнє, але не можуть нічого змінити в ньому. Лао-цзи та його послідовники ідеалізували минуле та закликали повернутися до колишніх часів. Таким чином, вчення даосизму виступало проти соціальної нерівності людей, гноблення народу, накопичення знаттю багатств.

Даосисти міркували, що держава, встановлюючи безліч заплутаних законів, надто втручається у людську діяльність і породжує несправедливість. Щоб її подолати, потрібно відмовитися від законів, знань, культури, прогресу і цивілізації, повернутися до первісного природного стану суспільства, у якому відмінності між людьми виявлятимуться лише в майстерності їхньої праці.

Даосизм – перша в історії людства соціальна утопія, заповітна мрія про справедливий суспільний устрій.

Особливе місце в історії старокитайської економічної думки займає колективний трактат «Гуань-цзи» (IV–III ст. до н. е.). Він об'єднав близько 500 праць кількох тисяч учених могутнього царства Ці на початку IV ст. до н. е. З творів, що увійшли до цієї енциклопедичної праці, до наших днів збереглося лише 76. У трактаті пропонуються оригінальні та розумні заходи щодо створення ефективної системи державного регулювання економіки.

У ньому стверджується, що управління економікою повинно здійснюватися через державні закони, а стабілізація економіки через зміцнення землеробства. «Гуань-цзи» виходить з того, що могутність держави зростає завдяки наполегливій праці, тому пропонує провести регламентацію праці землеробів, ремісників, торговців та служилих людей, аби ці соціальні групи населення не міняли заняття, а передавали свої знання та навички молодшим.

Зміни в громадському житті автори трактату пояснювали чергуванням врожайних і неврожайних років. Для досягнення економічної стійкості пропонувалось здійснити низку заходів: визначити родючість ділянок ріллі, розподілити їх більш рівномірно, встановити рівень оподаткування відповідно до якості землі, не відволікати селян у період сільськогосподарських робіт, відкрити їм дешевий кредит і організувати для зuboжілих у неврожайні роки громадські роботи.

Автори трактату ставили перед правителем основне завдання: зробити державу багатою, а народ щасливим і задоволеним. Як і Конфуцій, вони виступали за непорушність станового поділу суспільства, вважаючи, що вищі (шляхетні) стани суспільства дані Богом, оскільки без них країна не мала б доходів. Але і всі стани не можуть бути шляхетними, тоді нікому було б працювати.

Основними складовими багатства поряд із золотом та перлами автори трактату називали й матеріальні блага, товарна вартість яких не підлягає

сумніву. При цьому роль золота як товару і міри обчислення ресурсів держави пояснювалася насамперед його природним призначенням використовуватися як гроші та сприяти такому обмінові, у результаті якого вигоди в одних є більшими, ніж у інших.

Деякі з цих положень не втратили своєї актуальності донині, що свідчить про глибину і високий рівень зрілості економічної думки у Стародавньому Китаї – дивовижній і таємничій країні високорозвиненої цивілізації.

Господарство та економічна думка стародавньої Індії

Економічна думка Стародавньої Індії зазвичай була обплутана релігійною оболонкою буддизму і брахманізму (індуїзму) – релігій, які сформувалися в VI–V ст. до н. е. і стали провідною ідеологією давньоіндійського суспільства. Разом із тим економічні проблеми спеціально не досліджувалися, а розглядалися у давньоіндійській літературі лише у зв'язку зі спробами вирішення соціальних та політичних завдань. Писемними джерелами середини I тисячоліття до н. е. є переважно твори буддизму та брахманізму (індуїзму). Вони дають уявлення про соціальну структуру суспільства і містять цікавий матеріал, що характеризує специфіку сприйняття окремих економічних категорій, зокрема, власності, майна. Найдавнішою пам'яткою індійської старовини є давньоіндійський епос «Рігведа» (XI ст. до н. е.), який засвідчує існування рабовласницьких відносин на початку становлення давньоіндійської цивілізації.

Буддійські літературні джерела стверджують, що будь-яка світська діяльність, зокрема господарська, приносить страждання і особисту залежність. Щоб звільнитися від неї, потрібно відмовитись від будь-якого майна, сім'ї, розчинитися у Всесвіті та досягти божественного блаженства – нирвани. Духовного спасіння може досягти лише той, хто є особисто вільним. І хоча буддизм не заперечує господарської діяльності мирян, подаянням яких повинні жити буддійські ченці, але увагу їй не приділяє. Рабство розглядається як перешкода до вступу до чернечої громади, а боргова кабала визнається страшним лихом. Тому йдеться про необхідність всіляко уникати заборгованості та прагнути своєчасно сплачувати борги.

Так навчав індійців засновник буддизму – царевич Гаутама, який жив у VI ст. до н. е. і став Буддою («просвітленим»). Він роздав бідним усе своє багатство і жив, збираючи милостиню та проводячи час у пасивному спогляданні світу і в контакті з Космосом, поринаючи в нирвану.

Джерела брахманізму (індуїзму) містять концепцію трьох цілей життя: релігійного обов'язку, матеріальної вигоди та чуттєвої насолоди. Кожній з цих цілей присвячена окрема література. Найбільш відомими книгами про обов'язок (дхарму) є «Закони Ману», про вигоду (артху) – «Артхашастра», про кохання (каму) – «Камасутра». Два перших джерела відображають погляди на господарські процеси.

«Закони Ману» (близько II ст. до н. е. – I ст. н. е.) – це збірка релігійних, моральних, політичних та правових вказівок, які приписують міфічному

родоначальнику усіх людей Ману (староінд. слово «типи» означає «людина»); у деяких інших мовах є майже аналогічні поняття: зокрема, англійське чи німецьке «man» (mann) також означає «людина»), у яких містяться 2 650 двовіршів (шлоків), поділених на 12 розділів:

- 1-й розділ дає уявлення про Всесвіт, людину і людське суспільство, касти (варни);
- 2-й – правила життя людини в період учнівства;
- 3–4-й – правила життя сімейної людини;
- 5-й – правила поведінки з жінками;
- 6-й – правила життя відлюдника;
- 7-й – установки про обов'язки правителя та управління державою;
- 8-й – установки про судочинство та юридичну практику;
- 9–10-й розділи присвячені сімейним відносинам, покаранням за різні порушення, обов'язкам членів варн;
- 11-й – установкам про покаяння й обітницям для спокут здійснених гріхів;
- 12-й – описанню посмертних дарів за погані справи у земному житті.

Відповідно до «Законів Ману» індійське суспільство поділено на чотири касти (варни): брахмани (управителі), кшатрії (воїни), вайшії (господарники) і шудри (недоторкані) – найбезправніші члени суспільства, що виконували найбруднішу роботу та обслуговували три вищі касти. Змішання каст каралося дуже суворо, як і зміна роду занять. Економіка розглядалася як сфера діяльності вайшіїв. Вона складалася з тваринництва, землеробства, торгівлі та лихварства. Багатство давало право на особливу пошану тільки серед самих вайшіїв. Ремесло як різновид обслуговуючої праці вважалося долею шудр. Шудринською вважалася і праця орендарів-половинщиків, найманих працівників у сільському господарстві.

Найвищим ідеалом господарювання вважалися самостійність і економічна незалежність. Хоч «Закони Ману» ставлять на перше місце релігійний обов'язок (дхарму), але істинним щастям вважають досягнення всіх трьох цілей життя людини. Отож, користь, матеріальна вигода та добробут дістають у брахманізмі релігійну санкцію.

«Закони Ману» показують, що в Індії добре розуміли відмінності між власністю і володінням, тому охороні приватної власності приділялася значна увага. Закони вказують на сім можливих способів виникнення права власності:

- спадок;
- дарування або знахідка;
- купівля;
- завоювання;
- лихварство;
- за виконання роботи;
- одержання милостині.

Знаходимо в законах і такий спосіб набуття права власності, як давність володіння (понад 10 років), які підкреслюють, що тільки за законного

підтвердження способу набуття людина перетворюється з володаря на власника. Купити річ можна було тільки в її власника. Якщо збувалася крадена річ, вона поверталася її колишньому власникові. За незаконне привласнення чужої власності накладався значний штраф.

Серед основних об'єктів власності «Закони Ману» називають землю. Тут розрізняються землі царські, общинні, у приватній власності. Того, хто незаконно привласнював чужу землю, оголошували злодієм. Розвивалися угоди купівлі-продажу землі. Була відома й угода оренди землі, яка набула вагомого значення розвитком процесу майнової диференціації общини.

У «Законах Ману» добре простежується ставлення до різних професій та сфер економіки. Найбільш почесними вважалися землеробство, скотарство, деякі види ремесел і торгівлі. Осуджувалися заняття лихварством та люди, зайняті «нечистими» промислами (азартні гравці, повії, продавці м'яса, слуги).

«Закони Ману» твердо встановлювали непорушність і спадкоємність боргових зобов'язань. Якщо боржник не міг сплатити борг вчасно, він повинен був його відпрацювати. При цьому кредитор, якщо він належав до нижчої касті, не міг змусити боржника з вищої касті відпрацьовувати борг.

Важливим джерелом староіндійської економічної думки став трактат про мистецтво політики та управління державою «Артхашастра», написаний наприкінці IV ст. до н. е. радником правителя могутнього царства, царя (магараджі) Чандрагупти I Каутільєю Вішиугупта. Це ґрунтовна збірка правил, адресованих царям та правителям, якою вони повинні керуватися у своїй державній діяльності. За повнотою та різноманітністю змісту цей твір належить до найбільш відомих давньоіндійських джерел. У ньому містяться відомості про економіку, адміністрацію, соціальні та юридичні інститути, зовнішню та внутрішню політику індійської держави.

Основною економічною ідеєю трактату є показати величезну роль держави. Каутілья пише, що цар (раджа), який очолює державу як намісник богів, покликаний забезпечити правильний напрям діяльності людей. Щоб виконувати свої функції, він повинен знати як створюється, зберігається, примножується і поділяється багатство. Для цього потрібно вивчати науки, насамперед політику. Від політики, яку обере цар, залежить розквіт чи занепад країни. Кінцевою метою будь-якої політики є збагачення державної казни. Основними джерелами доходів були прибутки від державних підприємств, а також різноманітні податки, мито та штрафи, що стягалися з населення. Податки розглядаються як винагорода цареві за те, що він охороняє країну від зовнішньої небезпеки та внутрішніх заколотів. Одним із шляхів збагачення скарбниці розглядається торгівля. Важливою складовою регламентації торгівлі був нагляд за цінами та величиною прибутку. Прибуток визначався для місцевих товарів у розмірі 5 % від встановленої ціни, а для іноземних товарів – 10 %. Прибуток включався у ціну товарів як частина витрат, і його норма заздалегідь фіксувалася. «Лишки» прибутків стягувалися до скарбниці.

Каутілья був геніальним економістом, ще в IV ст. до н. е. висунувши ідею про трудову вартість і механізм утворення ринкової ціни. Він став першим, хто розглядав вплив конкуренції на ціну. У зв'язку з тим, що індійський мислитель

показує можливість відхилення ринкової ціни від вартості під тиском конкуренції, він розрізняв ціну і вартість. Автор «Артхашастри» розглядав гроші як засіб існування, однак засуджував приватне нагромадження багатства у грошовій формі. Каутілья вважав грошовитих багатіїв скнарами, які мучать себе і слуг, а тому в окремих випадках рекомендував конфіскувати їхні грошові багатства.

Трактат «Артхашастра» дає достатньо повне уявлення про розвиток рабовласницького державного господарства, організацію праці та структуру продуктивних сил, а також про стан землеробства, кооперацію праці селян, єдину іригаційну систему, про наступний розвиток кастової системи в Індії.

Отже, особливість економічної думки Давньої Індії полягає в тому, що вона має яскраво виражене релігійне забарвлення, приділяє велику увагу обґрунтуванню непохитності кастового ладу, коли всі вільні члени суспільства поділяються на замкнуті соціальні групи з різними правами та обов'язками і різним становищем у суспільстві.

Тема 1.6 Особливості господарського розвитку та економічної думки періоду формування світових цивілізацій (VIII ст. до н. е. – V ст. н. е.)

План

1. *Господарство стародавньої Греції.*
2. *Господарство стародавнього Риму.*

Господарство стародавньої Греції

Для економічного розвитку Стародавньої Греції важливе значення мали географічні, економічні та політичні чинники, а саме: різноманітність природних умов, можливості для розвитку багатогалузевого сільського господарства («середземноморська тріада»: зернові, оливки, виноград, тваринництво і рибальство), наявність власної металургійної бази, розташування на перехресті торговельних шляхів, асиміляція східної культури, особливості аграрної культури, ремесла і торгівлі, швидке руйнування землеробської громади, переваги республіканського правління.

Після загибелі Кріто-Мікенського суспільства розвиток Стародавньої Греції відбувався на основі західної цивілізаційної моделі. Були закладені основа європейського шляху розвитку.

У Гомерівський період (XI–VIII ст. до н. е.) основою економічного розвитку було масове використання залізних знарядь праці, перший суспільний поділ праці, трансформація територіальної землеробської громади з патріархальними сім'ями та періодичними переділами землі у малу сім'ю на основі приватної власності. Союз вільних, економічно і політично рівноправних громадян і одночасно воїнів сформував новий тип державності – полісну громаду як військово-політичну самоорганізацію домогосподарств, глави яких утворювали колективний орган влади – народні збори. Повноправний громадянин мав можливості творчої самореалізації в духовній,

політичній, економічній та соціальній сферах. В історії становлення державності в Давній Греції – це ранньополісний етап. Державні та храмові господарства не поширилися.

Основними сільськогосподарськими культурами були зернові, оливки, виноград. Використовували плуг зі залізним наральником. Домашня промисловість переростала в ремесло. Панувала натуральна форма господарства. Обмін розвивався повільно, мав міновий характер. Для рабства характерний патріархальний устрій. У господарствах родової знаті працювали наймані поденщики-фети. Таким чином, сформувалися передумови нового економічного піднесення.

У добу осьового часу сформувалося традиційне станово-класове цивілізаційне суспільство.

Період VIII–VI ст. до н. е. отримав назву «архаїчний». Рання форма полісної громади трансформувалася у полісну державу. Поліс був містом-державою з належною територією, населення становили землероби і скотарі, ремісники та торговці. Поліси організовувалися за принципом автаркії: політичної, економічної самостійності та самодостатності, об'єднувалися в політичні союзи. У межах полісів формувалися економічні відносини, зокрема щодо володіння землею та розподілу праці на міновій, згодом товарно-ринковій основі. Сформувалося два типи полісів:

- торгово-ремісничий, із використанням у виробництві праці рабів (Афіни, Мілет, Коринф, Сиракузи);
- аграрний, у якому переважала сільськогосподарська праця, торгівля і товарно-грошові відносини розвивалися повільно. Повноправні громадяни були користувачами землі без права її відчуження. Жителі міста-держави колективно експлуатували політично та економічно залежне населення (Спарта, міста Фессалії, Беотії);

В Атиці у VIII–VII ст. до н. е. існувала аристократична система влади, земельна знать (євпатриди) мобілізувала землі та експлуатувала селянство, яке втрачало особисту свободу та власність на землю. У ході соціальних реформ перемиг республіканський устрій. Реформи Драконта (621 р. до н. е.) дали змогу законодавчо оформити право на приватну власність, Солон (594 р. до н. е.) – відмінити борги під заставу землі та боргове рабство, захистити селянське землеволодіння, обмежити нагромадження земельної власності, максимум якої визначався належністю афінянина до однієї з чотирьох соціально-майнових верств, сприяли поширенню садово-городніх культур, розвитку ремесла та торгівлі, обмежували позичковий відсоток. Держава викупила громадян, проданих за кордон. Регламентувався перелік продукції на продаж. Забороняли вивозити зерно та сировину, необхідну для розвитку ремесла. Дозволявся вивіз оливкового масла. Згідно із законодавством Клісфена (509 р. до н. е.) було визнано рівність прав громадян незалежно від їхнього майнового стану, вони отримали гарантії недоторканості особистої свободи та землі. На думку вчених, були знищені кріпосницькі тенденції розвитку експлуатаційних відносин, Афіни з аграрного полісу перетворилися на переважно торгово-промисловий, почалося масове використання рабської праці у високотоварних, орієнтованих

на зовнішній ринок галузях виробництва. Афіньська республіка була центром політичного та економічного життя Давньої Греції, очолила Делоський союз грецьких полісів.

Утвердилася антична форма власності на землю. Вона поєднувала верховне право власності держави-поліса та приватної власності лише її громадян. Землю продавали, заставляли, здавали в оренду. Особисто вільне населення полісу – метеки, які не були громадянами, займалися ремеслом і торгівлею.

Важливим фактором економічного життя Стародавньої Греції у VIII–VI ст. до н. е. стала Велика колонізація, що здійснювалася у трьох головних напрямках: західному (Італія та Сицилія), північно-східному (Чорноморський регіон), південному та південно-східному (Північна Африка). Щодо причин колонізації існують такі погляди: «виробничий або аграрний» через неспроможність в умовах тогочасного розвитку продуктивних сил використати наявні людські ресурси, обмеженість наявних і пошук нових виробничих ресурсів, насамперед земельних для розв'язання зернової проблеми у полісах; «торговельний» – прагнення знайти ринки збуту продукції полісів і встановити контроль за торговельними шляхами; «сировинний» з метою забезпечення сировиною (зерном, будівельним лісом, металами тощо) та людьми; політична еміграція. Колонізація сприяла розвитку господарства, поширенню грецької матеріальної культури, зменшенню соціальних конфліктів.

Період V – на початку IV ст. до н. е. у наукових джерелах характеризується як зрілість грецької економіки. Дискусійним є питання визначення господарства як класичного рабовласницького. Поширилася індивідуальна приватна власність. Земля концентрувалася у власності окремих осіб внаслідок купівлі-продажу. Одночасно окремі громадяни втрачали землю. Основними організаційно-господарськими формами були у сільському господарстві рабовласницькі маєтки (30–50 га землі) і селянські парцелярні господарства до 10 га землі, у промисловості – ремісничі майстерні у містах. Переважало дрібне парцелярне аграрне і ремісниче виробництво. Працю рабів використовували в усіх сферах виробництва: у сільському господарстві у великих господарствах; у ремеслі – в ергастеріях (великих ремісничих майстернях), шахтах, копальнях; у домашньому господарстві. Кількість рабів становила приблизно третину населення. Рабами вважалися особи, які були чужою власністю, не мали власності на засоби виробництва, працювали на основі позаекономічного примусу. Раби – приватні та державні, були переважно негрецького походження. Джерелами рабства були работоргівля і війни, борги осіб, які не мали громадянства, природне відтворення, піратство тощо. Рабів орендували, відпускали на роботу, дозволяли викуповуватися.

У Спарті закони Лікурга (IX ст. до н. е.) забезпечували спартанцям рівні права на користування ділянками землі, що була державною власністю, забороняли громадянам займатися господарством, регулювали експлуатацію ілотів – завойованого населення, які сплачували власнику наділа щорічний фіксований натуральний оброк. Ремеслом і торгівлею займалися переіки –

вільні, але без громадянства, жителі Спарти. Заборонялось користуватися золотими та срібними монетами, виробами із дорогоцінних металів. Фактично було штучно законсервовано редистрибутивні відносини. Частина вчених вважає, що у Спарті існували державно-кріпосницькі відносини. Основними виробниками матеріальних благ були залежні ілоти (підкорене місцеве населення). Вони були прикріплені до землі, мали засоби виробництва і вели самостійне господарство, після сплати встановленої ренти-податку вільно розпоряджалися залишками виробленої продукції.

Господарство античної Греції характеризувалась галузевою структурою та територіальною спеціалізацією. Основними формами організації господарства були маєток родової знаті та селянське господарство, ремісничі майстерні (ергастерія).

Сільське господарство було основою економіки. Розвивалися такі галузі як тваринництво (скотарство і вівчарство) у гірських районах, зернове рослинництво і спеціальні галузі (виросували виноград, маслини, городні та садові культури), що стали основними, на рівнинах, скотарство та свинарство.

Центрами промислового виробництва були міста. Ремесло стало основною формою промислового виробництва, набувало галузевого характеру. Визначилися такі галузі, як добувна (видобування залізної руди, срібла, золота), металургія, металообробка, керамічна, будівництво, суднобудування тощо. Серед ергастерій переважали дрібні з 2–10 робітниками. У великих майстернях використовувалася праця 50–100 рабів. Ремесло не було соціально престижним, а справою вільновідпущеників і майстрів негрецького походження. Дрібне виробництво базувалося на ручній техніці за відсутності поділу праці. Тому продуктивність праці була низькою. Зберігалася домашня промисловість.

В умовах панування натурального господарства розвивалося просте товарне виробництво як економічний уклад. Внутрішній товарний обіг між сільськогосподарськими виробниками та ремісниками був незначним. Переважальне значення мала зовнішня торгівля, зокрема морська. Поширилися дві її форми: посередницька та експортна. Торгували з власними колоніями, країнами Близького Сходу. Основними центрами торгівлі були міста Афіни, Мілет і Коринф. В обігу були предмети розкоші та повсякденного вжитку. Експортували сільськогосподарську та ремісничу продукцію (маслини, оливкове масло, вино, кераміку, металеві вироби). Імпортували продукти харчування і сировину (зерно, рибу, залізо, мідь, ліс, смоли, хутро, шкіри, льон тощо), рабів, прянощі, предмети розкоші. Організаційними формами торгівлі були базари, ярмарки, тимчасові торговельні експедиції. Об'єднання купців (фіаси) допомагали позиками, страхували майно, контролювали ціни, надавали інформацію.

Монети чеканили з VII–VI ст. до н. е. Грошовими одиницями були: талант срібла (26,2 кг за євбейською та 37 кг за єгипетською монетною системами), з якого чеканили срібні монети: міну (25 частина таланта), 6 тис. драхм. У V ст. монети чеканили всі поліси. Поширилися срібні афінські тетрадрахми (17,5 грам), драхми (4,4 грами) та коринфські статери (8,7 грам). З'явилися мідні розмінні гроші. Це зумовило появу обмінних пунктів і професії

мінняйли (трапезітів). Домінував лихварський капітал. Із кінця V ст. обмінні пункти почали виконувати такі операції, як зберігання грошових коштів, здійснення розрахунків між постачальниками і покупцями (формувався система безготівкового розрахунку), надання позик. Позики надавалися під 15–30 % і забезпечувалися заставою землі, будинків, кораблів тощо. Це свідчило про зародження банківсько-кредитних відносин. Трапезіти надавали також нотаріальні послуги (складали угоди, зберігали документи).

Податкова система не сформувалася. Прямого оподаткування не було. Джерелом державних доходів були державна власність, війни, податки з багатих громадян і добровільні пожертвування, надзвичайні податки. Є відомості, що в V ст. до н. е. існувала спільна союзницька казна міст-полісів, що вченими була оцінена в 2,5 млн російських царських рублів золотом.

Період IV ст. до н. е. в історії економіки Стародавньої Греції – це період розвитку товарно-грошових відносин в умовах кризи класичного грецького полісу. Антична форма власності трансформувалася у приватну. Земля стала джерелом доходу, продавалася-купувалася, орендувалася, пришвидшилася її концентрація. Власниками землі ставали метеки. Вони почали займатися сільським господарством, громадяни – торгівлею, промисловим виробництвом, лихварством. Гроші, а не земля, стали основною формою багатства і визначали місце особи в соціально-політичному житті поліса. Посилилася економічна диференціація населення. Чисельність рабів збільшувалася, ними ставали і греки. Одночасно поширилася практика викупу рабів і переведення їх на оброк.

Економічне значення поліса зменшилося, розвивалися міжполісні економічні зв'язки. Втрата полісної єдності була однією з причин встановлення у 338 р. до н. е. політичної гегемонії Македонії. Економічну думку Стародавньої Греції представляють видатні мислителі Ксенофонт, Платон, Аристотель.

Давньогрецький філософ, воєначальник і державний діяч Ксенофонт Афінський (430–355 до н. е.) економічні погляди виклав в працях «Ойкономія» («Про домашнє господарство») та «Про доходи», у яких визначив правила ведення господарства як науку «економікос». Ксенофонт під господарством розумів управління майном, а під майном все, що корисне людині. У своїх творах Ксенофонт:

- писав про природність поділу праці на фізичну та розумову, значення спеціалізація у поліпшенні якості продукції та збільшенні виробництва, взаємозв'язок між ступенем поділом праці та товарно-грошовими відносинами;

- основною галуззю господарства вважав землеробство, яке є джерелом добробуту, протиставляв його промисловості, село – місту. Стверджував, що раціональне ведення господарства є джерелом збагачення, а для цього необхідно «жити так, щоб залишався надлишок»;

- одним із перших звернув увагу на споживання блага як споживної та мінової вартості, пов'язав споживну вартість з корисністю;

- засуджував лихварський капітал;

- визнавав необхідність існування грошей, визнаючи вагомими такі їхні функції, як засіб обігу та засобу нагромадження. Пропонував постійно накопичувати гроші на випадок війни, для розширення пануючого на той час натурального виробництва;

- писав, що завданням економічної політики держави є організація праці, розширення зовнішньої торгівлі, збільшення державної казни.

Філософ і громадський діяч Платон (427–347 до н. е.) свої думки виклав у творах «Держава» і «Закони». У праці «Держава» він запропонував проєкт суспільного устрою «ідеальної держави». На його думку вона повинна будуватися на трьох основах людської душі (розумі, мужності та стриманості), трьох основах держави (злагода, захист, діловитість) і трьох станах суспільства (правителі, воїни та виробники землероби, ремісники, дрібні торговці). Кожен стан має права та обов'язки, суворо регламентовані державою. Раби, як власність вільних громадян або живе знаряддя праці, не становили жодного суспільного класу в суспільстві.

На думку Платона, основою господарського розвитку є землеробство і натуральне господарство. Ремесло і дрібна торгівля є працею негреків, їхній розвиток регламентує держава. Він визнавав доцільність грошового обігу, виконання грошима функцій міри вартості та засобу обігу, поставив питання про можливість державного регулювання цін.

У праці «Закони» Платон протиставляв «ідеальний» і «негативний» типи суспільства залежно від поведінки людей, їхніх матеріальних турбот і стимулів. Виступав за верховну власність держави на землю, розподіл земель і відродження дрібного селянства, колонізацію для зменшення класових протиріч, заборону продажу земельних наділів, поділ населення на стани, призначення на посади та стягнення податків залежно від матеріального стану, державне регулювання виробництва і розподілу, регламентацію асортименту товарів, встановлення меж коливання цін. Поділяв населення на три класи: філософи та воїни мають забезпечувати суспільні інтереси, простолюдини (землероби, ремісники, купці) повинні забезпечувати потреби перших двох та власні. Їх діяльність пропонував організувати за корпоративним принципом із чисельними обмеженнями та регламентацією.

Філософ орієнтувався на спартанський тип господарства, пропонуючи ліквідувати полісну демократію, обмежити права вільного населення, сформулював правила робототоргівлі, виступав проти лихварства та продажу товарів у кредит. Філософ Аристотель (384–322 до н. е.), учень Платона, є найвидатнішим представником економічної античної думки. У працях «Політика» (8 книг), «Економіка» (3 книги), «Нікомахова етика» (10 книг) досліджено політичні, економічні та соціальні проблеми суспільства в умовах кризи грецького суспільства, вперше досліджено суть і дію економічних законів, закладено основи економічної науки. У своїх працях Аристотель:

- запропонував на противагу «ідеальної держави» Платона теорію рабовласницької держави, яка розвивається за природними законами панування та підпорядкування. Господарство – натуральне з приватною власністю,

переважанням аграрної економіки, дрібною торгівлею (справедливим обміном), середньо-заможним соціальним станом;

- поділив працю на розумову та фізичну, суспільство на вільних і рабів, вільне населення – на 5 станів: землеробів і скотарів, ремісників, торговців, найманих робітників, воїнів. Раби не вважалися членами суспільства, рабство розглядалося як природне явище. Рабство пояснював психологічними чинниками: є люди, яким вигідно бути рабами та керованими, і є люди, які керують;

- висунув концепцію економіки та хрематистики. Економіка є природною і справедливою господарською діяльністю, що забезпечує життя домогосподарства та держави. «Хрематистику» (від слова «хрема» – майно, володіння) визначав як мистецтво наживати багатство через великі торговельні та лихварські угоди, вкладати і нагромаджувати капітал;

- досліджував походження грошей як результат угоди людей з метою регулювання стихійного руху товарів. Виокремлював такі функції грошей, як засіб обігу і міра вартості;

- аналізуючи форми обміну, писав, що в його пропорціях лежить корисність товарів, порівняльними яких роблять гроші. За умов простого обміну товару на товар (Т – Т) на основі еквівалентності гроші відносяться до «економіки». З появою грошей обмін стає товарно-грошовим, метою торгівлі стає «хрематистика» (Г – Т – Г 1, де Г1 – гроші з торговельним прибутком). Зазначав, що «чистої» економіки не може бути, оскільки там, де товари виробляються для обміну, з економіки безперервно виростає хрематистика.

На еллінському етапі розвитку грецької цивілізації (друга половина IV–I ст. до н. е.) центр економічного життя перемістився з материкової Греції на східне та південне узбережжя Середземного моря на територію еліністичних держав-монархій, що утворилися після смерті Олександра Македонського. Синтез грецької та східної економіки зумовив удосконалення сільського господарства і ремесла, зростання їхньої товарності та торгівлі. Зберігалася уніфікована грецька грошова система, чеканили золоті монети. Було відкрито гідравлічний закон і закон важеля, винайдено болт, гвинтову водочерпальну машину тощо. Земля вважалася власністю полісів і держави, яка надавала їх сільським громадам, чиновникам, храмам і воїнам. Міста були адміністративними центрами з органами самоврядування, охоплювали власне землі міста і приватних осіб. Ремісничими та торговельними центрами стали міста Олександрія в дельті річки Ніл, Пергам в Малій Азії, Селевкія на річці Тигр. У сільському господарстві основною організаційною формою було селянське господарство, земельні права якого обмежувала сільська громада. Ремісничі майстерні були державними та приватними. Поєднувалися класичне рабство і боргове. Наприкінці I ст. до н. е. Грецію завоював Рим.

Господарство стародавнього Риму

Економічну історію Стародавнього Риму традиційно розглядають у контексті основних періодів економічного та політичного розвитку:

- патріархально-царський період VIII–VI ст. до н. е. та республіканський період упродовж 509 р. – III ст. до н. е., домінування натурального господарства і античної форми власності на землю;
- республіканський період у II ст. – 31 рр. до н. е. та імперський період із 31 р. до н. е. – II ст. н. е. – розвинена антична економіка, панування приватновласницьких відносин з системою рабства, яка оцінюється в літературі як рабовласницький уклад;
- імперський період III–V ст. н. е. – криза античної економіки, формування профеодальних відносин. Наприкінці II тис. до н. е. на території Апеннінського півострова (Італія) розпочався період переходу від бронзової до залізної доби. Економічно найрозвинутішою на той час була етрусська культура (XI–VI ст. до н. е.), що охопила Середню та Північну Італію. Етрусські суспільства були ранньополітичними державоутвореннями з царською владою. У VII ст. перетворилися на аристократичні міста-держави, об'єднані у федерацію, при владі були глави родів, останні володіли землею та експлуатували підкорене місцеве населення, яке обробляло наділи за частину врожаю. Сільське господарство, ремесло та торгівля формувалися як самостійні галузі.

Ранній Рим як поселення сформувався у середині VIII ст. до н. е. на території Лації (Середня Італія). У середині VII ст. до н. е. встановилося панування етрусків, династії царів яких, на думку вчених, до 509 р. правили Римом. Проте політичне значення Риму швидко зростало. У VI ст. до н. е. Рим очолив Латинський союз, який об'єднав 47 племен. Сенат із представників 300 повноправних родин римської громади обмежував царську владу, після знищення якої встановилася республіка.

Упродовж VIII–VI ст. до н. е. тривав процес розкладу римської родової громади, її трансформування у землеробську, соціальної та майнової диференціації населення. За соціальним становищем населення поділялося на патриціїв (членів римської родової общини, згодом – родової знаті), плебеїв (вільного населення, без прав громадянства та користування громадськими землями, які займалися ремеслом і торгівлею), клієнтів (неповноправних громадян, юридично залежних від патриціїв) і рабів. Основною господарською одиницею була велика патріархальна сім'я, що самостійно займалася господарюванням на власній присадибній земельній ділянці площею в 2 югери (югер – 0,25 га) та на орендованих у громади орних землях (агер публікус – «громадського поля»). Плебеї, які були поза родової організації, вступали з патриціями у відносини клієнтели: отримували земельний наділ і вели самостійне господарство, супроводжували господаря у військових походах, сплачували ренту та вільно розпоряджались частиною додаткового продукту. Панувало натуральне господарство, мірилом вартості була худоба. Остаточне руйнування родоплемінних відносин пов'язано з реформами царя Сервія Тулія, який ухвалив «Закон XII таблиць» (середина VI ст. до н. е.).

Територію Риму було поділено на 21 округ (4 міських і 17 сільських), а населення – на шість розрядів згідно з майновим цензом, що був спочатку земельним, з 312 р. – грошовим.

У період республіки в V–III ст. до н. е. важливе значення мали такі політичні процеси, як формування територіальної муніципальної громади (цивітасу) аналогічно грецькому полісу, у якій патриції та плебеї мали рівні громадянські права, підкорення Апеннінського півострова, створення колоній римських громадян (місцевому населенню залишилося 1/2–2/3 частки землі), надання більшості завойованим територіям римського громадянства.

Утвердилася приватна власність малої сім'ї на землю. Антична форма власності стала панівною. Римська республіка була верховним власником землі, обмежувала приватне землеволодіння до 125 га, забороняла рабство громадян і регулювала боргові відносини. Аграрне питання було найбільш актуальним для економіки та економічної думки, його змістом було розширення земельного фонду римських громадян. Для його розв'язання консул Спурій Касиль (486 р. до н. е.) пропонував передачу в оренду громадських земель, поділ частини землі між малоземельними. Проекти реформ Лицінія Столона і Секстія Латерана (376 р. до н. е.) пропонували обмежити окупацію державних земель, поділити її між плебеями, обмежити випас худоби.

Рабство мало патріархальний характер. Його джерелами були війни і торгівля. Існував інститут пекулія, коли господар надавав рабові майно для організації господарства, обумовлюючи умови користування (виплату частини прибутку та виконання певних повинностей). Зберігався соціальний прошарок клієнтів – вільновідпущеників і негромадян, які отримували від конкретного господаря (патрона) земельні наділи, виконували господарські та військові повинності на його користь (інститут патронату).

Господарство Римської держави II–I ст. до н. е. – I–II ст. н. е. розвивалося у межах республіки та імперії, остання охопила територію від Атлантичного океану на Заході до річок Тигру та Євфрату на Сході. Римська держава складалася із провінцій (преторій), на чолі яких були проконсули та претори. Провінції формували муніципальні громади з органами місцевого самоврядування (адміністративною та судовою владою, законодавчим правом у сфері місцевих справ і звернень до імператора). Експлуатація провінцій стала важливим фактором економічної історії Стародавнього Риму.

Антична форма власності переросла у приватну, що зумовило руйнування полісних відносин. При розвиненій системі рабства відбувався перехід від дрібного виробництва до середнього та великого на основі простої та частково складної кооперації праці. Виробництво було спрямовано на створення додаткової вартості, її грошову реалізацію. У рабовласницькому господарстві розвивалося товарне виробництво.

За соціальним становищем населення держави поділялось на: вільних громадян (аристократів, плебс, люмпен-пролетаріат) і залежних (рабів і вільновідпущеників). Аристократи (сенатори і вершники, провінційна знать) – це земельна і фінансово-торговельна верства. Дрібні власники – це сільський (землевласники, орендарі землі) та міський (ремісники, торговці, дрібні

чиновники) плебс. До орендарів землі або колонів належали ветерани військової служби, які отримали ділянку землі на державних землях; а також юридично вільні та економічно самостійні дрібні орендарі землі у приватних власників і держави (система клієнтели або патронату). Люмпен-пролетаріат – особи, які мали римське громадянство, але не мали ніякої власності та не працювали.

Рабство сформувалося як економічний уклад. Чисельність рабів згідно з новітніми дослідженнями учених становила 33–38 % населення держави. Переважало приватне рабовласництво. За римським правом, раби вважалися власністю господаря, їх експлуатували як чинники виробництва. Більшість їх працювала в сільському господарстві, гірничодобувній і металургійній галузях. На будівельних роботах, у ремісничому виробництві їхня частка становила 2–6 % від зайнятих. У містах раби працювали як домашні слуги. Джерелами рабства були війни і піратство, природне відтворення, у провінціях – борги. У середземноморських країнах розвинулася работоргівля. Обсяги рабовласництва визначалися товарно-грошовими відносинами, рабська праця переважала в галузях, орієнтованих на ринок. Обмежені можливості розвитку товарно-грошових відносин обумовили в I–II ст. н. е. трансформацію рабства у більш рентабельні форми залежності. Зростала чисельність вільновідпущеників (звільнених рабів), які виконували майнові повинності та економічні обов'язки на користь свого патрона, згідно з договором про звільнення. У латифундіях рабів наділяли пекулієм за умови сплати ренти-податку і виконання повинностей, розвивався колонат (дрібна оренда землі).

Господарство Римської держави розвивалося як взаємопов'язана система сільського господарства, промисловості та обігу, які мали галузевий характер, визначалися рабовласницькими економічними відносинами.

Сільське господарство було домінуючим виробництвом. Аграрні відносини характеризували такі процеси, як зміцнення приватної власності на землю, ліквідація всіх обмежень щодо купівлі та продажу землі. Відбувалося зменшення дрібного селянського та зростання середнього і великого землеволодіння. Війни сприяли експропріації землі на загарбаних територіях і посилили процес концентрації землеволодіння в руках аристократії, чиновників і воєначальників. Держава визначала принципи існування приватної власності на території Італії та провінцій. Велика земельна власність була економічною основою античного господарства. Важливою ознакою економічного розвитку Римської держави було співіснування великого і дрібного землеволодіння, останнє зберігалося протягом всієї історії Риму.

Основними організаційно-господарськими формами були селянське господарство, рабовласницькі вілла та латифундія.

Селянські господарства вільних громадян існували на основі приватної земельної власності, оренди землі у держави чи окремих власників, захоплення державної землі без правового договору (на правах прекарія без документів), системи ветеранських (солдатських) земельних наділів. На думку вчених, селянські господарства виробляли значну частину сільськогосподарської продукції: вирощували до 60 % зерна, отриманого в центральних провінціях

імперії, 70–80 % овочів, 2/3 худоби. Селянські господарства мали натурально-споживчий характер, не забезпечували прибутковості, не витримували конкуренції рабської праці. Селяни розорювалися і продавали землю, ставали орендарями або працювали як наймані робітники.

Держава прагнула зберегти вільного селянина як платника податків і воїна. З'являлися аграрні проєкти, що обмежували захоплення державних земель, але вони були малоефективними. Наприклад, згідно з аграрним законодавством братів Гракхів (134 р. до н. е.), максимальну площу земельних володінь визначали у 250 га, мінімальну – 7,5 га за умови спадкової оренди без права дарування чи продажу. Надалі держава визнала право приватної власності на 125 га землі.

Вілла (або фільварка) в I–II ст. до н. е. була пануючою формою сільськогосподарського виробництва. Це був самодостатній багатогалузевий маєток площею 25–125 га, одна з галузей якого (виробництво оливок, вина, зерна, фруктів, квітів, куропаток тощо) була зорієнтована на ринок. Обсяги товарної продукції становили 70–90 % виробленого на віллі. Загалом доходність рабовласницьких маєтків становила 6–15 %. Рабовласницький маєток поділяли на домен (двір землевласника, господарські будівлі та земля, котру обробляли раби, які жили в казармах) і землі зі засобами виробництва, що надавалися рабам як пекулій. Праця рабів організовувалася на основі кооперації, отже, загалом була продуктивнішою від селянської. Зокрема, у середньому на кожного раба припадало 3,5–4 га землі, селянська сім'я обробляла 1–3,5 га. Для рабів було створено систему «робочих уроків». Рабовласники відпускали рабів на волю за старанність, залучали до адміністративно-управлінської роботи, допомагали налагодити власне господарство, надаючи пекулій. Працювали також наймані вільні робітники, переважно селяни, які розорилися.

Латифундії – великі (тисячі гектарів) маєтки – виникли в II ст. до н. е. в результаті купівлі землі та практики нагородження нею, здебільшого у провінціях. Упродовж I–II ст. н. е. стали провідною формою господарювання. Спеціалізовані латифундії імператорського дому називали сальтусами. Вони не підпорядковувалися місцевій владі, управлялися спеціальним чиновником-прокуратором. Землю переважно здавали в оренду.

Розширення системи поземельної оренди і збільшення кількості вільних орендарів-колонів було прогресивним явищем у господарському житті. Вони сплачували фіксовану орендну плату у вигляді земельної грошової ренти залежно від кількості та якості землі. Це сприяло товарно-грошовим тенденціям в розвитку господарства. Колони зазвичай мали наділ землі для обробки однією родиною. Але відомо, що господарства колонів досягали великих розмірів і здавалися в суборенду.

Сільське господарство вважалося почесним заняттям. Галузевого значення набуло рослинництво, тваринництво, садівництво, городництво. Вирощували пшеницю, полбу, ячмінь, просо, овес, льон, коноплі, садові дерева, виноград, оливки, овочі тощо. Прибутковими галузями були скотарство та птахівництво. Відбувалася територіальна спеціалізація. В Італії розвивалися тваринництво, виноградарство, садівництво, городництво, у провінціях – зернове господарство,

тваринництво. Високого рівня розвитку досягла агротехніка сільськогосподарського виробництва. Застосовували дво- і триплля, штучне зрошування, органічні та мінеральні добрива. Посіви прополювали і підгортали. Розвивалася технологія виробництва конкретної продукції. Налічувалося понад 40 сільськогосподарських спеціальностей. Техніка вдосконалювалася, але залишалася ручною: дерев'яна борона, колісний плуг, лопата, вила, граблі, коса, серп, колісна жатка, для переробки врожаю використовували молотильні дошки, жорна, прес, давильні, млин, зокрема водяний. Тягловою силою були воли, коні та осли. Врожайність досягала сам-10 – сам-15 (15-25 ц/га).

Промисловість Римської держави мала характер міського дрібного ремісничого виробництва. У I ст. до н. е. ремесло стало галузевим і територіально спеціалізованим.

За підрахунками вчених валове ремісниче виробництво складало не більше десятої частини сільськогосподарського. Розвивалися метало- і деревообробка, виготовлення знарядь праці та предметів побуту, зброї та будівельних матеріалів, ткацтво, гончарство, скловиробництво, ювелірна і парфумерна справи, суднобудування, будівництво будинків, громадських споруд, шляхів із твердим покриттям, мостів, тунелів і каналів.

Міста мали каналізацію, водопроводи. Високого рівня досягла техніка обробки металу (холодна та гаряча обробка, кування, лиття) і каменю, винайдені віконне скло та бетон. В Італії місто Капуї спеціалізувалося на виробництві предметів побуту, Аррецій – кераміки, Мілан, Парма – вовняних тканин, Рим – одягу, взуття, сільськогосподарських знарядь. Романізацію провінцій здійснювали шляхом будівництва міст, які ставали центрами ремесла і торгівлі. У провінціях добували срібло, мідь, свинець, залізо, олово, будівельні матеріали. Більшість копалень належала державі. Ремісниче виробництво існувало також у рабовласницьких віллах і латифундіях.

Основною виробничою одиницею була реміснича майстерня (ергастерія), у якій працювали 4–10 робітників, зокрема вільновідпущеники та раби. На державних добувних підприємствах, при виробництві будівельних матеріалів, кераміки працювали сотні та тисячі рабів. Ремісники об'єднувалися у професійні колегії (спілки), діяльність яких контролювала держава.

У I–II ст. н. е. вільне ремісниче виробництво занепало. Ремісники розорювалися, перетворювалися на люмпен-пролетаріат або працівників великих майстерень. Переважало ремісниче виробництво на основі рабської праці. У провінціях вільне ремесло розвивалося через дешеві робочу силу та сировину, професіоналізм ремісників.

В економіці Римської держави поєднувалися домінуюче натуральне господарство і просте товарне виробництво як економічний уклад. Суспільне виробництво поділялося на натуральний і товарний сектора. Більша частина продукції споживалася в господарствах-виробниках.

Товарний сектор економіки представляла продукція орієнтованих на ринок спеціалізованих галузей господарства рабовласницьких вілл переважно в римській Італії, орендного сектора латифундій, ремісничих рабовласницьких

майстерень та приватного ремесла, епізодично селянських господарств. Товаром були раби.

Набула широкого розвитку торгівля: всередині в державі, імперська, зовнішня. Торгівлю здійснювали караванним та морським шляхами. Існувало професійне купецтво, яке об'єднувалося в колегії, зокрема спеціалізовані. Вони мали спільні кошти, кораблі, агентів у різних містах. Внутрішня торгівля базувалась на спеціалізації сільського виробництва та ремесла, охоплювала обмін їхньої продукції. На думку вчених, частина валового ремісничого виробництва, що йшла на ринок і визначала реальний рівень внутрішньої торгівлі, становила 10 %. У містах відбувалися базари, торги (спеціалізовані базари), багатоденні ярмарки. Постійні ринкові зв'язки об'єднували райони Італії та провінції. Середземне море стало для римлян внутрішнім. Торгівля Італії з провінціями мала пасивний характер. Вивозили вино, оливкове масло, металеві вироби. Ввозили зерно із Сицилії та Північної Африки, срібло, метали – з Іспанії, тканини, зерно – з Єгипту, виноград, вино, кераміку, вовняні тканини, метал – з Галлії, рабів, рибу, янтар – з Британії, Германії. У зовнішній торгівлі найбільшими партнерами були Індія, Китай, країни Європи. Імпортували високоякісні ремісничі вироби, предмети розкоші, прикраси, тканини, східні прянощі, шкіру, янтар, рабів. Поступово не Рим, а провінції стали головними торговими партнерами неримського світу.

У Римській державі склалася грошово-кредитна система. Центром грошових і торгових операцій був Рим. У грошовому обігу були мідні монети аси вагою один фунт (405 г), срібні динарії (4,548 г) і сестерції – 1/4 динарія, золоті ауреуси (початково 8,2 г) та соліди. Співвідношення між золотим ауресом і срібним динарієм становило 1 : 25. Золоті монети чеканили лише в Римі, срібні – також у провінціях.

У перших століттях нашої ери щорічна інфляція досягала 4 %. Емісія відбувалася завдяки зменшенню золотого і срібного вмісту монет. Розвивався лихварський та банківський капітали, які держава регламентувала. Обмінні контори (аргентарії) та банки створювали приватні особи та держава, яка здавала їх в оренду. Здійснювали такі операції, як прийняття вкладів, надання позик, вексельні, безготівкові, поточні, активні та пасивні рахунки. Позичковий відсоток становив 12–24 % за законом, а фактично – значно більше. Існує також точка зору, що середня відсоткова ставка становила 6–12 % і відповідала нормальному прибутку на капітал, вкладений в землю. Грошовий капітал вкладали не в організацію сільськогосподарського та ремісничого виробництва, а у лихварство, торгівлю, фінансові операції, особливо у відкуп податків з провінцій. Учасниками фінансових угод були представники привілейованих станів суспільства.

Сформувалася система державних фінансів. Вона ґрунтувалася на експлуатації провінцій. Римські громадяни користувалися податковим імунітетом. Податки – державні (поземельний та подушний) і муніципальні – сплачували власники землі та майна. Фінансової адміністрації не було. Відкупники (публікани) вносили у державну скарбницю всю суму податків, а потім через своїх людей збирали їх у 3–4 рази більше від норми (відкупну

систему скасовано в II ст. н. е.). Об'єднуючись у спілки, відкупники створювали акціонерні компанії.

У науковій літературі визначено такі чинники піднесення античної римської економіки:

- наявність сприятливих кліматичних і географічних умов, вплив культури греків, карфагенян, етрусків тощо;
- спрямованість системи політичного ладу та військово-бюрократичного апарату примусу на забезпечення стабільності розвитку;
- швидке формування античної громади, прогрес матеріальної культури, експлуатація рабів;
- ведення загарбницької політики, освоєння культурної спадщини та експлуатування колоній.

Період III–V ст. н. е. – доба Пізньої імперії – період формування нових протофеодальних економічних відносин в умовах рабовласницької економіки, що свідчить про її кризу. Це підтверджують такі факти.

Посилився натуральний характер економіки (господарська автаркія). Скоротилися обсяги ремесла, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, грошового обігу. Руйнувалися товарно-грошові відносини, економічні зв'язки між сільським господарством і ремеслом, між провінціями держави. Відбулась аграризація господарства. Вілли та латифундії перетворилися на самодостатні замкнуті (ойкосні) господарства. Зменшилась площа оброблюваних земель. Переважали великі землеволодіння латифундій. У науковій літературі стан господарства оцінюється як кризовий.

Зменшилися економічна роль міст, кількість міського населення, ринок сільськогосподарської продукції. Ремесло зосередилося в латифундіях. Капітали у промисловість вкладалися незначні. Торговців і ремісників згідно з законодавством прикріпили до місця проживання та колегій, їх професії визнали спадковими. Державні замовлення стали обов'язковими.

Змінилася організація сільськогосподарського виробництва. Склався тип господарства, що ґрунтувався на колонатній системі – основній формі землекористування та експлуатації, яка регулювалася державним законодавством. Пануючим типом відносин між власником і користувачем землі стала оренда: емфітевзисна – спадкове довготермінове користування чужою землею із правом продажу, фактично добровільне прикріплення людини до землі; на правах прекарію – дрібна, довготермінова оренда, обумовлена платежами та договорами; на правах патронату або комендації, коли дрібні землевласники йшли під заступництво великих і втрачали землю, зберігаючи при цьому право залишитися на землі як її держателі. Фіксовані грошові платежі за оренду землі перетворилися на натуральну та відробіткову ренту. Таким чином, у рабовласницьких маєтках економічне значення доменіального господарства зменшилося, дрібних орендованих наділів зросло. Кількість вільних орендарів та дрібних землевласників була незначною.

Змінився соціальний та економічний статус колонів – орендарів землі. До їх складу належали: вільні орендарі, прекарісти та командировані,

вільновідпущеники; полонені варвари (римляни називали варварами народи поза межами Римської імперії, зокрема кельтів, германців, слов'ян). Римське законодавство IV ст. прикріпило колонів до землі, надало право спадкового користування землею та зафіксувало орендну плату, розширило судову юрисдикцію власників землі. Колони втратили економічну самостійність, переходили разом із земельними наділами від одного власника до іншого. Закони дозволяли перетворювати їх на рабів. Разом із тим колони зберігали громадянські права вільної людини.

Рабство втратило виробниче значення, залишилося у сфері домашнього господарства. Організація господарства на основі праці рабів стала непродуктивною та неефективною. Змінився соціальний і майновий статус рабів. Закони зобов'язували власників відпускати їх на волю, забороняли вбивати та продавати у гладіатори, надавали сімейне право, проступки раба передавали під юрисдикцію держави. Раби ставали власниками засобів виробництва, отримували земельні наділи (квазіколони). Вони були прикріплені до землі, оскільки заборонялось продавати їх без землі, а землю без рабів.

Погіршення фінансового становища імперії через посилення інфляційних процесів і дезорганізації грошової системи, фіскального гноблення та зменшення податкових надходжень, їх переведення на натуральну основу. Починаючи з 212 р. податки платили всі громадяни Римської імперії незалежно від місця проживання. Згідно з податковою реформою імператора Діоклетіана (284–305 рр.) було введено поземельний податок для громадян (крім громадян м. Риму) залежно від кількості та якості землі та худоби. Безземельні громадяни платили подушний податок. Стягувалися такі податки, як торговий, хлібний, із сенаторів тощо. Держава проводила опис маєтків (землі, залежного населення). Організація фіскальної системи ґрунтувалася на відповідальності за збір податків землевласників, у містах – корпорацій ремісників і торговців.

Господарська відособленість регіонів. Провінції стали центрами економічного життя імперії. Зменшилася кількість населення. Послаблювала позиції Риму криза влади.

Чинники, що спричинили кризу античної римської економіки:

- занепад політичного життя та політична нестабільність через внутрішній безпорядок і послаблення державної влади, передача частини функцій центральної влади на місця, наявність великої кількості декласованих елементів у містах (люмпенів), повстання рабів;
- припинення загарбницьких війн, зменшення кількості та збільшення вартості рабів;
- сепаратизм провінцій, їхнє прагнення до політичної та економічної самостійності;
- нашествя варварів і розселення їх як підданих на території імперії, використання германських дружин для оборони держави, зосередження в руках германських королів військової та громадської (адміністративної, судової, законодавчої, фінансової) влади, утворення на території імперії варварських королівств.

У науковій літературі домінує точка зору, що пізньоримська економіка III–V ст. н. е. – це період формування протофеодальних економічних відносин у межах античної економіки. Сформувалося нове земельне право, коли поєднувалися право власності (привласнення і відчуження) та право вічного, спадкового надільного землекористування. Відбувався процес уніфікації різних категорій залежного населення. Колонат був передовою формою виробництва і забезпечував піднесення продуктивних сил. Зросла політична та соціальна могутність землевласників. Посилились аграризація та натуралізація господарства, економічна відокремленість маєтків, розрив економічних зв'язків між містом і селом, різними частинами Римської імперії. Рабство збереглося лише в домашньому господарстві. Деякі дослідники стверджують, що римська економіка IV–V ст. була вже феодальною в умовах бюрократичної централізованої державності.

Частина вчених оцінює пізньоримську економіку як кризову, наголошуючи на руйнуванні ознак рабовласницької економіки та поширенні натурального господарства, заперечуючи значення колонатної форми господарства для розвитку феодалізму. Його становлення пов'язують з процесом трансформації варварської громади-марки.

Через занепад господарської та військової могутності Римської імперії у 395 р. н. е. відбувся її поділ на Західну та Східну (Візантійську), у 476 р. н. е. втратив свою владу західний імператор (в історіографії – це дата падіння Західно-Римської імперії). Германські королі на її території визнавали владу східного імператора, вважали себе його воєначальниками та адміністраторами, хоча фактично правили самостійно. До середини VI ст. на території Західно-Римської імперії варварські королівства: Лангобардське в Італії, Вестготське в Іспанії, Франкське у Галлії та Англо-Саксонське у Британії – стали незалежними.

Економічну думку Стародавнього Риму представляли праці землевласників і рабовласників М. Катона, Л. Ю. Колумелли, М. Т. Варрона, Г. Плінія Старшого, присвячені проблемам поліпшення агрокультури, підвищення доходності маєтку, організації праці рабів.

Марк Порцій Катон Старший (234–149 рр. до н. е.) у праці «Землеробство» запропонував практичні рекомендації щодо підвищення доходності рабовласницького маєтку. Землеробство, на його думку, є почесним заняттям, а знання та організаційні здібності власника маєтку визначають його доходність. Необхідно регламентувати виробництво, використовувати необхідні агротехнічні засоби, обмірковувати умови передачі землі в оренду, організацію праці рабів, реалізацію надлишків виробленої продукції. Рабів необхідно утримувати у суворості; раціонально використовувати їхню працю, стимулювати старанність, молодих рабів виховувати в покорі, підтримувати в їхньому середовищі ворожість, поширювати конфлікти, незгоди між ними, вчасно звільнятися від старих та малих, карати за найменшу провину. Зразковим вважав багатогалузеве господарство, що забезпечує самодостатність маєтку, та одночасно виробляти товарні види продукції – виноград і оливки.

Марк Теренцій Варрон (116–27 рр. до н. е.) залишив у спадок три книги «Про сільське господарство», у яких проаналізував чинники інтенсивного

ведення сільського господарства. Обґрунтовував необхідність агрокультури, розвиток скотарства, застосування агрономічних наук, використання матеріальної зацікавленості рабів шляхом вільного режиму праці рабів, поліпшення харчування і зменшення обсягу роботи. Пропонував використовувати працю найманих робітників. Критерієм прибутковості латифундій вважав вигідний вивіз продукції в сусідні регіони та закупівлю необхідних товарів.

Луцій Юній Модерат Колумелла (I ст. н. е.) у 12-томній праці «Про сільське господарство», використовуючи праці грецьких і римських агрономів, проаналізував організацію господарства у рабовласницькому маєтку за умов кризових явищ. Автор писав про низьку продуктивність рабовласницької праці, про те, що раби погано обробляють поля, доглядають худобу, ламають інвентар, крадуть і обманюють землевласників. Пропонував організувати сільськогосподарське виробництво на основі оренди землі вільними селянами-колонами, збільшувати обсяги товарного виробництва, впроваджувати досягнення науки.

Важливе значення мало поширення християнської релігії. Економічні погляди християнства базуються на концепції рівності усіх людей перед Богом, справедливості, соціальної, а не індивідуальної оцінки праці. З ідеєю рівності пов'язані принципи загального обов'язку працювати та розподіляти за працею: «Кожен отримує винагороду за свою працю». Засуджувалося лихварство, стягнення процентів за борги. Із перетворенням християнства на панівну релігію з'явилися консервативні погляди, які виправдовували рабство, існуючі порядки, проголошували необхідність покори і терпіння.

Найвідомішим християнським автором був Августин Блаженний (353–430), який у творі «Про град божий» розглядав світ як історію, персональну долю людини, спасіння або погибель, заперечував висновки античних мислителів про природність поділу людей на панів і рабів. Доводив, що фізична праця є почесною, сільське господарство – найпочесніше заняття людини, засуджував торгівлю та позику під процент.

Тема 1.7 Господарство та економічна думка суспільства Європейської цивілізації в період середньовіччя (V–XV ст.)

План

- 1. Загальна характеристика середньовічної економіки.*
- 2. Розвиток ремесла та торгівлі у середньовіччі.*
- 3. Поява та розвиток Київської Русі.*

Загальна характеристика середньовічної економіки

У добу середньовіччя сформувалися такі основні цивілізаційні системи: Західна (Західнохристиянська, Східнохристиянська цивілізації) та Східна (Мусульманська, Індійсько-Південноазійська та Китайсько-Далекосхідна цивілізації) із традиційними регіональними цивілізаційними суспільствами.

Визначальним чинником їхнього суспільно-цивілізаційного розвитку був вплив релігійних заповідей і вчень.

Розвиток суспільств середньовічного Сходу (Індійсько-Південноазійського та Китайсько-Далекосхідного регіонів), де були поширені ідеї індуїзму, буддизму, конфуціанства і даосизму, визначали такі базові релігійноетичні господарські характеристики.

Світоглядна релігійна доктрина визнавала перертління душ, заперечувала ідею Бога як особи та творця світу або ставилася до цього індиферентно. Вважалося, що світ наповнений стражданнями, подолати які можливо через відхід від активної діяльності та орієнтацію на самоспоглядання з метою досягнення Абсолюту (Дао, Нірвана, Брахма).

Системоутворювальною основою господарського розвитку були ознаки «азійського способу виробництва»: державна (державно-общинна) форма власності та збереження господарського значення селянської поземельної громади, умовне землеволодіння, влада-власність, що давало змогу адміністративно-бюрократичному апарату в процесі виконання організаційно-господарських функцій розпоряджатися суспільним продуктом.

Економічну думку визначає розгляд питань макроекономічного рівня: державного управління, оподаткування та наповнення державної казни, розвиток сільськогосподарського виробництва. Наприклад, у Китаї економічна думка відображена у династійних історіях, зібраннях імператорських указів, творах державних чиновників тощо. У V ст. Ли Чжун трактував селянський двір як податкову одиницю. Під впливом його праці сформувалася система повинностей під назвою «трьох начальників» – коли селяни виконували повинності на користь держави, платили податки поземельний і з промислів. У 780 р. під впливом ідей чиновника Ян Янь ця система була скасована і введено лише грошовий поземельний податок (літній і осінній) з урахуванням вартості продукції селянської землі. Державний чиновник Лі Гоу у праці «План збагачення держави, план посилення армії, план заспокоєння народу» (XI ст.) на основі конфуціанського світосприйняття обґрунтовує значення фінансів у збагаченні держави. Державне регулювання має здійснюватись так, щоб «...у низах не відчували нестатків, а у верхах був достаток». Соціально-економічної рівноваги можна досягти, встановивши державний контроль над ринком і цінами. Із цією метою необхідно створити державні хлібні запаси для стабілізації цін на продовольство, надавати селянам позики під 20 % річних. Ідеї державного регулювання економіки Ван Аньші (XI ст.) виклав у «Новому законі». Основні положення цього проєкту такі: стимулювання праці селян шляхом заміни натурального податку грошовим; захист селян від гніту лихварів за допомогою надання їм державного кредиту під заставу майна або 20 % річних; надання кредиту дрібним торговцям під невеликий відсоток, щоб вони могли витримати конкуренцію з великою торгівлею; створення державного апарату управління торгівлею. Основним джерелом процвітання країни проголошувалося землеробство як головний вид заняття. Торгівля і ремесло вважалися другорядним заняттям, ставилось завдання зменшити

кількість ремісників та торговців, залучивши їх до сільськогосподарської праці. Особливо засуджувалось заняття великою торгівлею та лихварством.

Мусульманська цивілізація поєднувала як риси суспільств азійського способу виробництва, так і особистісне розуміння людини та Бога, активну життєву позицію. Ісламська релігія утвердилася як єдино справедлива, була фундаментом мусульманської державності, освячувала єдність світського і духовного, зміцнювала соціальні горизонтальні зв'язки, самоорганізовувала мусульман у релігійних і військово-політичних цілях.

Основним джерелом економічної думки є Коран (630–632 рр.) – священна книга мусульман, основа релігійного та громадянського законодавства. Коран (від араб. «gor'an» – «читання вголос, повчання») є збіркою проповідей, обрядових і юридичних положень, заклинань та молитов, повчальних розповідей і притч, складених на основі проповідей та висловлювань пророка Мухаммеда впродовж 610–630 рр. Вивчення і тлумачення Корану поклали початок цивільному і канонічному мусульманському праву.

Коран освятив соціальну нерівність, що складалася в Аравії, інститут приватної власності, проголосив принцип її недоторканності та жорстокого покарання за посягання на неї. Одним із п'яти «стовпів віри», тобто «правильної» поведінки, є обов'язкова добродійність (податок, дія), нарівні з якою рекомендується і добровільна милостиня (садака). При цьому добродійність розглядається ісламом як за гальнорелігійне і загальнодержавне зобов'язання. Значне місце у Корані відводиться торгівлі. Зважаючи на те, що «Аллах дозволив торгівлю», торговельний прибуток визначається як нормальне явище, виправдовується ризик у торгівлі і дотримання договірних зобов'язань. Водночас Коран виступає проти надмірного збагачення, пристрасті до наживи, марнотратства, пропагує поміркованість, бережливість та невибагливість, засуджує лихварство як «породження Сатани». Дозволивши торгівлю, Аллах заборонив позиковий відсоток, тому вимагається точність при сплаті боргів, жорстко регламентується процедура укладання угоди та запису боргу.

Видатним мислителем арабського світу, який приділяв багато уваги економічним проблемам, був Ібн Хальдун (1332–1406 рр.), який жив у Тунісі та Єгипті. Його основна праця – «Книга повчальних прикладів з історії арабів, персів, берберів і народів, що жили з ними на землі» («Велика історія») із вступом «Мукаддима» («Пролегомени»), який утворює самостійний трактат. Учення Ібн Хальдуна отримало в Європейській науці ХІХ ст. назву концепція «соціальної фізики», змістом якої є дослідження розвитку суспільства, визнання закономірного прогресу людства. Соціально-економічні погляди вченого включають такі положення:

- існують природні закони економічного розвитку, які управляють господарською діяльністю людей, спрямовують соціальний прогрес. Еволюція суспільного розвитку відбувається циклічно. Кожен цикл охоплює три періоди: дикунства; примітивності, коли люди займалися переважно землеробством і тваринництвом; цивілізації, коли з'являється держава, виробляється більше продукції, ніж необхідно для існування завдяки розвитку ремесел, утворення та зростання могутності міст, торгівлі та науки. Поступово формуються умови

занепаду та загибелі цивілізації, історія починається знову за вказаною схемою. В умовах цивілізації існують природні (сільське господарство, ремесло, торгівля) та неприродні (податки, державна монополія, конфіскація, військова здобич) способи нагромадження багатства. Певне значення мають природні чинники, демографічна ситуація у країні, зокрема залюдненість міст, майнова і соціальна нерівність;

- приватна власність є даром природи і основою суспільного порядку. Основою господарського розвитку є отримання «економічного надлишку» (прибутку), джерелами якого є матеріальне виробництво, поділ праці, спеціалізація та професійність діяльності, узгодженість і взаємодія факторів виробництва, боротьба з марнотратством і жадібністю. Необхідний продукт створюється у сільському господарстві, поява надлишкового продукту зумовлена розвитком промисловості та торгівлі. Комерційна діяльність і торговельний прибуток виникають у процесі купівлі товарів за низькою ціною та продажу за високою;

- вартість товару («що купується і перетворюється на гроші») визначається людською працею. Купівля-продаж товарів на ринку відбувається на основі еквівалентного обміну залежно від кількості затраченої праці на їхнє виробництво. Розмір «вартості праці» залежить, по-перше, «від кількості праці людини», по-друге, від «її місця серед інших праць» і, по-третє, від «потреби людей у ній». Ціна товарів – це грошове вираження вартості товару, залежить від попиту та пропозиції;

- гроші повинні бути біметалеві – із золота і срібла, виконувати функції засобів обігу та вартості, а також нагромадження скарбу. Негативне значення для розвитку господарства має псування грошей владою. Дорогоцінні метали не створюють багатства. Багатство – це сукупність товарів, що мають вартість;

- економічна діяльність має бути справедливою. Завдання держави полягає в охороні закону, порядку і стабільності, захисті майнових прав, будівництві торговельних шляхів, організації оптимальної, яка не заважає виробництву і торгівлі, фіскальної політики. Найдієвіший засіб досягнення розквіту міст – зменшення податків і розвиток зовнішньої торгівлі. Лише в умовах зменшення доходів держави необхідно підвищувати податки в натуральній формі, акцизи, активно втручатися в економічну діяльність. Засуджується спекуляція, особливо хлібом. Найкраща держава – це держава з мінімальними бюрократичним апаратом, армією та податками, яка забезпечує законність і порядок.

Спільними історичними коренями Західнохристиянської та Східнохристиянської цивілізацій є, по-перше, пізньоантична та варварська суспільні системи Західного і Східного Середземномор'я, по-друге, християнство. Згідно з Біблією Бог – найдосконаліша духовна істота, що є Творцем світу і найвищим Суддею кожного створіння. Людина створена за образом і подобою Бога, який наділив її розумом, почуттями, волею і діяльною природою, зробивши господарем на землі. Завдання людини – виконувати заповіді Божі.

Визначальним моментом розходження Східної та Західної християнських цивілізаційних систем було падіння Західної імперії та піднесення Візантійської (Східно-Римської імперії) наприкінці V ст. Вченими досліджено відмінності Західнохристиянської та Східнохристиянської цивілізацій.

Західнохристиянська цивілізація розвивалася на чотирьох основних засадах. По-перше, за умови латинського християнства та єдиної церковної організації. Латинське християнство є індивідуалістичним та раціоналістичним. З XI ст. домінувала правова установка – людина визначалася як суб'єкт права (встановлювалася законодавством на основі Римського права). Відносини з Богом будувалися за моделлю: проступок (гріх) – покарання. Кожна душа постає перед Божим судом зразу після смерті, тому на перший план висувалася ідея особистої віри, доказовості істинності віри для себе і оточуючих. Упродовж V–VI ст., коли постійно воювали варварські королівства, правителі яких прийняли християнство в аріанській формі, романоязичне населення об'єднувалося навколо місцевого латинського духовенства, єпископів римського папи. Папа був вищим авторитетом, намісником апостола Петра на землі. По-друге, влада імператора була легітимною, світська та церковна влада були розділені. Панувала концепція незалежності церкви від держави (висунута у кінці IV ст. святим Амвросієм). Римський папа один, а держав і правителів – багато. По-третє, зберігалися традиції самоуправління міських комун. По-четверте, ієрархія відносин, пов'язана з особистою присягою вірності васалів сеньйору, та умовне (рицарське) тримання землі.

На думку вчених, ці засади конфронтували або блокувалися між собою, але ні одна не перемогла. Територіальна роздільність, боротьба «папства» та «імперства» сприяли реалізації вільного вибору людей. Первісною основою була церковно-політична структура, яка об'єднала Франкське королівство з християнством у римо-латинській формі та Ватикан. Науковці відносять консолідацію ядра Західнохристиянської цивілізації до часів Карла Великого, імперія якого охопила майже всю Західну та Центральну Європу. Церква коронувала його у 800 р. імператорською короною. Після розпаду Каролінгської імперії Західнохристиянська цивілізація територіально поширювалася шляхом прийняття католицизму та визнання влади імператора Священної римської імперії (король саксонської династії Оттон I (912–973 рр.) проголосив відновлення Римської імперії в 962 р.).

Цивілізаційними основами Східнохристиянських суспільств були такі. Християнство ґрунтувалося на платонівсько-неоплатонічній традиції з баченням людини у Космічній ієрархії, з переважанням загального над індивідуальним. Церква переймалася ідеєю загальної долі людей. Кожна людина ідентифікується з державністю. Проповідувалася єдність церкви та держави при провідній ролі останньої. Імператор фактично мав світську та духовну владу, вважався посередником між Богом і людьми, назначав і розв'язував суперечки між чотирма патріархами: александрійським, ієрусалимським, антиохійським і константинопольським.

У межах Східнохристиянської цивілізаційної системи виокремлюють Візантійсько-Східнохристиянську і Східнослов'янсько-Православну цивілізації, центром останньої була Київська Русь.

Візантійсько-Східнохристиянська цивілізація досягла найвищої могутності в середині VI ст. З другої половини VI ст. війни із слов'янами і болгарським царством, соціально-конфесійна боротьба, відома як іконоборство, напади турків-сельджуків призвели до занепаду імперії та зменшення її кордонів. У 1453 р. Візантійська імперія була знищена турками-османами, які заснували Османську імперію з центром у Константинополі.

Економічна історія Візантії – варіант романізованого феодалізму. У середині VI ст. було кодифіковано Римське право. Держава виступала як сила, що організовує та контролює усі сфери життя, яка осмислювалася як проєкція божественного порядку на землі. У соціальному відношенні головне значення мав поділ на представників бюрократичного командно-адміністративного апарату та підвласних, які виконували повинності та сплачували податки.

Особливістю аграрного розвитку було співіснування приватної (генетично пов'язаної з пізньоримською), державної та общинної земельної власності. Це ускладнювало процес феодалізації, що інтенсивно відбувався впродовж IX–X ст. Умовна форма землеволодіння, сеньйорально-васальні відносини не набули поширення. Залежність селян формувалася на основі приватно-правової домовленості (продаж, дарування, патронат, боргова кабала), насильницьких дій феодалів і державних дарувань земель із селянами. Особливістю візантійського феодалізму було існування рабства.

Візантійські міста почали відроджуватися у другій половині IX ст. Держава сприяла їхньому розвитку та зміцненню, оскільки податкові надходження з торгівлі та ремесла часто становили єдину статтю доходів центральної влади. Константинополь був одним із найбільших ремісничих, торгових і фінансових центрів світу. Ремісничі майстерні належали державі, церкві, приватним особам, зокрема феодалам. Державні майстерні виробляли продукцію на потреби імператорського двору й армії. На відміну від цехів Західної Європи, корпорації візантійських ремісників захищали інтереси держави, що призначала їхніх керівників. В умовах політичних криз зменшилися товарно-грошові відносини і товарообіг, відбулася натуралізація та аграризація економіки.

Державне регулювання було визначальною рисою візантійської економіки: регламентувалася господарська діяльність ремісників і купців; фіксувалися ціни на хліб, м'ясо і рибу; заборонялося створювати запаси товарів з метою запобігання спекуляціям. Іноземні купці мали зупинятися у відведених місцях не більш як на три місяці.

Візантійська імперія відіграла важливу роль у формуванні Східнослов'янсько-Православної цивілізації.

Процес генезису феодальної економічної системи пов'язаний насамперед з формуванням феодальної власності на землю та соціальної структури феодального суспільства.

Прикладом класичної моделі генезису феодального господарства романського типу вважається його становлення у Франкському королівстві в V–X ст. За часів правління Карла Великого (771–814 рр.) держава досягла найвищої могутності. Згідно з Верденським договором 843 р. відбувся розподіл імперії Карла Великого на три королівства: Західнофранкське, Східнофранкське та Середньофранкське, що стало важливим етапом в історії Франції (назва з'явилася в X ст.), Німеччини та Італії.

У VI–VII ст. економічний розвиток Франкської держави відбувався в умовах співіснування двох економічних укладів: протофеодального (колонатного) та общинного. Галло-римські землевласники володіли землею, організовували господарство і регулювали майнові відносини за нормами Римського права. Зберігалися велике землеволодіння та колонатна система як основа сільського господарства. Франки, як свідчить Кодекс законів «Салічна правда», на початку VI ст. жили вільними землеробськими громадами, що становили основу господарської організації. Громада була верховним власником землі, франки не могли передавати свою землю без її дозволу. Землі громади формувалися за рахунок державних земель, наданих ще за часів імперії та франкськими королями, присвоєння земель великих власників – галлів (існують припущення щодо захоплення германцями 1/3 їхніх земель). Право приватної власності патріархальної родини поширювалося на рухоме майно та садибу. «Салічна правда» свідчить про недоторканність особистої власності, встановлює систему покарань за її порушення. Орні землі перебували у спадковому володінні сім'ї за чоловічою лінією, а пасовища, луки і ліси (альєнди) – у загальному користуванні членів громади. Після збору врожаю та сінокошу наділи ставали колективним пасовищем (система відкритих полів). Вирощували зерно, у тваринництві переважало екстенсивне свинарство. Франки одночасно були землеробами і воїнами. У соціальному відношенні поділялися на вільних, сервів (рабів) і літів (напіввільних). Через соціальне та майнове розшарування франків існував поділ на знатних і вільних; великих, середніх і дрібних землевласників. За вбивство вільного франка необхідно було сплатити штраф у 200 солідів, дружинника – 600, римлянина – 60, римлянина на службі короля – 300 солідів.

Упродовж VI–VII ст. у процесі романізації франків відбулася трансформація землеробської громади у сусідську територіальну громаду-марку з алодом – приватною (необмеженою, з правом вільного привласнення та відчуження) власністю малої сім'ї та її членів на землю при збереженні колективної власності на альєнди. Утворилася верства вільних землевласників – алодістів. Право відчуження землі пришвидшило процес формування великої світської та церковної землевласності шляхом купівлі-продажу, захоплення алодіальних і громадських земель, дарування королів. Сформувалася германо-галло-римська верства знатних та великих землевласників. Римське право поступово витіснило германське.

У VIII–IX ст. у Франкській державі алодіальна та римська приватна власність трансформувалася у феодальну, склалася єдність піраміди влади та ієрархії землеволодіння. Сформувалися такі класи, як феодали – утримувачі

феодів та феодально залежне селянство. Цей процес у науковій літературі називають аграрним переворотом.

Аграрний переворот спричинили такі економічні та соціально-політичні чинники: натуральне господарство, економічні переваги великого землеволодіння порівняно з господарством громади та сім'ї; вичерпаність земельного фонду для дарувань; політична та фінансова слабкість центральної влади внаслідок боротьби за владу між особами королівських родин, внутрішні міжусобиці, територіальна роздробленість на окремі королівства, герцогства, графства та баронії; війни з арабами, германськими та слов'янськими племенами; формування у франків професійної військової верстви – лицарів, необхідність забезпечення їх землею для виконання обов'язків (бойове спорядження і кінь коштували дорого, отже, військову службу могла виконувати особа, яка мала не менше чотирьох мансів землі (площа манса становила в середньому 6–16 га).

Італії та Іспанії генезис феодалізму набув романізованих рис. В економічному житті Лангобардського та Вестготівського варварських королівств римська протофеодальна спадщина – матеріальна культура, велике землеволодіння, колонатна система та рентні відносини – відіграла роль асимілятора вільної германської общини (наприклад, в Іспанії вестготи становили 5 % населення), пришвидшила формування общини-марки й алодіальної власності, бенефіціального та феодального землеволодіння, залежного селянства, активізувала його економічну та соціальну диференціацію. Арабське завоювання Іспанії (початок VIII ст.) зумовило виникнення різних форм східного державного феодалізму.

Англія впродовж I ст. н. е. до 408 р. була провінцією Римської імперії, але вплив римської економіки був незначним. У V – на початку VI ст. її завоювали германські племена англосаксів, у результаті чого утворилися варварські королівства. Генезис феодальних відносин мав общинногенний характер.

В англосаксонський період у VI – середині XI ст. класичні громада-марка й алод не сформувалися. Мала родина володіла фольклендом (народною землею) – спадковим землеволодінням, право розпорядження яким обмежувала громада (тун). Площа одного наділу-гайда становила 120 акрів (акр – 0,4 га). Визначальним для соціальних відносин було існування вільного населення (селян-керлів і знатних) та невільних (рабів і літів з корінного кельтського населення).

Велике землеволодіння формувалося шляхом колонізації землі, захоплення родоплемінною (ерлами) і службовою (тенами) знаттю до 40 гайдів землі; надання королем ерлам, тенам та церкві землі на правах бокленду («земля за грамотою») – права на збирання доходів і податків, суду, стягування штрафів, комендації. Король жалував імунітет, владу над людьми, а не право власності на землю. Між власником права бокленду і селянами, які жили на цій землі, встановлювалися відносини особистої залежності та підданства. Утворення в 829 р. єдиного королівства пришвидшило «феодальне освоєння» території, зростання влади феодала над селянами. Згідно із «Правдою» 930 р. вільні селяни мали знайти сеньйора. Основною формою селянського

землекористування стала віргата (1/4 гайда, або 12 га). Зростали обсяги земельної феодалної ренти. Напіввільні люди (лети) і раби брали в користування землю на основі рентних відносин.

Утворенню великих землевласників сприяло формування стану професійних воїнів. Кожен, хто мав понад п'ять гайдів землі, був зобов'язаний кінно на чолі невеликого загону служити королю як дружинник. Основна маса вільних людей перетворювалася на селян, зайнятих винятково сільським господарством.

Уповільнювальними чинниками феодалізації були рабство до XI ст. і датська колонізація, оскільки поселенці зберігали особисту свободу та громадське землеволодіння.

Феодалізація господарства завершилася після нормандського (Нормандія – провінція на півночі Франції) завоювання Англії в середині XI ст. Це засвідчено у матеріалах перепису 1085–1086 рр. населення та земель, у так званій «Книзі страшного суду» (вважалося, що під час перепису необхідно давати точні дані, як на Страшному суді). Земля була одержавлена, сьома її частина стала доменом короля, а норманським лицарям і знатним англосаксам землю надавали на правах феода. Феодалних ієрархічних східців типу французьких створено не було. Сеньйором виступав король, васалами – всі феодалі. Сформувався феодално залежне селянство, яке охоплювало дві основні групи – повнонадільних віланів і малоземельних котерів. Залишалися вільні селяни – фригольдери.

У Німеччині розвиток феодалної економічної системи відбувався повільно на основі еволюції первісного господарства. У процесі трансформації землеробської громади у територіально-сусідську марку сформувалася алодіальна власність на землю. Поширення різних форм відчуження алода, виникнення племінних князівств і герцогств, експансія германців на територію Римської імперії та служба її імператорам, поширення християнства сприяли соціальній диференціації населення (алодистів) на знатних і заможних землевласників, вільних, економічно та особисто залежних. Останні втрачали свободу через продаж, дарування (переважно примусове) землі, комендацію та патронат. Процес феодалізації гальмувала відсутність єдиної німецької держави. Входження німецьких земель до імперії Карла Великого сприяло синтезу романізованого та германізованого феодалізму. Пришвидшилося формування великого землеволодіння та сеньйорально-васальних відносин на бенефіціальній, пізніше феодалній (ленній) основі, а також особисто й економічно залежного селянства. Розширився імунітет феодалів. Остаточно ленна система утвердилася в XII ст. Особливістю німецького феодалізму була значна роль церкви як духовного феодала.

Таким чином, під час формування феодалної економіки вирішальне значення мали відчуження алода, переважання великого землеволодіння над дрібним, налагодження між землевласниками та селянами відносин панування і підпорядкування, а в середині панівної верстви – покровительства і служби.

XI–XIII ст. були періодом зрілих феодалних аграрних відносин. Панувала феодална власність на землю. Існували такі її види: королівська,

світська, духовна. Ієрархія соціальних і земельних відносин на основі договору між сеньйором і васалом обмежувала права феодалів на землю. Ці відносини були верховними (алодіальними, носіями яких була королівська влада), сеньйоральними та васальними (рицарське утримання землі). Економічний зміст васальних відносин полягав у перерозподілі феодалної ренти між членами панівних верств населення. За правом майорату феодал повністю (або дві його третини) успадковував старший син. Із XII ст. феодал відчужувався, але покупець визнавав васальний договір. У Німеччині ленни охоплювали, крім землі, податки, мито, посади, карбування монет. Ленне право регулювало всі сторони господарського життя.

Приватна (сеньйоральна) юрисдикція поступово витіснила державну. Розширилися сеньйоральні права. Феодална залежність селянина від сеньйора охоплювала особисту, поземельно-економічну, адміністративну, судову і військово-політичну. Сеньйорально-селянські відносини визначали соціальний статус та економічне становище селянства (розміри наділів, ренти та повинностей), що фіксував звичай. У соціально-правовому відношенні селяни поділялися на тих, які перебували в особисто-спадковій залежності, та вільних від неї, зокрема французькі серви та вілани, англійські котери та віллани, німецькі лейбайгене та херіге. Упродовж XII–XIII ст. селяни звільнилися від особисто-спадкової залежності. Зберігалися вільні алодисти, передусім в Німеччині й Англії. Вони залежали від держави через представників влади. Всі селяни брали участь в укладенні майнових і земельних угод, успадковували та продавали майно. Селянські господарства поділялися на повнонадільні, півнадільні, чверть надільні.

Феодална земельна рента мала три види: натуральну, грошову і відробіткову. Більшість вчених вважає, що співіснували всі види ренти, але переважала натуральна та грошова. Відробіткова рента не перевищувала кількох тижнів на рік. Селянські повинності стосувалися військових постойів та реквізицій, торгового та дорожнього мита, будівельних робіт, виплат за сервітути – право користуватися чужою власністю, зокрема альєндами, за одруження, успадкування майна, феодалного найму – примусової праці за плату. Поширення набув баналітет – монопольне право феодала на господарські об'єкти для переробки сільськогосподарської продукції (селяни користувалися млином, виноградними пресами, печами сеньйора). Селяни платили державні податки як складову сеньйоральних платежів і церковну десятину. У Франції феодали збирали талью – екстраординарний податок.

В історико-економічній літературі України обґрунтовано дві основні позиції щодо статусу селян Західної Європи в XI–XIII ст. на етапі класичного феодалного господарства. Частина вчених оцінює залежність селян як кріпосний стан: особисто-спадкова залежність, прикріплення до землі, відсутність права на вихід з-під влади феодала були загальноєвропейським явищем. Кріпосне право – це система правових норм феодалної держави (отже, має загальнодержавний статус), спрямованих на особисто-спадкове прикріплення селян до землі, ознака доменіально-відробіткового господарства. Однак в європейській науці панує думка, що поняття «кріпосний селянин» і

«кріпосне право» характерні для пізнього середньовіччя у країнах Центральної та Східної Європи. У Західній Європі спроби заборонити відхід селян від землі на державному рівні не мали успіху.

У XIV–XV ст. відбулися зміни в аграрних відносинах та організації сільського господарства, що мали значення аграрного перевороту. Докорінні зміни виявилися у таких загальних процесах, як:

- викуп селянами особистої свободи без землі, майнове розшарування;
- основними формами селянського землекористування були спадкове, протягом життя та оренда. Формувалися різні типи селянських господарств: економічно заможні із власною або орендованою землею, малоземельні та безземельні;

- доменіальні землі здавали в оренду на один, три або дев'ять років, що давало змогу швидко пристосуватися до змін економічної кон'юнктури, або для їхнього обробітку використовували найману робочу силу;

- зростання економічної ролі селянського господарства та зменшення домену, значення його зберігалося у галузях, зорієнтованих на ринок: тваринництві, лісових промислах, вирощуванні технічних культур, садівництві, городництві;

- комутація земельної ренти – заміна відробіткової та натуральної ренти фіксованою грошовою (цензом). Цензова система при розширенні виробництва в господарстві селянина і зростанні цін на сільськогосподарську продукцію забезпечувала збільшення доходів і виробничих витрат. Заміна феодалських повинностей фіксованими платежами;

- зменшення сеньйоральної та зростання державної (податкової) залежності селянства;

- зростання товарності сільського господарства, втягування у товарно-грошові відносини феодалських і селянських господарств, становлення стійких економічних відносин між селом і містами, сільським господарством і промисловістю.

Економічні процеси у сільському господарстві були зумовлені сукупністю соціально-економічних та політичних причин, серед яких:

- демографічна криза внаслідок чуми в середині XIV ст., коли протягом наступних 100 років зменшилося населення Європи на третину, населенні пункти – на 50 %;

- внутрішні суперечності у феодалському маєтку, економічні можливості якого не задовольняли потреби власників і селян;

- зростання міст і збільшення обсягів товарного виробництва, що створювало можливості для ринкового розвитку сільського господарства;

- формування централізованих монархій та посилення центральної влади, поступовий перехід селян під юрисдикцію держави;

- заміна класичного феоду рентним, коли васал отримував за службу лише ренту з наданої у користування землі або грошову винагороду. Це руйнувало феодалську ієрархію. Основу васальних відносин становили гроші, а не земля.

Сільське господарство впродовж XI–XV ст. було панівною галуззю економіки. Традиційно розвивалися рільництво, городництво, садівництво і тваринництво. Сільське господарство повільно прогресувало завдяки внутрішній колонізації земель, удосконаленню агротехніки, знарядь праці та організації виробництва, підвищенню виробничого досвіду селян. Значну роль відіграла матеріальна спадщина Римської імперії. У XIV–XV ст. сільське господарство почало набувати товарного характеру, посилилася господарська спеціалізація регіонів. Накопичувалися знання з агрономії, з'явилася спеціальна література для популяризації раціоналізаторських методів господарювання. Однак вона була доступною лише для феодалів. Селяни господарювали, дотримуючись давніх звичаїв.

Міста у ранньому середньовіччі (V–X ст.) внаслідок натуралізації та аграризації економіки втратили своє економічне значення. Вони перетворилися на укріплені поселення, адміністративні та релігійні центри. У системі феодального господарства міста були доменною власністю одного або кількох духовних чи світських сеньйорів, складовою маєтку. Існував міський серваж, населення платило феодальну ренту і виконувало повинності. Сільське господарство було основним заняттям, а ремесло та торгівля мали обмежений характер. Винятком була Італія, що зберігала міську культуру.

Економічна діяльність людей виявлялася в синтезі сільськогосподарського та промислового виробництва. Античні досягнення останнього не були успадковані. Розвивалася домашня промисловість – систематичне виробництво домогосподарствами промислової продукції для власного споживання. Поступово з'явилися ремісники-професіонали, основним засобом існування яких стала промислова діяльність. Її центрами були домени або селянські господарства. Однак феодальний маєток не був спроможний вирішувати промислові проблеми, сеньйоральне ремесло не мало перспектив. Ремісники переходили на натуральну або грошову ренту, переселялися в міста. Це пришвидшило другий суспільний поділ праці. Ремесло відокремлювалося від сільського господарства і формувалося як самостійна галузь господарства.

У XII–XV ст. міста стали центрами розвитку промисловості та торгівлі. XI–XIII ст. – період урбанізації, коли почала зростати роль міст у розвитку суспільства. Відроджувалися античні міста (Рим, Неаполь, Париж, Генуя, Ліон, Лондон, Манчестер, Бонн тощо), а також утворювалися нові (Гамбург, Любек, Лейпциг, Магдебург, Брюгге, Гент тощо). У XIII ст. в Англії було 280 міст, у Німеччині – 500, а в XIV ст. – 3 500 міст, у яких проживало майже 20 % населення. Існувало правило: ті, хто прожив у місті один рік і день, ставали його громадянами.

Упродовж XII–XIII ст. відбулися комунальні революції – рух городян за звільнення міст від феодальної залежності та встановлення самоврядування. У Франції міста-комуни повністю звільнилися від феодальних повинностей, могли самі формувати органи місцевого самоврядування, володіли міським і торговельним правами, що гарантували та регулювали майнові та політичні права городян, управління, суд, фінанси, пільги, привілеї, оборону. Міста-буржуазії перебували під тією чи іншою владою феодала. В Італії міста-

держави поширювали владу на територіальні округи з містами та селами, ставали економічними та політичними центрами. Імперські, або королівські, міста шляхом викупу вольностей та привілеїв залежали безпосередньо від імператора (у Німеччині) або короля (в Англії). За чисельністю населення міста поділяли на малі (1–2 тис. мешканців), середні (4–6 тис.), великі (понад 9–10 тис.). В окремих містах (Париж, Мілан, Флоренція, Севілья) кількість населення досягала 80–100 тис. населення. Відстань між містами становила в середньому 20–30 км.

Економіка міста, як і феодального маєтку, була замкнутою самодостатньою організацією із системою дрібного ремісничого виробництва та торгово-кредитного обігу. Міста залучали до сфери своєї ремісничо-торговельної діяльності жителів сільських околиць радіусом до 20 км. Середньовічне місто функціонувало на основі міського права. У XIV–XV ст. сформувалася соціальна верства феодального суспільства – бюргерство (міщани), до якої належали «громадяни міста», котрі користувалися міським правом, платили вступний внесок, міські та державні податки, володіли майном, вартість якого була не нижчою за встановлену межу. Міське самоврядування здійснював патриціат – найзаможніші представники земельної аристократії, купці, лихварі та ремісники. Постанови міської влади регламентували внутрішні економічні відносини.

Отже, середньовічні міста були політичними та адміністративно-судовими округами з різним рівнем політичної самостійності, але їх об'єднували специфічне міське право та господарська діяльність у вигляді однакових форм організації ремесла та торгівлі (комунально-цехова система).

Розвиток ремесла та торгівлі у середньовіччі

У XIV–XV ст. міста стали центрами комерціалізації господарства, «формування грошового мислення». Ринок став центром і ознакою міста. Історична роль міст полягає у тому, що вони були територією та чинником розпаду феодальних і формування ринкових відносин, оскільки:

- сприяли юридичній та економічній свободі жителів міста, розвитку громадянської свободи;
- у них зародилася приватна індивідуальна власність, концентрувалися промисловість та торгівля. Міста були центрами товарного виробництва, промислового, торговельно-купецького і лихварсько-кредитного капіталу, носіями товарногрошових відносин. Формувалися такі економічні інститути, як вільний особистий і майновий найм, капітал, господарська та підприємницька діяльність, прибуток;
- у містах утворювався новий клас – буржуазія та відбувалося становлення нового економічного світогляду.

Ремесло було основою економіки середньовічного міста, а ремісники становили більшість серед його громадян. Сформувалися такі галузі ремесла, як текстильна, металургійна, металообробна, зброярство, виробництво посуду,

продуктів харчування, будівельних матеріалів тощо. Значного розвитку набули спеціалізація ремесла та територіальна спеціалізація ремісничого виробництва.

Організаційною формою міського ремісничого виробництва стала майстерня, заснована на приватній власності ремісника-майстра. Ремесло було ручним інструментальним на основі простої кооперації праці: працівники виконували однотипну працю без поділу на окремі трудові операції. Майстер одночасно виконував функції робітника і підприємця, організовував виробничий процес і продавав продукцію на місцевому ринку. Серед майстрів відбувалася економічна диференціація. Найзаможніші входили до складу міського патриціату.

Щоб стати майстром, необхідно було пройти курс учнівства. Він мав особливості в кожній країні, проте були загальні риси, зокрема визначений термін навчання залежно від складності оволодіння професією (3–7 років), певна плата за навчання, договірні обов'язки майстра й учнів, складання іспиту на посаду майстра. Існувала цехова ієрархія: майстер – підмайстер – учень. У XIV ст. набула поширення праця підмайстра. Сформувалися замкнуті соціальні верстви цехових майстрів та «вічних підмайстрів». Підмайстри для оборони своїх прав створювали союзи – перші робітничі організації.

Ремісники-майстри об'єднувалися у цехи – корпорації (спілки), завданням яких було узгодження господарської (виробничо-торговельної) діяльності, реалізація спільних економічних інтересів, їх лобіювання в місцевому управлінні. До ознак цехів належать: галузево-фаховий і територіальний характер – об'єднання ремісників однієї професії або спеціальності у межах міста; самоуправління на основі хартії від короля або сеньйора та статуту, що регулював загальні збори майстрів цеху як органу управління, діяльність виборних судових і виконавчих старшин, використання цехових фінансів.

Причинами виникнення цехів були: наявний рівень розвитку продуктивних сил; економічні інтереси майстрів; феодално-становою структура суспільства; необхідність захисту ремісників від свавілля феодалів і патриціату. Є думка, що цехи – це результат трансформації римських корпорацій у нових економічних і політичних умовах середньовіччя VIII–IX ст. у братства ремісників, а останніх – у цехи. Історики вважають, що цехи виникли в Італії у X ст., у Франції, Англії та Німеччині – у XI–XII ст.

Цехові устави характеризують економічно-виробничі, соціальні та культурно-релігійні функції цехів:

- регламентація (централізоване регулювання) виробничої та торговельної діяльності майстрів, зокрема умов і знарядь праці, технологій та обсягів виробництва, якості товарів за взірцевим виробом – шедевром, кількості учнів і підмайстрів, правил торгівлі, недопущення конкуренції всередині цеху;
- монополізація постачання сировини та ринків збуту ремісничих виробів;
- забезпечення монополії кожного цеху на виробництво, «цеховий примус», коли заняття ремеслом поза корпорацією було заборонене та переслідувалося;

- захист прав ремісників перед феодалами та міським патріціатом;
- військова і релігійно-культурна діяльність: кожен цех був військовим загоном міського ополчення, вибирав патрона зі святих, мав атрибутику та символіку, власне майно (кошти для взаємодопомоги та благодійної діяльності), стежив за моральністю своїх членів.

В історико-економічній літературі цехи розглядають як суб'єкти господарювання, а організацію промисловості середньовіччя – як цехово-ремісничу. Загальноєвропейські основи цехової організації мали в окремих країнах свої особливості. Наприклад, в Італії не існувало цехової монополії, цехи були виробничо-торговельними структурами, в їх організації брали участь майстри та власники капіталу.

У процесі історичної еволюції впродовж XIV–XV ст. цехова організація ремесла втратила економічну доцільність і почала відігравати негативну роль: захищала промислову монополію, зрівнювала умови праці, що гальмувало виникнення великого виробництва, технічний прогрес і підприємницьку ініціативу ремісників, а отже, економічне зростання штучно стримувалося. З'явилися багаті та бідні цехи і майстри.

У XIV ст. у Фландрії та Італії зародилася нова форма організації промислового виробництва – мануфактура – підприємство з ручною інструментальною технікою, поділом праці за виробничими операціями і використанням найманої робочої сили. Мануфактурна система сформувалася в сукняному та металургійному виробництвах, де забезпечила різке зростання продуктивності праці.

Торгівля. У період раннього середньовіччя за умов аграризації та ведення натурального господарства обмін не мав економічного значення. Внутрішній обмін залучав такі товари, як сіль, риба, метал, ремісничі вироби. Зовнішньоторговельні зв'язки орієнтувалися на споживання східних товарів землевласниками.

У XI–XV ст. у процесі розвитку міст і ремісничої промисловості відбувся третій суспільний (загальний) поділ праці: сфера торгівлі та послуг виокремилася як самостійна. Сформувався купецький і лихварський капітал. У межах натурального господарства виникли місцеві ринки і просте товарне виробництво як економічний уклад, склалися умови для його перетворення на розвинене товарне господарство. Сприяли розвитку ринкових відносин хрестові походи. Купці західноєвропейських країн відібрали в арабів Середземне море, опанували торгівлю зі Сходом. Європа дізналася про нові культури та технології виробництва. Досягнення східної культури розширили споживчі потреби європейців. Центрами зосередження внутрішньої та зовнішньої торгівлі стали міста.

Організація внутрішньої та зовнішньої торгівлі мала корпоративний характер. Купецькі гільдії (товариства) об'єднували купців одного міста, монополізували продаж конкретних товарів, мали привілеї щодо торгівлі у своїх або інших містах, виробили кодекс професійної торговельної етики та права, матеріально підтримували своїх членів. У містах було по кілька гільдій. Поступово до них почали входити феодали і монастирі.

Внутрішня торгівля обмежувалася територіально, номенклатурою товарів, обсягами. Це був обмін між містом і контрольованою сільською околицею на місцевих (локальних) ринках. Тут купували та продавали ремісничі товари, сільськогосподарську сировину і продукти харчування. Формами торгівлі були міські базари та крамниці. Значення внутрішньої торгівлі полягало в залученні села до ринкових відносин, формуванні місцевих локальних територіальних ринків як основи загальнонаціонального. Зокрема, у XIII ст. селяни привозили в Париж зерно, худобу, м'ясні продукти, овочі, фрукти, льон, пеньку, шкіру, деревину. У XV ст. у Франції, Італії й Англії внаслідок обмеження монополії цехів на продаж товарів поширилася свобода торгівлі всередині країни.

Регулювало торгівлю у містах ринкове (торгове) право, що гарантувало купцям недоторканність товарів і особи, встановлювало відповідальність за порушення під час ярмарків. Одночасно господарська політика міст обмежувала права чужих купців шляхом заборони роздрібної торгівлі та стосунків із місцевими купцями, введення складського права (обов'язок виставляти товари на базарній площі). Перешкоджали розвиткові торгівлі панування натурального господарства, бездоріжжя, феодалне свавілля, складна митна система, право феодалів на конфіскацію майна. Негативним чинником були різні грошові системи й одиниці, коли королі, феодали та міста карбували власні золоті і срібні монети.

Зовнішня торгівля відігравала провідну роль щодо капіталів, обсягів, престижності, мала посередницький (транзитний) характер. Вона була морською та сухопутною. Визначилися два основних регіони міжнародної торгівлі: середземноморський і північноєвропейський. У XI–XIII ст. така торгівля не впливала на натуральну економіку середньовіччя. Але вже з другої половини XIV ст. почався швидкий розвиток товарних відносин. Основними предметами торгівлі стали ремісничі вироби. Наприклад, Англія збільшила щорічний експорт сукняних тканин до кінця XIV ст. з 3 тис. мішків до 13,9 тис. мішків.

У середземноморській торгівлі брали участь Італія, Іспанія та Франція, які торгували між собою, з Візантією, Чорномор'ям і країнами Сходу (Левантом, тому ця торгівля ще має назву левантинська). Найбільшими центрами левантинської торгівлі були Венеція і Генуя, що створювали на території Візантії, у гаванях Чорного моря, Сирії, Персії, Єгипту фракторії (торгові двори зі складами, готелем і церквою) шляхом договорів з володарями країн, монополізували торговельні відносини. Торгували прянощами, коштовностями, предметами розкоші, золотом, сріблом, зброєю, вином, фруктами. Лише Венеція щорічно інвестувала у торгівлю 10 млн дукатів, а норма прибутку становила до 1 000 %. Хоча загалом східна торгівля Європи мала пасивний характер: сукупна вартість експорту становила приблизно 40 % від імпорту, різниця оплачувалася золотом.

Північноєвропейська торгівля розвивалася в XIII–XV ст., велася по Балтійському та Північному морях, річках, що впадають у ці моря: Ельбі, Одру, Темзі, Роні, Сені, Західній Двіні, Рейну, Дунаю, Віслі, Німану, у містах Північної Німеччини, Фландрії, Нідерландів, Швеції, Норвегії, Данії, Північної

Франції, Англії, Польщі, Північно-Західної Росії (Новгороді, Пскові, Полоцьку). Об'єктами торгівлі були: вовна, зерно, олово, залізо – з Англії; сукно – з Нідерландів; хутро, метал, ліс, риба, сіль, льон, віск, смола – з Північно-Східної Європи; шкіра, м'ясо, зерно – з Польщі та Литви; золото, срібло – з Німеччини та Чехії. Об'єднував два регіони міжнародної торгівлі шлях, що проходив по Альпійських перевалах, річці Рейн і Атлантичному узбережжю Європи.

Північноєвропейську торгівлю монополізувала спілка купців міст Північної Німеччини, створена у XIII ст. для захисту торгівлі, з центрами у Любеку та Гамбурзі. З 1356 р. за назвою «Ганзейська спілка» (ганза – спілка купців за кордоном, вперше це слово з'явилося у грамоті англійського короля в 1267 р.) або офіційною – «Загальнонімецьке купецтво». Спілка стала торговельно-політичною купецькою конфедерацією міст Балтійського узбережжя (звідси назва – «ганзейська торгівля»). Кількісно вона охоплювала від 70 міст до 100 міст (Бремен, Росток, Вісмар, Данциг, Амстердам, Утрехт тощо), а також факторії та контори в усій Європі, зокрема в Лондоні, Полоцьку, Пскові, Новгороді, Каунасі, Стокгольмі. Ганза захищала інтереси та звільняла від феодальної юрисдикції купців, добивалася надання привілеїв і монополії у торгівлі, організовувала торговельні експедиції, уніфікувала торговельне право.

Німецькі купці прагнули зосередити посередницьку торгівлю між Московією, Польщею, Скандинавськими країнами, Англією, Нідерландами і країнами Сходу. Вони були єдиними іноземними купцями, які мали у Венеції свій торговий дім і право вільного плавання у Середземному морі. Лише у XVI ст. ганзейських купців витіснило національне купецтво різних країн. У Південній Німеччині в XIV ст. виник Швабсько-Рейнський союз для боротьби з податковими утисками.

Основна форма організації міжнародної торгівлі – ярмарки, що виникли в VII ст. і набули масовості в XI–XII ст. Упродовж XII – першої половини XIV ст. європейське значення мали ярмарки у французькій провінції Шампань, що була нейтральною територією, а по річках Рони та Сені проходив торговельний шлях з Італії у Фландрію й Англію. Відомими були ярмарки в англійських містах Вінчестері, Йорку і Бостоні, фламандському Брюгге. Існували «торгові доми» – сімейні купецькі компанії, пайові купецькі товариства, асоціації купців кількох міст. Поширилися морські та сухопутні каравани. У Венеції була створена торгова біржа, а також сформована техніка бухгалтерського обліку (простого та подвійного).

У XIV–XV ст. виникли нові центри в зручних у географічному відношенні районах, налагодився постійний обмін між країнами. Загальноєвропейським торговельним центром стало м. Брюгге у Фландрії. Набули важливого значення ярмарки у Женеві, Ліоні, Франкфурті, зберегли свою роль італійські міста, що контролювали торгівлю зі Сходом. Розвиток торгівлі формував стан купців і купецьке право.

Формувалися грошові та кредитно-банківські відносини. У V–XII ст. торговельний обмін обслуговували пізньоримські або ранньовізантійські золоті

монети і європейські срібні денарії. У XIII ст. було відновлено масове карбування золотих монет.

Найпоширенішими монетами були: венеціанський золотий дукат (інші назви: гульден, екую, соверен), флорентійський золотий флорин став своєрідним міжнародним еквівалентом, золотий пені в Англії, іспанський золотий дублон, німецький срібний талер, срібний празький грош. В Європі встановилась епоха біметалізму.

Розвиток торговельного та промислового капіталу зумовив потребу в обміні грошей і кредиті. Почалося виокремлення кредитно-банківської діяльності як самостійної.

Виникли міняльні контори, які називали банками («стіл лихваря»), професія міняйлів-банкїрів. Розвивалися такі форми кредиту, як лихварський, – грошовий, який надавали приватні особи (міняйли, багаті купці, ремісники, феодалі) з метою збагачення; комерційний і банківський, який надавали спеціалізовані установи – банки і торгово-лихварські компанії, що вперше з'явилися в Італії ще в XI ст. Лише у Флоренції в XIV ст. їх було понад 100, зокрема компанії Барді та Перуцїї, із XV ст. – банківський дім Медичі.

Італійські банки були поза контролем церкви і держави, отже, фінансували торговельні операції від Китаю до Скандинавії. Банки були депозитарні та кредитні. Позики надавали під 20 % під заставу землі або майна при транзитних і оптових операціях. Поширилися вексельні операції. У XV ст. в Італії францисканські монахи організували ломбарди («винайдені італійцями») – установи, що надавали позики під заставу рухомого майна (відсоткова ставка не перевищувала 5 %). У 1512 р. вони діяли в 87 містах Італії. Кредитували міську владу, монархів, торгівлю і споживання, однак промисловість і сільське господарства залишалося поза кредитною діяльністю. В Італії громадські банки кредитували уряди міст в обмін на податкові пільги.

Центром торгівлі грїшми було м. Брюгге, де в 1309 р. було створено біржу. У XV ст. почалося організаційне оформлення грошового ринку. Він отримав назву «Безансон» за назвою першого міста, де проводився, проте не мав постійного центру, а контролювали його генуезькі купці. Під час «Безансону» встановлювався курс грошей, здійснювалися грошові перекази, укладалися фінансові угоди. «Безансон» став зародком фондових бірж. У Венеції та Генуї вперше почали випускати державні цінні папери – облігації, проводити безготівкові розрахунки (товарний і перевідний векселі). Сформувалися кореспондентські відносини між банкірами різних міст. У XV ст. банки і банківська справа перетворилися на важливіший засіб комерціалізації, зростання значення грошей в житті людини та суспільства, формування «грошового мислення».

Формувалася податкова система. У ранньому середньовіччі в романізованих країнах зберігалася римська структура прямих податків: земельного і подушного. Населення виконувало також будівельні, сторожові, гужові повинності тощо. У країнах общинногенного феодалізму податки

формувалися на основі дарів і данини. З формуванням держав податкові платежі стали обов'язковими, регулювалися обсяги, час і місце сплати.

У XI–XIII ст. в умовах імунітетної системи податки набули форми сеньйоральних платежів, хоча окремі державні податки збереглися. В Англії це були «щитові гроші» (на утримання війська), «данські гроші» (на оборону кордонів), податок на рухоме майно.

У XIV–XV ст. почався перехід до державного централізованого збирання податків, що мали постійний і становий характер (феодала та духовенство повністю або частково звільнялися від сплати). В Англії головною формою прямого оподаткування був податок на рухоме майно, що становив для селян 1/5, для міщан – 1/10 від його вартості. Важливу роль відігравало казначейство – спеціальний державний орган, що займався перевіркою фінансової діяльності державної адміністрації на території графств. У Франції Філіп IV (1285–1314 рр.) започаткував податкову систему: прямі податки – на майно і доходи (1/25, 1/50, 1/100 від їхнього обсягу) та військовий для жителів міст, непрямі – на сіль (габель), пшеницю, вино. На початку XIV ст. введено прямий подимний податок, у 1369 р. узаконено податок на сіль і митний збір. У 1439 р. встановлено єдиний прямий податок – на землю і майно, подушний – на королівську таллю. У Німеччині селяни та міщани платили поземельний та імператорський поголівний податки. На користь церкви в усіх країнах сплачувалася десятина.

Державні бюджети формувалися на основі податкових надходжень і торговельного мита. Відомо, що на початку XV ст. бюджет Франції становив 1 млн, Венеції – 1,62 млн золотих дукатів. Існувала практика державного боргу.

Розвиток феодальної економіки на території України був органічною частиною загальноєвропейського процесу, однак мав певні особливості, головними з яких є хронологічно пізніше завершення формування зрілої феодальної економіки, утвердження в XVI ст. і збереження до середини XIX ст. феодально-кріпосницького господарства, повільний процес становлення ринкової економіки (Україну вважають країною так званого другого ешелону підприємницького розвитку).

Питання періодизації феодальної економіки на території України залишається дискусійним. Поширеним є поділ на такі періоди:

- VI ст. – 30-ті рр. XII ст. – період становлення (генезису) феодальної економіки. Охоплює два етапи: VI–VIII ст. – у межах державно-племінних об'єднань склавів та антів (VI–VII ст.) і державних утворень-князівств за загальною назвою «Руська земля» (VIII–IX ст.); в умовах Київської Русі (882 р. – 30-ті рр. XII ст.). У східних слов'ян сформувалася власна модель генезису феодальної економіки. Феодалізація відбувалася повільно на основі розкладу первіснообщинних відносин, а отже, мала общинногенний характер. Рабство існувало як патріархальне. Рабовласницька економіка не склалася;

- XII–XV ст. – період розвитку феодальної економіки. У сучасній історико-економічній літературі поширена думка, що на території України формування зрілої феодальної економіки завершилося в XII ст. – першій половині XIV ст. за часів політичної роздробленості (Київське, Галицьке,

Волинське, Переяславське, Чернігово-Сіверське князівства) та Галицько-Волинської держави (1199–1349 рр.). Деякі вчені утвердження зрілих феодальних відносин пов'язують з польсько-литовською добою другої половини XIV–XV ст.;

- XVI–XVIII ст. – розвиток феодально-кріпосницької економіки в умовах становлення ринкової економіки;

- остання третина XVIII ст. – перша половина XIX ст. – криза феодальної економіки і розвиток ринкової економіки як укладу.

У VI ст. слов'яни стали відомі за власним ім'ям, яке є самоназвою. Це зазначають візантійські автори, зокрема Йордан у праці «Про походження та діяння готів» (551 р.) та Прокопій Кесарійський в «Історії війн» (550–554 рр.). У період Великого переселення народів у V–VII ст. сформувалися три великі вітки слов'ян: східні, західні, південні. У VI–VII ст. на території України відомі три східнослов'янські археологічні культури: празька, котру пов'язують з племенами склавів, територія яких займала лісостепову Україну (поширилася також на території Словаччини, Чехії та Моравії); пеньківська, населення якої, відоме за назвою «анти», жило між середнім Дніпром і середнім та нижнім Дністром, колочинська на території Верхнього Подніпров'я та басейнів Десни і Сейму, а також на землях балтів і угрофінів.

Назва «анти» в перші роки VII ст. зникає. Вважається, що Антський політичний союз був розгромлений аварами, частина антів переселилася на Балкани, інша об'єдналася зі склавінами, прийнявши їхню назву.

Це був період ранньоцивілізаційних суспільств, у яких почався перехід від територіальної землеробської громади до сільської територіальної громади, що мала назву «вервь» («мир», «людіє») із алодіальною власністю окремих домогосподарств. Громада складалася з дворищ (10–15 домів-господарств малих сімей однієї великої патріархальної родини), об'єднаних сусідством та економічними зв'язками.

В історичній літературі дворище описується як єдиний самостійний житлово-господарський комплекс з полями, сіножатями, лісами, ріками, озерами тощо. Більшість учених стверджує, що земля переходила у володіння малих сімей, які утворювали самостійні господарства (домогосподарства) і витісняли великі патріархальні родини. Лише окремі сільськогосподарські роботи виконувались у спілці. Альєндами (випасами, луками, лісами, водоймами) обшинники користувалися спільно. Громада зберігала право власності на землю, виконувала адміністративно-судові функції. Розвивалося майнове та соціальне розшарування, пов'язане з формуванням інститутів князівської влади, виокремленням старійшин із родоплемінної верхівки і дружинної організації. Політичний лад слов'янських племен раннього середньовіччя мав ознаки державних утворень (територіальних воєнно-політичних союзів).

У VIII–IX ст. на основі племінних союзів, відомих за етнополітичною мапою «Повісті минулих літ», формуються територіальні об'єднання – землі-князівства. Політична федерація союзів племен (полян, сіверян, древлян, уличів) відома в історичній літературі як державне утворення Руська земля з

центром у Середньому Подніпров'ї. Тогочасний суспільно-політичний устрій мав характер військової демократії. Східнослов'янські племена на території України репрезентовані археологічними культурами типу луки-райковецької, волинцівської, роменської.

Продовжувався перехідний період утвердження сільської територіальної громади-верви з економічно самостійними домогосподарствами та алодіальною приватною земельною власністю. Аграрні відносини характеризували «окняжіння» (одержавлення) земель у межах окремих князівств; розвиток приватно-індивідуального господарства; посилення земельної нерівності, перетворення великої земельної власності на головне багатство; збереження власності громади на орні землі та альєнди. Формувалися відносини особистої залежності та підданства, поглиблювалося майнове і соціальне розшарування. Продовжувався процес формування племінної та військової знаті – вона збагачувалася, привласнюючи значну частину воєнної здобичі, захоплюючи землі громади, стягуючи данину з населення внаслідок розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Рабство мало яскраво виражені патріархальні ознаки, джерелом його були війни. Рабом міг бути лише іноплеменник.

У сільському господарстві поширилося орне землеробство з двопільною системою. Ускладнювалася техніка ремесла, яке було самостійним видом діяльності. Формувалися спеціалізовані залізодобувні та залізорудні центри. Поширився гончарний посуд. З'явилися укріплені поселення – городища або протоміста (первісні міста). Вони були адміністративними, воєнними, релігійними центрами племінних князівств та сільськогосподарської округи. Поширювалася їхня ремісничя та торговельна господарська діяльність. Найбільш активні торговельні зв'язки слов'яни підтримували з населенням Подунав'я, Центральної Європи і Прибалтики, а потім з римськими і візантійськими провінціями, зокрема античними центрами Північного Причорномор'я. За посередництва Хозарії слов'янські подніпровські племена налагоджують торговельні зв'язки з арабським світом. Вони мали транзитно-посередницький характер між Арабським Сходом і Візантією, а також Північно-Східною Європою.

Один із найдавніших торговельних шляхів – «із варяг у греки», або Дніпровський, – набув статусу міжнародного. Головними предметами торгівлі слов'ян були хутро, віск, мед, раби. Ввозили дорогі тканини, книги, вино, столовий посуд із глини, скла та металу, намисто, перли, бронзові фібули, янтар, зброю, овочі, прянощі.

Поява та розвиток Київської Русі

Київська Русь (давньоруська цивілізація) – це найбільша держава раннього середньовіччя в Європі. У середині XI ст. її територія охоплювала всі східнослов'янські землі: від Чудського, Ладозького та Онезького озер до верхів'їв Волги та Оки, середнього Дніпра, польських і литовських земель. У науковій літературі полеміка щодо рівня феодалізації Київської Русі триває. Важливими джерелами з історії становлення феодальних відносин є правові

документи «Руська правда», «Правда Ярославичів», Статут Володимира Мономаха (1113 р.), що формували так зване «руське право». Вони встановлювали норми права відповідно до канонів християнської релігії. Закріплювали право феодалів на землю і покарання за його порушення, соціальну структуру суспільства, правовий статус різних категорій населення, скасовували окремі положення «звичаєвого права», регулювали організацію вотчинного господарства. Ці документи – важливе джерело дослідження історії Київської Русі.

З утворенням державності процес феодалізації впродовж X ст. пришвидшився. Розвивалася алодіальна власність малої сім'ї на землю. Спадкові володіння, які передавалися у спадок, продавалися та купувалися, мали назву «жизнь» як синонім до західноєвропейського алоду. Більшість учених вважає, що класичний алод у Київській Русі не сформувався. Громада-вервь обмежувала розпорядження землею. Продовжувався процес «окняжіння» земель у межах окремих князівств і формування державної власності на землю в особі удільного князя. Зростала велика приватна земельна власність. Вона формувалася на основі приватногосподарської ініціативи (приватного права) шляхом захоплення земель громади і селян, колонізації (займання) нових земель та в результаті князівських дарувань дружинникам і знатним людям. Оскільки великих землевласників почали називати боярами, у науковій літературі цей процес отримав назву «обоярювання» земель.

Близько 888 р. князь Володимир провів адміністративно-військову реформу. З метою посилення великокнязівської влади та утвердження верховного права власності великого київського князя на землю було скасовано удільні князівства, державу поділено на землі-волості довкола великих міст (Київ, Чернігів, Переяслав, Володимир на Волині тощо).

Великий київський князь надавав князям-намісникам (синам або довіреним особам) землі-волості в управління (на «стіл») на умовах договору вірності (право кормління): виконання адміністративних функцій, несення військової служби, надання фінансової допомоги, стягування данини (податків), частина яких надходила київському князю як верховному власнику землі.

Втрачаючи стіл, князь одночасно втрачав землю-волость, що була володінням бенефіціального типу. Князі-намісники не мали права передавати волость у спадок, відчужувати її без згоди київського князя, за зраду або непокірність могли бути позбавлені волості. Князі постійно переходили з однієї землі-волості до іншої. У великих містах зберігалася також практика запрошення їх на князівський стіл вічем – органом верховної влади населення у вирішенні державних питань.

Формувалися сеньйорально-васальні відносини. Великий київський князь надавав землі у кормління дружинникам і знатним людям, князі-намісники – своїм дружинникам і місцевій знаті, яка не належала до оточення великого київського князя. Виникла професійна верства службовців: військових та управлінців – великих землевласників. Найвищий соціальний статус мали «земські бояри» і «княжі мужі». Великий київський князь надавав

намісникам і великим землевласникам імунітетні права: здійснення функцій державної, судової, адміністративної, фінансової влади в межах певної території. Рівень імунітетних прав залишається дискусійним питанням серед науковців.

Сформувалася ієрархічна структура землеволодіння, що ґрунтувалася на міжкнязівських і князівсько-боярських васальних відносинах. Вони порівняно із Західною Європою мали такі особливості: формувалися повільно впродовж XI–XIII ст., значно пізніше, ніж на Заході; відносини покровительства і служби були нестійкими, не чітко вираженими та неоформленими юридично; феодална драбина була трирівневою: великий київський князь – князі-намісники; великий київський князь – князівські бояри; князі-намісники – земські бояри.

Отже, відносини бенефіціального типу передбачали не право володіння землею, а лише надання владою службовцям з метою управління певними територіями адміністративно-розпорядчих функцій та імунітетних прав, а також права збирання податків з населення (подібно до англійського бокленду). За історичними джерелами, лише наприкінці XI – на початку XII ст. почалося надання боярам землі із селянами. Наприкінці XI ст. після з'їзду князів у Любечі в 1097 р. почався процес формування феодалного умовно-спадкового володіння («Кождо держить отчину свою»), який не встиг завершитися в домонгольський період.

Співіснували такі форми власності на землю, як державна (уособлення верховної влади київського князя), колективна, або громадсько-селянська, та приватна феодална. Склалися такі види великого приватного землеволодіння, як власне князівське, боярське, церковне.

В історичній літературі велике приватне землеволодіння і господарство-маєток мають назву вотчина. Частина вчених вважає, що вотчина – це лише алодіальне землеволодіння, яке можна було вільно відчужити (купити, продати, передати у спадок).

Після прийняття християнства в 988 р. церква існувала на введenu князем Володимиром десятину – десяту частину князівських данин, прибутків із судових і торгових мит. Церковне землеволодіння виникло і розвинулося у другій половині XI–XII ст. із пожертвувань князів, вкладів князів, бояр і членів їхніх родин «на помин душі», приватного придбання, заселення пустищ.

У науковій літературі немає єдиної думки щодо селянського землеволодіння та правового становища селян у Київській Русі. В найранніших історичних джерелах сільське і міське населення називали «люди». В XI ст. з'явилася назва «смерди». Науковці вважають, що було дві групи селян-смердів. Одна – це вільні та економічно самостійні селяни, дрібні власники землі на основі так званого общинного права за умови верховної власності київського князя на землю. Вони платили податки і виконували повинності. Інша група – це селяни, які з розвитком власне князівського, боярського і церковного землеволодіння та імунітетних прав потрапили в економічно-поземельну та позаекономічну адміністративно-судову залежність від власника землі.

Перетворення вільного населення на феодално залежне відбувалося також шляхом закабалення. Закабалені люди – закупи і рядовичі – вважалися напіввільними та економічно залежними. Рядовичами називали осіб, які уклали ряд-угоду (зміст не відомий) з феодалом, визнаючи свою залежність від нього.

Закупи – це люди, які потрапили у боргову залежність на умовах позики грошей чи хліба, наймання, при відпусканні холопа на волю. Закупами могли бути збанкрутілі купці, ремісники, селяни. Вони відробляли боргове зобов'язання в господарстві землевласника, а якщо працювали в сільськогосподарському виробництві, мали наділ землі та вели власне господарство.

Залежність закупів передбачала підпорядкування феодалній юрисдикції, обмеження права переходу. За втечу або крадіжку закупа перетворювали на раба. Суспільне становище закупа забезпечувало йому право бути свідком у суді, звертатися зі скаргою на власника. Відома і така категорія населення, як ізгої, – люди, які з різних причин втратили зв'язок із своїм соціальним середовищем, але не ввійшли до іншої соціальної групи (звільнені з рабства, збанкрутілі купці, князі без землі, неосвічені сини священників, селяни без землі). Селяни-ізгої, зберігаючи особисту свободу, ставали поземельно залежними від власника землі.

Таким чином, під час формування феодалної земельної власності та феодално залежного селянства значення мали ті самі чинники, що і в Західній Європі: відчуження алоду, переваги великого землеволодіння над дрібним, формування відносин панування і підпорядкування, а всередині панівної верстви – покровительства і служби, надання імунітету. Проте монополія феодалів на землю не сформувалася. Більшість учених вважає, що селяни Київської держави були переважно особисто вільними та економічно самостійними. Не відбувалося масового обезземелення селян і формування їхньої феодалної залежності.

Стримуювальними чинниками феодалізації були значні незаселені та неосвоєні землі, завдяки яким зростало князівсько-боярське землеволодіння, та сільська громада, що обмежувала право відчуження землі, перерозподіляла між селянами землі, що залишалися в колективному володінні, відповідала за збирання податків і виконання повинностей на основі кругової поруки.

Рабство було економічним укладом. У документах Київської держави для визначення рабства застосовувалися терміни «челядь» і «холопи».

Раби перебували в спадково-особистій залежності від свого власника, були об'єктом купівлі-продажу. Джерелами рабства були полон, самопродаж, одруження з рабинею без домовленості з її власником, посада туїна (управителя без угоди), розтрата чужого майна, неспроможність повернути борги, крадіжка, розбій. Челядь зазвичай використовували у домашньому господарстві. Холопу дозволялося укладати торговельні та кредитні угоди, але відповідав за них його власник.

Частина холопів працювала у дворі власника слугами, інша – в сільському господарстві. У XI ст. більшість рабів, крім дворових, почали наділяти землею для організації господарства. За становищем раби поступово

наближалися до феодально-залежного селянства. В історичних джерелах термін «челядь» часто використовують для назви всього населення князівсько-боярських і монастирських вотчин.

Організація сільськогосподарського виробництва відбувалася в межах вотчини та селянських господарств. До вотчин – князівських, боярських, монастирських – територіально належали одне або багато сіл і міст, часто в різних місцевостях, до князівських – також волості. Вотчина була багатогалузевим господарством.

Село у сільськогосподарському аспекті охоплювало орні землі, сіножаті, пасовища, угіддя для риболовлі та полювання. Права майорату (успадкування старшим сином) не було, внаслідок цього села подрібнювалися за заповітом при успадкуванні. Вотчина була єдиним майновим комплексом, домен і селянські домогосподарства – головною виробничою ланкою. За «Руською правдою» переважала натуральна рента, поширеною була примітивна відробіткова рента. Грошова рента згадується в писемних документах з X ст.

Головну роль у сільськогосподарському виробництві відігравало дрібне господарство селян – вільних і феодально залежних – на основі особистої праці. Селянське господарство – подвір'я-дим – залишалося складовою дворища. Розмір індивідуального селянського земельного наділу дорівнював у середньому одному «плугові», що був одиницею оподаткування і становив близько 15 га землі. Існували також невеликі господарства і менша одиниця оподаткування – «рало». Альменди були у спільному користуванні громади. На чолі громади стояли обрані на вічі староста (отаман) і десятники. Громада мала власний копний суд («копа» – зібрання громади), контролювала сплату податків і виконання державних повинностей.

Сільське господарство було основою економіки Київської держави, орне землеробство – провідною галуззю сільськогосподарського виробництва. У XI–XII ст. дво- і трипільна парові системи переважали практично на всій території. Використовувалися такі знаряддя, як рало, соха і плуг, коси для сінокосів та збирання бобових, лопати, граблі, вила, сокири, ціпи тощо. У XII ст. з'явилися водяні млини.

Вирощували жито, ячмінь, овес, пшеницю, просо, гречку, з бобових культур – горох, квасолю, сочевицю, боби. У селянському господарстві посіви льону і коноплі були обов'язковими як сировина для виготовлення тканин та олії. Найпоширеніші городні культури – капуста, ріпа, цибуля, часник, мак, гарбузи, дині. Розводили велику (корів, волів) і дрібну рогату худобу, коней, свиней, свійську птицю (курей, качок, гусей).

За «Руською правдою» крадіжка домашніх тварин вважалася одним із найважчих злочинів. Допоміжними були садівництво, бджільництво, мисливство, рибальство, збиральництво. Значення продуктів збиральництва – грибів, ягід, диких плодів, горіхів – зростало в неврожайні роки.

Доменіальне господарство у загальновотчинному відігравало меншу роль, ніж селянське, проте воно визначало прогрес у сільському господарстві, давало

більше можливостей вдосконалювати знаряддя праці, застосовувати передову на той час агротехніку, вирощувати нові культури тощо.

Міста. За археологічними матеріалами вивчено три шляхи утворення міст: торговельно-ремісничий, общинно-феодальний і державний. Міста виникали вздовж водних шляхів, з боярських садиб і сіл, центрів міжплеменних союзів, на місці оборонних засік, засновувалися князями. За літописом «Повість временних літ» нараховують у IX ст. 20 міст, у X ст. – 32 міста, у XI ст. – близько 60 міст. Найбільшими з них були Київ, Чернігів, Переяслав, Любич, Вишгород, Галич, Тереховля тощо.

У науковій літературі зазначається, що міста Київської Русі були складовими князівської та боярської вотчин; проте населення їх було як феодально залежним, так і вільним (бояри, купці, ремісники). Давньоруські міста були адміністративними, культурними і релігійними центрами. Господарство міст охоплювало ремісниче виробництво і торгівлю, однак в умовах натурального господарства та обмеженого попиту на ремісничі товари міста зберігали аграрний характер, оскільки населення займалося сільським господарством.

Промислове виробництво формувалось як самостійна сфера господарства, набувши галузевого характеру. Його основними історичними формами були домашня промисловість, ремесло та промисли (діяльність сільського населення з переробки продукції сільського господарства та природних ресурсів). Частка промислового виробництва в господарстві Київської держави була незначною. Воно обслуговувало здебільшого потреби міського населення, лише окремі вироби мали товарне значення (вироблялися на продаж).

Існувало три категорії ремісників: сільські, вотчинні, міські. Сільські ремісники виготовляли переважно продукцію для сільськогосподарського виробництва та потреб членів сільської громади. Ремісники-вотчинники – це залежні люди, праця яких була складовою вотчинного господарства.

Організаційно-виробничою ланкою міського ремесла була майстерня із майстром, підмайстрами та учнями. Вільні міські ремісники селилися за професійним принципом, утворювали спілки, що називалися дружинами. На відміну від цехів Західної Європи, ці спілки виконували лише військові та культурно-релігійні функції. Їх можна вважати зародками ремісничих цехів.

Було понад 60 ремісничих спеціальностей, зокрема в містах – залізобна, ковальсько-слюсарна, зброярство, обробка міді, срібла і золота, гончарство, склоробство, виробництво декоративної будівельної кераміки. Споруджували дерев'яні та кам'яні будівлі. У Києві було збудовано кам'яні Десятинну церкву, Успенський і Софійський собори, Золоті ворота, в Галичі – 20 мурованих церков, серед яких Успенський собор, у Чернігові – Спаський і Борисо-Глібський собори, міст через Дніпро.

Торгівля формувалася як самостійна галузь обміну та послуг. Внутрішня торгівля в умовах поширення натурального господарства визначалася потребами обміну сільськогосподарською і ремісничою продукцією. Центрами торгівлі були міста. Формувалася система внутрішніх ринкових зв'язків спочатку в межах міст і сільськогосподарської округи, потім волостей і

князівств. Торгівля часто мала міновий характер. Сформувався стан купців, найчисленнішою групою в якому були дрібні торговці.

Організаційні форми внутрішньої торгівлі – базари, торги (спеціалізовані базари) і постійні торгові приміщення. Вони були практично в усіх містах. У великих містах торгівля велася щоденно, в менших – у визначені дні тижня. Починаючи з XII ст. поблизу торгів будували храми, які відали службою мір і маси, збирали мита за користування ними. Загальнодержавне значення мала торгівля збіжжям, металом, сіллю з Прикарпаття. Вироби сільських ремісників збувалися в радіусі 10–15 км, міських – 150–400 км.

Зовнішня торгівля була річковою та караванною, мала посередницько-транзитний і самостійний характер. Визначилися напрямки торгівлі, водні та сухопутні торгові шляхи. Закордонну торгівлю вели великі купці – «гості». Вони об'єднувалися в торгові корпорації – гільдії, завдання яких полягало у захисті інтересів членів гільдії, контролі за торгівлею, боротьбі із засиллям бояр у містах. Купці й «гості» перебували під охороною князя. На відміну від Західної Європи, активну участь у торговельних операціях брали князі та бояри. У науковій літературі немає висновків щодо формування простого товарного виробництва як економічного укладу.

У X ст. головним напрямком торгівлі був арабський. У XI–XII ст. особливе значення мала торгівля з Візантією, що велася Дніпровським водним шляхом «із варяг у греки», та Західною Європою. Важливими торговими шляхами були «соляний» і «залізний», що поєднували Київську Русь з кримським узбережжям Чорного моря і Кавказом.

Зовнішня торгівля мала обмежене значення для економіки Київської держави. Ввозилися предмети розкоші, що забезпечували потреби заможного населення. Вивозили продукти лісових промислів. Їх забирали в населення як данину, податки або ренту, а не товар. Продукція сільського господарства не була товаром і не згадується в джерелах як експортна.

Розпочався процес формування фінансово-грошової системи. Класична грошова система в Київській Русі не склалася. Перші товарні гроші – «скот» (шкіряні гроші, оскільки мірилом вартості була худоба) і «куна» (хутро куниці). Кунна грошова система була складною і об'єднувалася лічильною одиницею – гривнею (хутро однієї куниці).

У X ст. поширилися візантійські та арабські монети. Наприкінці X ст. грошовою одиницею стала гривна – злиток срібла як грошова та вагова одиниця. Гривна мала різну форму і масу: київська гривна важила 160–196 г срібла, чернігівська – близько 196 г, новгородська – 200 г. Дрібнішими грошовими одиницями були металеві гроші, що зберегли назву «хутрових». За «Руською правдою» в XII ст. 1 лічильна гривна = 20 ногат = 50 резанів = 100 вивериць. Вони функціонували до монголо-татарського нашестя.

Карбування монет почалося за князювання Володимира Великого (980–1015 рр.). Це були златники і срібники, котрі не мали практичного значення у внутрішньому обігу. Пізніше Святополк Окаянний (1015–1019 рр.) та Ярослав Мудрий (1019–1054 рр.) випускали срібну монету довільної маси та розмірні монети – ногати і резани. У грошовому обігу використовували

західноєвропейські та візантійські монети. Гроші виконували майже всі характерні для них функції: засобу обігу та накопичення, платежу, міри вартості.

Зароджувалися лихварські операції, безпосередню участь у яких брали князі та купці. Статут про рези (проценти) 1113 р. визначав максимальний процент кредиту – 50 %, максимальну суму боргу – 200 % від позиченого. За умови банкрутства купця, право передусім захищало інтереси князя, потім іноземних інвесторів і лише потім торговців. Позики використовували для розвитку торгівлі та видатків на споживання.

Найдавнішою формою податкових зобов'язань перед державою була данина – постійне і регулярне вилучення державою у населення частини його доходів через позаекономічний примус. Збирали данину шляхом «полюддя» – об'їзду князем із дружиною підвладного населення. У 947 р. княгиня Ольга провела податкову реформу. Було визначено постійні пункти – «становища» для приймання данини, строки сплати та обсяги данини, спеціальних представників князівської адміністрації, їхні адміністративні та судові функції («устави»). Регламентовано повинності («уроки») залежного населення: утримання представників княжої адміністрації, надання підвод (повоз), будівництво і ремонт фортець, мостів і доріг, військова повинність.

З розвитком феодальних відносин данина трансформувалась у прямі податки з населення та феодальну ренту, яку сплачували феодально залежні селяни-смерди на користь землевласника. Оподатковувалися селянські дими; за сплату податків відповідали дворища на основі кругової поруки. Сплачували данину продуктами лісових промислів, рабами, грішми. Державними доходами київського князя були також торгове і судове мита, судові збори (віра – грошовий штраф за вбивство, продаж – за інші провини), воєнна здобич, доходи з княжої вотчини, подарунки. Казни в сучасному розумінні не було. Приватні доходи великого князя не були відокремлені від державних.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2 СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Тема 2.1 Формування передумов ринкової економіки в країнах Європейської цивілізації (XVI – перша половина XVII ст.)

План

- 1. Причини та наслідки Великих географічних відкриттів.*
- 2. Буржуазні революції, поява та розвиток мануфактур.*
- 3. Поява та розвиток меркантилізму.*

Причини та наслідки Великих географічних відкриттів

Протягом XIV–XVIII ст. Європейська цивілізація перейшла від феодального до індустріального суспільства. Англійська буржуазна революція 1640–1660 рр. поклала початок новій історії. Сутність перехідної епохи полягала в розкладі феодального господарства і появі основних ознак індустріального суспільства, яке внаслідок промислового перевороту в Англії і Французької буржуазної революції (1789–1794 рр.) перетворилося на панівний клас.

Перехідний період характеризується значними досягненнями в галузі науки і техніки, посиленням між- і внутрішньогалузевим поділом праці, розвитком ремесла.

Удосконалилися водяні млини, які застосовувалися у всіх галузях виробництва. Істотні зрушення відбулися у текстильній промисловості. Самопрядка замінила веретено, горизонтальні й стрічкові ткацькі верстати – примітивні вертикальні. З'явилися в'язальні машини, примітивні токарні, свердлильні, шліфувальні, гвинторізні верстати, механічні молоти тощо. Технічний прогрес охопив гірниче і металургійне виробництво. Розвивалося доменне виробництво для добування заліза.

В Європі почали виготовляти папір. Розвивалося книгодрукування за допомогою друкованого набору, використовувалися годинникові механізми з маятником. Були сконструйовані телескоп, мікроскоп, термометр, барометр, гідрометр.

Відбулися агрокультурні зміни: перехід до травосіяння та багатопілля, широке застосування добрив, багаторазова оранка, порайонна спеціалізація сільського господарства, підвищення продуктивності праці. Таким чином, всі ці технічні передумови підготували перехід від дрібного до великого виробництва.

В економічному розвитку Західної Європи велику роль відіграли географічні відкриття кінця XV – початку XVI ст. Їх важливою економічною передумовою була криза левантійської торгівлі з другої половини XV ст. Значним стимулом до географічних відкриттів було золото як матеріалізація багатства.

Розвиток абсолютизму в Західній Європі створив політичні передумови для організації великих морських експедицій для колоніальних загарбань. Монархам потрібні були гроші для утримання війська, чиновників, двору. За державний рахунок знаряджалися перші експедиції, що поклали початок великим географічним відкриттям. Серед таких відкриттів успішною була подорож 1497–1498 рр. португальця Васко да Гама, який відкрив морський шлях з Європи в Індію через Атлантичний океан. Генуезець Христофор Колумб, підтриманий Іспанією у 1492 р., відкрив Америку. Першу навколосвітню подорож здійснила експедиція Магеллана в 1519–1521 рр.

Буржуазні революції, поява та розвиток мануфактур

Великі географічні відкриття мали важливе значення для господарства Західної Європи. Почалася перебудова європейських економічних відносин. Виникли економічні зв'язки між найвіддаленішими землями і народами різної матеріальної культури. Торгові шляхи перемістилися з країн Середземного моря на океани: Атлантичний, Індійський, Тихий. Зовнішня торгівля в XVI–XVIII ст. досягла розмірів світової. До її обігу були залучені нові товари: тютюн, кава, какао, чай та ін. Почалося формування світового ринку як складової індустріальної економіки. Центрами світової торгівлі стали спочатку Лісабон, Севілья, з середини XVI ст. – Антверпен, у XVII ст. – Амстердам, у XVIII ст. – Лондон.

Великий приплив до Європи благородних металів зумовив так звану революцію цін, яка мала значні наслідки. Збагатилися купці, прискорився перехід до мануфактурного виробництва, росли прибутки промисловців, в аграрному укладі європейських країн зменшилися реальні розміри фіксованої грошової ренти або орендних платежів, а ціни на сільгосппродукцію росли.

Безпосереднім результатом великих географічних відкриттів було створення колоніальної системи. Першими на шлях колоніального захвату стали Іспанія і Португалія. Поступово їх витиснули Голландія, Англія, Франція, перемігши на зовнішньому й внутрішньому ринках.

Почалася перебудова європейських економічних відносин. Розклад феодального господарства був пов'язаний з розвитком товарного господарства; спеціалізацією ремесла, що наближалася до мануфактурного поділу праці; посиленням майнової і соціальної диференціації; формуванням великих капіталів і розвитком розширеного відтворення.

Генезис індустріальної цивілізації пов'язаний з розвитком мануфактурного виробництва, тому господарство XVI–XVIII ст. можна охарактеризувати як мануфактурне.

Мануфактура – підприємство, засноване на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі. Це стадія промисловості, що історично передувала великому машинному виробництву. Існували два типи мануфактур – розсіяна (децентралізована) і централізована. Зародження мануфактур відбувалося у двох напрямках: торговий капітал підпорядковував виробництво; виробник став і підприємцем, і купцем.

Передумови індустріалізації сільського господарства формувалися у трьох напрямках: створення буржуазних форм земельної власності, перетворення феодалної ренти на капіталістичну, зростання товарності.

Відбулися значні зрушення у сфері обігу і розподілу. Просте товарне виробництво переростало в ринкове, розвивався міжнародний поділ праці, формувалися національні, європейські й світові ринки товарів і грошей. Панівну роль тут відігравали Голландія і Англія.

Сталися радикальні зміни в організації світової торгівлі. З'явилися монополні торгові компанії, вдосконалювалися товарні біржі. Зародилася страхова справа. Доходи розподілялися через зарплату, прибуток і ренту. Значну роль у процесі генезису індустріальної цивілізації відіграли буржуазні революції в Нідерландах (1566–1609 рр.), Англії (1640–1660 рр.), Північній Америці (1775–1783 рр.), Франції (1789–1794 рр.).

Створилися монополні торгові компанії – Левантійська, Віргінські, Гвінейська, Вест-Індійська, Ост-Індійська, Російська.

Отже, визначальним моментом господарського розвитку країн Західної Європи була підприємницька перебудова на ринкових засадах, формування індустріального укладу. Але на кінець XVIII ст. нові відносини перемогли частково. В Іспанії, Італії, Португалії запанувала феодална реакція, економіка характеризувалася занепадом і відносним застоєм.

Для аграрної еволюції країн Центральної, Південно-Східної і Східної Європи протягом XVI–XVIII ст. визначним було утвердження панщинно-кріпостної системи господарства. Вона характеризувалася захопленням феодалами селянських і громадських земель, зростанням доменів і створенням великих маєтків, закріпаченням селян з переважно відробітковою рентою, орієнтацією господарства не на особисті потреби феодала, а на виробництво товарної маси сільськогосподарської продукції для збуту на внутрішньому і зовнішньому ринках. Цей процес в історії має назву «повторне закріпачення селян».

У сферах промисловості й обігу повільно розвивалося дрібне товарне і мануфактурне виробництво. Зовнішній ринок переважав над внутрішнім. Країни Центральної і Східної Європи перетворилися на аграрно-сировинний додаток до економічно розвинених західноєвропейських країн. Причинами цього були як місцеві закономірності та особливості, так і загальноєвропейські економічні фактори. Порівняно із Західною Європою ці країни не були готові до перебудови. В аграрних відносинах збереглися дворянські землеволодіння, елементи особистої та адміністративно-судової залежності селян від феодалів і відробіткова рента.

Товаризація селянських господарств була незначною. Наявність колонізаційного земельного фонду, зокрема у Східній Німеччині, Польщі, Росії ще більше гальмувала темпи розвитку. Урбанізація була меншою, ніж у Західній Європі. Міста були відносно слабо розвинені і не могли взяти на себе роль рушія суспільного прогресу, що було властиве західноєвропейським містам. Великі географічні відкриття віддалили ці країни від головних шляхів світової торгівлі. Продукція місцевих ремесел не могла конкурувати з

мануфактурними західноєвропейськими виробами. Слов'янські народи, крім російського, не мали своєї державності, належали до багатонаціональних Російської, Австрійської держав, Речі Посполитої, Туреччини.

Селянська війна в Німеччині (1524–1525 рр.), народні рухи в Чехії, Угорщині, Росії на початку XVII ст. були придушені й не закріпили прогресивних тенденцій розвитку.

У процесі розпаду панщинно-кріпосної системи господарства визначилися два напрями розвитку європейських країн. У Західній Європі відновлювалося парцелярне господарство, капіталістичні відносини утверджувалися фермерським шляхом. У більшості країн Центральної і Східної Європи, зокрема в Росії, аграрна революція відбувалася повільно, із збереженням феодальних пережитків. Підприємницьке сільське господарство перемогло в середині XIX ст.

Поява та розвиток меркантилізму

Першим проявом економічних ідей буржуазного суспільства став меркантилізм.

У період розпаду феодалізму, коли в його надрах виникають передумови капіталістичного ладу, в епоху первісного нагромадження капіталу, коли провідною формою капіталу був торгівельний капітал, створюється перша система економічних поглядів – МЕРКАНТИЛІЗМ (далі – М.).

Велику роль у виникненні капіталістичного способу виробництва відіграв торговий капітал, який у добу розкладу феодалізму був переважною формою капіталу. Світова торгівля привела до зосередження величезних багатств у окремих осіб, передусім у купців і монопольних торговельних компаній. Торговий капітал підпорядковував дрібних виробників і одночасно сам проникав у сферу виробництва.

Переважною сферою діяльності у той час (XV–XVI ст.) була сфера обігу; (саме від італійського слова «mercante» – торговець, купець походить термін). під терміном «меркантилізм» відома економічна політика феодально-абсолютистської держави епохи первісного нагромадження капіталу, яка відображала інтереси торгової буржуазії. Меркантилізмом також називається економічне вчення, метою якого було теоретичне обґрунтування економічної політики. М. не був ще наукою, у власному розумінні слова, тому що його основні положення – це результат не теоретичного аналізу, а простого опису спостережуваних явищ і певною мірою їхньої класифікації.

Об'єктом вивчення М. була сфера обігу, зокрема багатство та джерела його зростання.

Основними рисами М. є:

- багатство ототожнюється з грошима, а гроші із золотом та сріблом як з річчю;
- держава вважається тим багатшою, чим більше грошей вона має;
- накопичення багатства може бути збагачено за допомогою державної влади від зовнішньої торгівлі або видобутку дорогоцінного каміння;

- з'являється поняття «світового ринку»;
- будь-який обіг грошей і товарів є джерелом багатства;
- баланс зовнішньої торгівлі має бути активним, тобто необхідно менше купувати в іноземців і більше їм продавати (проте щодо розуміння активного балансу погляди ранніх та пізніх меркантилістів дуже різнилися).

Джерелом багатства є лише зовнішня торгівля.

Така особливість М. об'єктивно зумовлена розвитком торгівельно-грошових відносин і зростанням потреби у грошах.

У своєму розвитку М. пройшов 2 етапи:

- із XV ст. до сер. XVI ст. – ранній М. або монетарна система;
- друга половина XVI – XVII ст. (I половина XVIII ст.) – пізній (розвинутий) М., який одержав назву мануфактурної системи.

Ранній меркантилізм виник іще до епохи великих географічних відкриттів. Ранній (монетарний) меркантилізм ґрунтувався на теорії грошового балансу.

Основними представниками раннього меркантилізму були:

- 1) в Англії – Вільям Стаффорд (1554–1612 рр.);
- 2) в Італії – Гаспар Скаруффі (1519–1584 рр.).

А представниками пізнього:

- 1) в Англії – Томас Ман (1571–1641 рр.) та Джем Стюард (1712–1781 рр.);
- 2) в Італії – Антоніо Серрата та Антоніо Джевонезі (1712–1769 рр.);
- 3) у Франції – Антуан Монкрет'єн (1575–1621 рр.) та Жан Кольбер (1619–1683 рр.)

Пізні меркантилісти центр ваги перенесли зі сфери грошового обігу у сферу товарного обігу. Вони ставили своїм завданням скасування заборони вивезення грошей, обмежень імпорту іноземних товарів; форсування експорту національної продукції передусім промислової; завоювання ринків, зокрема колоніальних, і забезпечення активного торгового сальдо, тобто перевищення вартості вивезених з країни товарів над вартістю товарів, увезених у країну.

У багатьох питаннях погляди ранніх та пізніх меркантилістів є як схожі, але й є суттєві відмінності.

Спільним є:

- дослідження багатства та його джерел;
- зосередження уваги на сфері обігу;
- відстоювання інтересів раннього капіталу.

Але якщо ранні меркантилісти ототожнювали багатство з грошима, то пізні – під багатством розуміли надлишок продуктів, які мають на зовнішньому ринку перетворитися на гроші; виходячи з цього ранні меркантилісти метою збільшення багатства проповідували накопичення скарбів, а пізні виступали за розвиток зовнішньої торгівлі, зокрема посередницької, а також були прихильниками розвитку мануфактури.

Ідеї раннього М. ґрунтувалися на теоріях грошового балансу, а пізнього на теорії торговельного балансу.

Пізні меркантилісти в грошах бачили не тільки засіб накопичення (як ранні), а також засіб обігу; можна сказати, що саме вони тлумачили гроші як капітал, виступаючи за необхідність їх руху (Г – Т – Г').

Представники М. займалися збиранням опису та класифікацією фактів. Категорії економічної науки в той час були ще не з'ясовані, вони визначалися поступово. Накопичення і класифікація фактів були необхідні для з'ясування категорій.

Метод слідування від конкретного до абстрактного був неминучим у період виникнення економічної науки.

Значення меркантилізму полягає ще в тому, що він становить не тільки першу спробу аналізу суспільно-економічних відносин, що існували, а й обґрунтування ідей та політики протекціонізму.

У цілому меркантилізм (особливо на другому етапі свого розвитку) мав історично прогресивний характер. Активне сальдо «торгового балансу» справді було важливим джерелом збагачення буржуазії, до того ж постійним і надійним, не зв'язаним із випадковостями політичного життя та адміністративної діяльності. Це значить, що пізні меркантилісти, відкривши одне з важливих джерел нагромадження капіталу, правильно розуміли економічні завдання своєї епохи, оскільки час промислових переворотів іще не наспів.

Тема 2.2 Сутність та наслідки промислового перевороту у світі

План

- 1. Особливості промислового перевороту в Англії.*
- 2. Особливості промислового перевороту у Франції.*
- 3. Особливості промислового перевороту у Німеччині.*
- 4. Науково-технічні винаходи в період промислової революції.*

Особливості промислового перевороту в Англії

Промисловий переворот – це перехід від мануфактури з її ручною працею до великого машинного фабрично-заводського виробництва, який забезпечував впровадження у промислове виробництво і транспорт системи робочих машин, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі.

Завершення промислового перевороту знаменувало остаточну перемогу індустріальної цивілізації над аграрною.

Як світовий процес промисловий переворот визначався загальними законами і одночасно мав особливості в кожній країні. Першою його здійснила Великобританія наприкінці XVIII – середині XIX ст. Економічне життя країни визначав єдиний національний ринок, що стимулював розвиток промисловості, сільського господарства. Мануфактурний процес досяг високого рівня спеціалізації, удосконалилися знаряддя праці. З'явилися спеціалізовані

мануфактури для виробництва знарядь праці. Однак мануфактура ґрунтувалася на технічній базі ремесла й ручній праці.

Значні кошти вкладались у промисловість. Вони забезпечували застосування винаходів, їхнє швидке поширення.

Промисловий переворот, що почався в останній третині XVIII ст. і завершився в 60–80-х роках XIX ст., охопив Великобританію, США, Німеччину, Францію, інші європейські країни. Було сформовано аграрно-промислове господарство, створено економічні передумови для утвердження індустріальної цивілізації.

Важливим підсумком промислового перевороту було створення національних фінансово-кредитних систем, що забезпечували потреби індустріального розвитку.

Важливу роль відіграло географічне розташування Великобританії, яка знаходилась у центрі світових торгових шляхів. Зросло використання сировинних ресурсів (вовни, кам'яного вугілля, залізної руди). Володіючи найкращим торговим флотом, Англія імпортувала товари з усіх країн світу. Велику роль зіграла конкуренція у прискоренні промислового перевороту. Металургія країни залежала від імпорту заліза з Росії і Швеції. Дешевий індійський ситець загрожував бавовняній промисловості, для якої технічна база була також потрібна, щоб завоювати й витіснити з ринків виробу з сукна.

Передумови для промислового перевороту створила політика протекціонізму й меркантилізму англійського уряду, а також технічний прогрес. Особливо інтенсивно технічний прогрес відбувався в текстильній, металургійній промисловості, енергетиці, на транспорті. Революціонізуючу роль у розвитку промисловості відіграв винахід парової машини (1769 рр.). Перші фабрики (підприємства, які застосовували системи машин) виникли в шовковій і бавовняній галузях промисловості. Були поліпшені сухопутні шляхи, знайдено спосіб твердого покриття. Перша дослідна залізниця Стоктон – Дармінгтон була побудована в 1828 р., а залізниця між Манчестером і Ліверпулом – у 1829 р., яка мала комерційне значення.

У перші десятиліття XIX ст. з'явилися машинобудівні заводи з виготовлення обладнання для текстильних, паровозобудівних підприємств. У 50–60-х роках XIX ст. істотною ознакою машинобудування став випуск засобів виробництва. Промисловий переворот завершився.

Головною особливістю промислового перевороту у Франції був його затяжний характер. Почався він пізніше, ніж у Великобританії (1805–1810 рр.), а завершився у кінці 60-х років XIX ст. Уряд активно підтримував французьку промисловість і торгівлю. Найбільш значущим був післяреволюційний етап – 1848–1849 рр. Фабричне виробництво охопило майже всі галузі промисловості: текстильну, металургійну, хімічну, гірничого машинобудування.

У легкій промисловості понад половини прядильних веретен приводили в рух автоматичні машини або парові двигуни. Важка промисловість Франції відставала від англійської, німецької, американської.

Промисловий переворот у Німеччині почався з великим запізненням – у 30-х роках XIX ст. Це пояснюється політичною роздробленістю німецьких

земель, пануванням феодальної системи землеволодіння, що стримувало формування вільної робочої сили, збереженням цехової системи. Створення Митного союзу (1833 р.), уніфікація монетного обігу і вагових систем прискорили формування і розширення національного ринку. На початковому етапі – 30–50-ті роки XIX ст., істотні зміни відбулися в легкій промисловості. Значних успіхів досягла гірничо-промисловість. Середина XIX ст. характеризується такими досягненнями німецької техніки: установка для швидкого книгодрукування (1814 р.), кам'яноточильна машина (1835 р.), циліндрично-точильний (1803 р.), горизонтальний (1807 р.), набивний (1836 р.) верстати. Промисловий переворот у Німеччині завершився в 50–70-ті роки XIX ст. після революції 1848–1849 рр. Важливими галузями німецької промисловості стали гірничо-металургійна, хімічна, машинобудівна, воєнна.

В Австрійській імперії панували феодальні порядки, тому промисловий переворот здійснювався дуже повільно. Промисловість відіграла незначну роль в економіці, ремісниче й мануфактурне виробництво було пов'язане з домініальним господарством.

Американська промислова революція почалася після англо-американської війни 1812–1815 рр. Промисловий переворот почався в умовах не сформованості системи мануфактурного виробництва, значного розвитку ремесла та домашньої промисловості. Механізація і будівництво фабрик почалися в текстильній галузі.

Перші сталеплавильні й прокатні заводи були побудовані в 1816 р. поблизу Пітсбурга. Особливо велике значення для розвитку американської індустрії мав промисловий переворот на транспорті. Почали будувати шосейні дороги. Велике господарське значення мало спорудження каналів. Машинобудування розвивалось повільно. Інтенсивна механізація, нестача і дорожнеча робочої сили стимулювали швидке впровадження винаходів. У 50-х роках XIX ст. у промисловості північно-східної частини США запанувала фабрична система. Громадянська війна 1861–1865 рр. закінчилася перемогою Півночі. З 1 січня 1863 р. було скасовано рабство на території Півдня, ліквідовано політичну й економічну роз'єднаність США, створено сприятливі умови для розширення внутрішнього ринку. В 1860–80-х роках завершився промисловий переворот у США. З'явилися нові галузі: електротехнічна, гумова, нафтодобувна, нафтопереробна.

Значних успіхів досягло машинобудування, зокрема у виробництві сільськогосподарської техніки, локомотивів. Значну роль у прискоренні промислового розвитку США відіграв імпорт капіталів із Європи. Важливе значення мали територіальна експансія США і швидке зростання населення країни.

Промисловий переворот в Англії: передумови, хід, наслідки

Батьківщиною першого промислового перевороту була Англія. Соціально-економічні передумови для його здійснення визріли в цій країні у середині XVIII ст. Важливою передумовою промислового перевороту була буржуазно-демократична революція середини XVII ст., яка ліквідувала основні

перепони розвитку підприємництва, розчистила шлях для становлення індустріального суспільства.

Цьому сприяв і аграрний переворот XVI–XVII ст., внаслідок якого прискореними темпами розвивалося високотоварне, базоване на фермерській основі, сільське господарство. Аграрні зрушення сприяли вивільненню великої кількості людей і створили резерв дешевої робочої сили, необхідної для розвитку фабрично-заводської промисловості.

До другої половини XVIII ст. в Англії завершилося формування нації – важливого політичного чинника, який мав великий вплив на становлення економічної основи цивілізації нового типу. У цей же час у країні відбулося становлення єдиного національного ринку, який стимулював розвиток господарства в цілому.

Зовнішньоекономічні передумови промислового перевороту в Англії полягали у безоглядному пограбуванні колоній. На кінець XVIII ст. Англія перетворилася у найбільшу морську і колоніальну державу світу. Величезні прибутки, які забезпечувалися пануванням у світовій торгівлі, використанням незліченних багатств Північної Америки, Індії та інших колоніальних володінь, вкладалися в англійську промисловість.

Надзвичайно сприятливими для промислового перевороту було географічне розташування Великобританії та природно-економічні умови країни – водні комунікації, зручні гавані, великі поклади залізної руди та вугілля, наявність сировини для текстильної промисловості.

Зовнішньоекономічні умови – постійний попит в Європі на англійські вироби, викликаний безперервними війнами, забезпечував їм ринок збуту і теж сприяв здійсненню промислового перевороту.

Важливим фактором промислового перевороту був вихід на якісно новий технічний рівень англійської бавовняної промисловості, що забезпечувався поступовим впровадженням у текстильне виробництво нових машин і механізмів.

Механік Джон Кей у 1733 р. удосконалив ткацький верстат «летючим човником». Винахідник-ткач Джеймс Харгривс у 1764 р. винайшов механічну прядку «Дженні», на якій можна було працювати з 16–18 веретенами. В останній третині XVIII ст. С. Кромптон створив «мюль-машину», яка базувалася на принципах роботи прядки «Дженні», але виготовляла тонку і міцну бавовняну пряжу. Вона поширилася у виробництві і стала технічною основою механізованого прядіння.

Процеси ткацтва деякий час відставали від механізованого прядіння, але ця невідповідність була ліквідована винаходом механічного ткацького верстата Е. Картрайта у 1785 р. Він заміняв роботу 40 ткачів. Так в англійській промисловості з'явилися перші машини і фабрики. У 60-80-х роках XVIII ст. вони з'явилися в інших галузях промисловості.

Епохальне в історії промисловості значення мали винаходи шотландського механіка Джеймса Уатта, який у 1769 р. винайшов першу парову машину. У 1782 р. Дж. Уатт удосконалив її, і з цього часу парова машина стала основним джерелом енергії британської текстильної

промисловості. Це дало змогу широко використовувати вугілля як основне паливо, ліквідувало залежність від водяного двигуна, відкрило для промисловості нові регіони країни. Невдовзі, після відкриття заводу парових машин (неподалік Бірмінгема), парові машини почали застосовуватися у різних галузях промисловості. У 1820 р. у Великобританії працювало 320 парових машин Дж. Уатта, їхня кількість та потужність постійно зростала.

Застосування машин прискорило розвиток металургії, вугільної промисловості. Виникло машинобудування, основу якого складала винахід і широке застосування токарного верстата та свердлильної машини. Зростання промислового виробництва зумовило появу нових досконаліших та швидкісніших транспортних засобів. Наявність парової машини зробило можливим її застосування на залізничному і морському транспорті. У 1812 р. в Англії пущено пароплав на р. Клайд.

У той же час розпочалися експерименти на залізницях. Р. Тревтик збудував декілька моделей парових повозок. Продовжив його пошуки Дж. Стефенсон, який створив самохідну паросилову установку на основі стаціонарної парової машини. Локомотив Стефенсона у 1829 р. пройшов перші випробування і розвивав швидкість у 22 км/год. У 1830 р. була збудована перша в Англії та світі залізниця, яка з'єднала Манчестер і Ліверпуль та мала велике господарське значення. Будівництво залізниць викликало корінні зміни в економіці Англії, створивши стабільні комунікації між різними районами та галузями промисловості.

Промисловий переворот змінив економічну географію Англії. Виникли нові промислові райони, які спеціалізувалися на виробництві окремих видів товарів і продуктів. Значно зросли обсяги промислового виробництва. Англія перетворилася у «майстерню» світу, її винаходи застосовувалися у багатьох країнах. Змінилася соціальна структура суспільства, збільшилася кількість робітників, які становили 45,5 % зайнятого населення. Прискорилося урбанізація Англії. На кінець XIX ст. у містах проживало майже 75 % населення.

Особливості промислового перевороту у Франції

Промисловий переворот у Франції мав свої особливості і специфіку. Вігі розпочався пізніше, ніж в Англії і був затяжним. На думку деяких вчених, зокрема французьких, велика демократична революція 1789–1794 рр. негативно вплинула на хід економічного розвитку країни. Незважаючи на проголошені свободи, у країні тривалий час панував економічний хаос та дезорганізація, що дало підстави французькому вченому М. Леві-Лебуайє вважати революцію в економічному плані «національною катастрофою».

Перші машини тут з'явилися ще в кінці XVIII ст., але не мали широкого застосування. Промислове піднесення відбулося у 1805–1810 рр. в часи правління Директорії та Наполеона, які активно підтримували промисловість і торгівлю. У цей же час у Франції поширилися англійські винаходи. Особливу роль у текстильній галузі промисловості відіграв верстат Жаккара, створений у 1804–1808 рр., який виготовляв тканини з візерунком, та машини Жирара

(1810 р.), які здійснювали хімічно-механічну доробку льону. Щоправда, ці винаходи поширилися у французькій текстильній промисловості лише у 1840-х роках. Загалом інженерно-технічна думка у Франції відставала від англійської.

Континентальна блокада Англії, яку проводив Наполеон у 1806 р., закрила французький і європейський ринки для англійських промислових товарів, створила великі економічні труднощі для Англії. Вона прискорила становлення і розвиток деяких галузей французької промисловості (суконної, хімічної, металообробної). Проте ті галузі промисловості, які працювали на колоніальній сировині (бавовняна, цукрова), переживали занепад.

Загалом прагнення Наполеона створити умови для панування французької промисловості на континенті негативно позначилися на ході промислового розвитку. Франція на довгі роки була позбавлена англійських машин, металовиробів та вугілля, необхідних для механізації виробничих процесів. Сільське господарство Франції страждало через припинення експорту зерна, вин та інших продуктів. Континентальною блокадою були невдоволені союзники Наполеона.

На другому етапі промислового перевороту (1815–1848 рр.) хід економічного розвитку Франції прискорюється. Зростають темпи механізації виробництва. Розвивалася текстильна, металургійна, поліграфічна, керамічна та інші галузі промисловості. У 1820-х роках зароджується французьке машинобудування. За обсягом виробництва промислової продукції в середині ХІХ ст. Франція займала друге місце у світі після Великобританії. Однак її технічний рівень і конкурентоспроможність залишалися низькими.

У Франції зберігалися невеликі мануфактури та дрібне кустарне виробництво. Такий стан деякі історики пояснюють антикапіталістичною атмосферою французького суспільства, характером підприємця: дрібного ділка, людини консервативної, обережної. Торгово-промислова буржуазія не мала достатнього впливу на формування державної політики. Уряд ігнорував її інтереси.

Вже на етапі промислового перевороту у Франції сформувалися фінансова буржуазія, яка відігравала значну роль в державі, зате мало опікувалася розвитком промисловості. Вона збагачувалася шляхом лихварства, фінансових та біржових спекуляцій. Грошовий капітал зростав швидше, ніж промисловий.

У Франції ХІХ ст. повільними темпами зростало населення, попит на товари і продукти залишався низьким. Ця негативна тенденція поглиблювалася відносинами на селі, складною та суперечливою структурою аграрного сектора економіки країни. У сільському господарстві Франції домінували дрібні селянські господарства, які з ростом сільського населення все більше подрібнювалися. Перевага дрібних селянських господарств стримувала капіталістичний розвиток французького села. Державна митна політика, яка більше сприяла аграріям, ніж підприємцям, стримувала розвиток промисловості.

Третій етап промислового перевороту у Франції відбувся після революції 1848–1849 рр. і тривав до кінця 1860-х років. У цей період фабрично-заводське

виробництво охопило більшість галузей промисловості. Загальний обсяг промислової продукції за 1851–1865 рр. зріс майже вдвічі. Кількість парових двигунів у промисловості і на транспорті збільшилася з 7,7 тис. до 27,8 тис. Протяжність залізниць досягла 17,4 тис. км.

За прикладом Англії було проголошено свободу торгівлі, ліквідовано обтяжливі мита. Успішно розвивалася кредитна справа, а біржа, банки і акціонерні товариства досягли небувалої сили і значення. Такі успіхи у розвитку економіки країни були досягнуті завдяки мудрій ліберальній політиці Наполеона III та його уряду.

Особливості промислового перевороту у Німеччині

Німеччина вийшла на шлях капіталістичного розвитку пізніше, ніж Англія та Франція. Промисловий переворот тут розгорнувся лише в другій половині XIX ст. Найважливішою причиною такого відставання була наявність феодальних середньовічних порядків у сільському господарстві, збереження цехів у промисловості та політична роздрібненість країни.

На відміну від Англії та Франції, становлення суспільства нового типу в Німеччині відбувалося не революційним, а еволюційним шляхом. Середньовічні порядки: панування феодального землеволодіння та повинності селян ліквідовувалися поступово, шляхом реформ. Навіть після революції 1848 р. у Німеччині зберігалася феодальна монархія і політична та економічна влада великих землевласників-юнкерів. Щоправда, монархія стала обмеженою, і деякі політичні права отримала національна буржуазія.

Запізнення промислового перевороту було зумовлене ізоляваністю країни від світових торговельних шляхів, відсутністю власного флоту. Політичне роздрібнені німецькі держави будували свою власну економічну політику. Кожна з них мала власні гроші, метричну систему, митні кордони і норми господарського законодавства, які гальмували створення єдиного національного ринку. Основні промислові райони країни – Прусько-Сілезький, Саксонський і Рейнсько-Вестфальський – були економічно слабо зв'язані між собою.

У Німеччині довгий час панувало середньовічне ремісниче виробництво, основною формою якого були цехи. Мануфактури появилися у наприкінці XVIII ст., і були розташовані зазвичай у сільській місцевості. Панування міських цехів було підірване німецьким законодавством лише у 60-х роках XIX ст. Ремісниче виробництво було малоефективним.

Промислова продукція не була конкурентоспроможною на зовнішньому ринку. Більше того, внутрішній ринок країни заповнили дешеві вироби французької та англійської фабрично-заводської промисловості. Німеччина в першій половині XIX ст. була аграрним придатком промислово розвинутих Англії та Франції.

Перші парові машини в німецькій промисловості знайшли застосування у 30-х роках XIX ст. Проте їх було небагато – у 1837 р. у промислово розвинути й

Сілезії працювало всього 8 парових двигунів (у той же час на бавовняних фабриках Ланкашира (Англія) діяло 714 парових двигунів.

Промисловий переворот прискорюється у 1850–60-х роках, коли німецька промисловість переходить від мануфактурної стадії до фабрично-заводської. Упродовж 1860-х років різко збільшується загальна потужність парових двигунів. Особливо високими темпами розвивається важка промисловість.

Особливістю запізнілого промислового перевороту в Німеччині було те, що він базувався на основі вітчизняного машинобудування, на власних інженерно-технічних досягненнях. У Німеччині відразу будувалися величезні на той час машинобудівні підприємства, оснащені найновішим обладнанням. Саме це забезпечило небачені у XIX ст. темпи промислового виробництва. Структура німецької фабричної промисловості теж вигідно відрізнялася від англійської та французької. У Німеччині було здійснено ряд винаходів (барвники), внаслідок чого почала успішно розвиватися хімічна промисловість.

Боротьба за об'єднання Німеччини та підготовка до війни із Францією стали важливим стимулом промислового зростання країни у 1850–60-х рр. У зв'язку з цим прискореними темпами розвивалася воєнно-промислова база, у якій особливу роль відігравали сталеплавильні, артилерійські заводи Крупна (Рейнська область). Велике значення надавалося залізничному будівництву, яке набуло загальнонаціонального характеру, ліквідувало економічну розрізненість країни, сприяло консолідації внутрішнього ринку.

Господарському піднесенню та прискоренню промислового перевороту сприяв також митний союз німецьких держав (1867 р.), який очолювали союзна митна рада і митний парламент. Ця господарська організація немало спричинилася до пізнішого політичного об'єднання держави.

Науково-технічні винаходи в період промислової революції

Промислова революція вважається одним із найважливіших явищ в історії людства, оскільки вона змінила майже всі аспекти повсякденного життя. Наприклад, це передбачало примноження сільськогосподарського виробництва та збільшення доходів на душу населення як ніколи раніше.

Роберт Лукас у своєму тексті «Лекції з економічного зростання» вказував, що протягом цього історичного періоду рівень життя простих людей вперше зазнав стійкого зростання. Це явище, яке класичні економісти навіть не змогли визначити як теоретичну можливість.

Все це стало можливим завдяки технологічним інноваціям, які витіснили ручну працю та тягу тварин за допомогою складних виробничих та транспортних машин. Деякі з найважливіших винаходів цієї епохи описані нижче разом із відповідними їхніми творцями:

Основні винаходи промислової революції:

1. Паровий насос. Його винайшов англієць Томас Савері (1650–1715 рр.) у 1698 р. Це творіння стало монументальним прогресом у гірничодобувній галузі, оскільки до його винаходу підземні води були серйозною проблемою

для гірничих робіт. Це було тому, що існуючі насоси не мали необхідної потужності для видобутку води з цих глибин.

Машина Савері складалася з дуже простого пристрою: це був резервуар, який був з'єднаний з двома трубами та котлом. Одна з труб була з'єднана з водою з шахти, яку варто було видобути, а інша вела назовні.

Паровий насос діяв у такий спосіб: спочатку потрібно було відкрити клапан, який з'єднував котел з баком; це, повністю заповнившись водяною парою, дозволило повітрю вийти назовні через зворотний клапан.

2. Свердло. Він був побудований англійським винахідником і агрономом Джетро Туллом (1672–1741 рр.) у 1701 р. Вважається, що Тулл був піонером у науковому сільському господарстві завдяки цій конструкції, що збільшила швидкість виробництва рослинництва.

Сівалка була міцною та ефективною; це дозволяло засівати та орати великі поля, використовуючи мало праці. Крім того, насіння розподіляли регулярно, що означало більш однорідне зростання посівів та краще використання ґрунтів.

3. Паровий двигун. Створений англійським винахідником і ковалем Томасом Ньюкоменом (1663–1729 рр.) у 1705 році. Ньюкомен відомий деяким як батько промислової революції, оскільки він був початківцем підприємцем у галузі технологічних інновацій.

Його машина насправді стала вдосконаленням винаходу Томаса Савері. Насправді вони працювали подібно: обом довелося створити вакуум у водоймі та охолодити водяну пару. Однак винахід Ньюкомена мав циліндр, що тягнув балку, який використовувався як коромисло і утворював набагато ефективніший поршневий насос.

4. Ртутний термометр. Він був розроблений німецьким інженером Даніелем Габріелем Фаренгейтом (1686–1736 рр.) у 1714 р. Його винахід складався з типу термометра, який дозволяв вимірювати температури будь-якого вибраного матеріалу за допомогою білої відбивної лампочки, яка запобігала поглинанню випромінювання присутній у навколишньому середовищі.

Іншими словами, ртутний термометр обчислює реальну температуру повітря, не впливаючи на результат будь-яким іншим елементом, що знаходиться в навколишньому середовищі, що випромінює тепло.

5. Лейденська пляшка (конденсатор). Він був розроблений німецьким фізиком Евальдом Георгом фон Клейстом (1700–1748 рр.) у 1745 році і вважається першим електричним конденсатором. Це електричний пристрій, який за допомогою скляної пляшки дозволяє зберігати певні електричні заряди.

Його характеристики такі: за допомогою металевого стержня та алюмінієвих або жерстяних листів формується внутрішня броня. З іншого боку, зовнішня броня складається з шару, який покриває скляну пляшку. Ця пляшка працює як ізолювальний матеріал між обома шарами конденсатора.

6. Прядильна машина. Спроектований у 1764 році британським столяром і ткачем Джеймсом Харгрівсом (1720–1778 рр.). Ця машина також відома

як спінінг Дженні. Він був побудований для задоволення попиту на бавовняну пряжу, пропозиція якої не могла бути забезпечена прядилами з однієї пряжі.

Харгрівз зрозумів, що якщо кілька ниток вишикуватись і колесо розташувати горизонтально, кілька ниток можна буде прясти одночасно. Його винахід приніс йому проблеми з традиційними блешнями, які заявляли, що втратять роботу через ефективність нової блешні.

7. Гідравлічна прядильна машина. Англійський промисловець Річард Аррайт (1732–1792 рр.) був тим, хто спроектував його в 1769 році. Це був тип прядильної машини, що працював на водяному колесі.

Крім того, він складався з рами, яка дозволяла одночасно використовувати до 128 прядильних механізмів, що значно підвищило якість та виробництво пряжі, виготовленої на промислових масштабах. Його оригінальне ім'я було «водна рамка».

8. Автомобіль. Багато хто вважає перший автомобіль французом Ніколя-Жозефом Кugno (1725–1804 рр.) у 1770 році. Однак це все ще залишається суперечливим. Що можна сказати, це те, що Кugno виготовив кілька моделей транспортних засобів, що працювали на парових машинах і метою яких було перетягування важких гармат для прискорення війни.

9. Пароплав. Його розробив американець Джон Фітч у 1787 році. Його творіння було успішно випробувано під час плавання по річці Делавер у 1787 році, що дозволило Фітчу отримати патент у 1791 році. Однак його ідея могла стати вигідною лише десятиліттями пізніше завдяки вдосконаленням, зробленим Робертом Фултоном.

10. Газова турбіна. Зроблено британцем Джоном Барбером (1734–1793 рр.) у 1791 році. Ця машина дозволила збільшити легкозаймісте повітря, щоб забезпечити рух для полегшення металургійних робіт. Дизайн Барбера включав турбіну, камеру згоряння та поршневий газовий компресор.

11. Газове освітлення. Шотландський винахідник Вільям Мердок (1754–1839 рр.) першим застосував займістість газу з метою застосування його для освітлення. Мердок вперше встиг освітлити власний будинок у 1792 році, потім у 1798 році він використав газ для освітлення деяких будівель у ливарному цеху в Сохо. У 1802 році він зробив публічну виставку, здивувавши місцеве населення своїм освітленням.

12. Бавовняний джин. Він був розроблений в 1793 році Елі Уітні (1765–1825 рр.), американським винахідником. Це проста машина, яка швидко і легко відокремлює бавовняні волокна від їх насіння, яке зазвичай липке.

Джин працює через ширму та дротяні гачки, які штовхають бавовна через екран, тоді як маленькі щітки видаляють пухкі нитки, щоб уникнути застрягання.

13. Літографія. Була винайдена німцем Йоганом Алойсом Сенефельдером (1771–1834 рр.) у 1796 р. Це процедура друку, яка дозволяє простежити текст, малюнок або фотографію на металевій пластині або вапняку. Наразі він майже не використовується; він використовується лише для отримання та тиражування художніх творів.

14. Жакардовий ткацький верстат. Він складається з механічного ткацького верстата, винайденого в 1801 році французом Жозефом Марі Жакардом (1752–1834 рр.). Це працювало за допомогою перфокарт, що дозволяло нам плести візерунки на тканинах. З цієї причини навіть самі початківці користувачі можуть придумати найскладніші конструкції.

Кожна перфокарта відповідала лінії в дизайні, і її розміщення разом з іншими картами працювало для визначення переплетення, з яким плитка буде плестись.

15. Електрична батарея. Він був винайдений італійським графом Алессандро Вольта в 1799 році. Загалом, можна встановити, що електрична батарея є комерційним та промисловим форматом вольтаїчної комірки. Він складається з пристрою, здатного перетворювати хімічну енергію в електричну через перехідний хімічний процес.

Іншими словами, це первинний генератор, енергія якого доступна через два термінали, які має акумулятор, які називаються електродами, полюсами або клемми.

16. Гвинтовий двигун. Його зробив американець Джон Стівенс (1749–1838 рр.) у 1804 р. За життя Стівенс зробив багато пароплавів і розробив різні конструкції для морських двигунів та котлів. У 1792 р. винахідник отримав патент на створення двох гвинтових двигунів, що дозволило його пароплаву плавати по річці Гудзон за допомогою багатотрубного котла високого тиску.

17. Друкарський верстат. Друкарський верстат був винайдений німцем Фрідріхом Кенігом (1774–1833 рр.) у 1810 році. Це була машина, яка використовувала подвійний циліндр з енергією, що забезпечувалась паровою машиною. Метою Кеніга було замінити людську силу машиною, що дозволило збільшити розповсюдження друкованих текстів серед менш заможних верств населення.

18. Залізнична лінія. Він був розроблений британцем Джорджем Стефенсоном (1781–1848 рр.) у 1814 році. Цей інженер-механік вважається «батьком залізниць», оскільки за час його існування він спроектував кілька залізничних ліній, наприклад, Ліверпуль – Манчестер.

Важливо додати, що Стефенсон не був першим, хто побудував локомотив, оскільки в 1813 році Вільям Гедлі вже розробив цей винахід, однак створення Гедлі не увінчалось успіхом. Тому Джорджа насправді потрібно вивчати як найуспішнішого піонера в галузі залізничних винаходів.

19. Велосипед. У 1816 році німецький дослідник Карл Драйс (1785–1851 рр.) розробив перший двоколісний велоципед, відомий нині як велосипед. Це була якийсь маленький візок, складений з керма та двох коліс, розміщених одне за одним.

Це був транспортний засіб, який для функціонування вимагав взаємодії людина-машина. Людина повинна була сидіти на сидлі і покласти руки на дерев'яний стовп, який був прикріплений до переднього колеса. Цей стрижень визначав напрямок руху автомобіля.

20. Друкарська машинка. У 1829 році американський винахідник Вільям Остін Берт (1792–1858 рр.) запатентував друкарську машинку, яку багато хто вважав першою сучасною друкарською машинкою.

Він складався з механічного пристрою, що складався з набору клавіш, які при натисканні користувачем друкували символи на документі. Людину, яка користувалася цією машиною, називали друкаркою.

21. Швейна машина. Він був розроблений французом Бартелемі Тімоньє (1793–1857 рр.) у 1829 році. Ця машина характеризувалася здатністю імітувати ручне шиття. Її виготовляли з дерева та використовували колючу голку, яка проходила крізь тканину та під нею, щоб вловити нитку. Ці шипи також підтягувались вгору, щоб утворити петлю.

22. Динамо (електричний генератор).

Він складається з електричного генератора, який перетворює магнітний потік в електрику через явище, відоме як електромагнітна індукція. Його розробив британський фізик Майкл Фарадей (1791–1867 рр.) у 1831 році.

Цей винахід також відомий як диск Фарадея і складається з гомополярного генератора, який використовує мідний диск, який обертається між кінцями магніту, який безперервно генерує струм.

23. Римська шкала. Він був розроблений американцем Тадеусом Фербенксом (1796–1886 рр.) у 1830 р. Цей масштаб дозволив зважувати великі цілі з великою точністю. До цього винаходу для визначення ваги предметів вимагався балансир, тому важчі предмети не можна було точно розрахувати.

24. Електромагніт. У 1825 році британський фізик Вільям Стерджен (1783–1850 рр.) побудував перший електромагніт. Крім того, він спроектував перший практичний електродвигун. Електромагніт складався із шматка заліза, який за формою нагадував підкову і був обмотаний котушкою.

Осетрові вдалося регулювати цей електромагніт, що поклало початок використанню електричної енергії в керованих і корисних машинах. Тому цей винахід заклав основи того, що згодом стане електронним зв'язком.

25. Портлендський цемент. У 1824 році британець Джозеф Аспдін (1778–1855 рр.) виготовив портландцемент, який складався зі штучного каменю, що використовувався як будівельний матеріал. Це гідравлічне в'язуче, яке змішується з заповнювачами, неперервними сталевими волокнами та водою; елементи мають властивість утворювати міцну та стійку масу, відому як бетон.

Тема 2.3 Ринкове господарство країн у період монополістичної конкуренції (друга половина XIX – початок XX ст.)

План

1. *Господарство провідних країн світу в другій половині XIX – поч. XX ст.*
2. *Марксистська економічна теорія.*
3. *«Маржинальна революція».*

Господарство провідних країн світу в другій половині XIX – поч. XX ст.

Із завершенням промислового перевороту почався процес індустріалізації. Основним його змістом були структурні зрушення в національних господарствах окремих країн, внаслідок яких з'явилися нові й модернізувалися старі галузі виробництва, змінювалась їхня роль в економіці. Завершення індустріалізації забезпечувало перевагу промисловості над сільським господарством, важкої індустрії над легкою. Машинне виробництво перемогло в усіх галузях господарства.

Відбувалися зміни в організації та управлінні виробництвом. Провідне місце належало системі акціонерного підприємництва. Торговий і промисловий капітал поступався першій фінансовому. Було утворено акціонерні монополістичні об'єднання - картелі, трести, синдикати, концерни.

Темпи й строки індустріалізації залежали від конкретних умов кожної країни, вихідного рівня промислового перевороту, загальносвітового економічного розвитку. У кінці XIX – на початку XX ст. індустріалізація відбувалась на ґрунті технічної революції, що ознаменувалася впровадженням у виробництво наукових винаходів, змінами в техніці й технології. Змінилась енергетична база економіки. Пара була витіснена електрикою. Почалася електрифікація виробництва, транспорту, побуту.

Структурні зрушення останньої третини XIX ст. – початку XX ст. Зумовили зміни в галузевій структурі машинної індустрії, її провідними галузями стало виробництво електроенергії, продукції органічної і неорганічної хімії, добувної, металургійної, машинобудівної, транспортної промисловості. Розвивалися нові галузі: сталеварна, нафтодобувна, нафтопереробна, електротехнічна, алюмінієва, будівельна, автомобільна. Зростання продуктивних сил, виникнення нових капіталомістких технологій вимагали значного укрупнення виробництва і великих капіталовкладень. Якісні зміни відбувалися і в організації та управлінні виробництвом. Провідне місце належало товариствам з акціонерною формою власності. Посилився процес концентрації виробництва і централізації капіталу. У промисловості й в банківській сфері виникають і розвиваються монополістичні об'єднання. Банки контролюють як грошові капітали, так і промислове виробництво. Процес зрощування банківського і промислового капіталу привів до формування фінансової олігархії.

Ринок вільної конкуренції почав переростати в монополістичний капіталізм.

Монополія – це форма організації виробництва на базі об'єднання капіталів, що виникає на основі високого рівня концентрації виробництва і капіталу для зосередження виробництва й збуту значної частини продукції галузі, встановлення монополічних цін і забезпечення стабільних надприбутків.

Серед причин монополізації основними є:

- зростання мінімальних розмірів капіталів;
- прагнення підприємців одержувати максимальні прибутки за рахунок витіснення з галузі своїх конкурентів і встановлення вхідних бар'єрів на ринок товару;
- розвиток комунального господарства і надання державою прав єдиного виробника у цій галузі призводить до існування природної монополії;
- розвиток патентного права, різноманітні махінації і зловживання.

Розвиток монополій на початку ХХ ст. практично знищив державну конкуренцію. Вона збереглася на світовому рівні як конкуренція за сферу впливу.

Отже зміни в техніці й технологіях виробництва, розвиток продуктивних сил суспільства, викликані другою технологічною революцією (кінець ХІХ – початок ХХст.), призвели до утворення монополій і переходу капіталізму від ринку вільної конкуренції до ринку монополістичної конкуренції.

За динамікою промислового розвитку склалося три типи промислово розвинених країн: американський – з високими, німецький – з середніми, англійський - з найнижчими темпами розвитку промислового виробництва.

Для європейських країн аграрні відносини у ХІХ – на початку ХХ ст. визначало збереження великого землеволодіння.

Сільське господарство Великобританії розвивалось на фермерській основі. Англійські фермери інтенсивно господарювали, поліпшуючи агротехніку і агрокультуру. Аграрна криза, що продовжувалась з середини 70-х до середини 90-х років ХІХ ст. прискорила переведення сільського господарства на індустріальну основу. Було скорочено посівні площі під зерновими культурами, зменшено земельну ренту. Основним напрямом стало інтенсивне тваринництво. Потреби країни в продуктах харчування і сировині задовольнялися за рахунок імпорту.

У Франції сільське господарство розвивалося на основі парцелярного землеволодіння. Протягом ХІХ ст. йшов повільний процес концентрації земельних володінь і одночасного зростання кількості парцелярних господарств. Формувалося фермерство. Селянське господарство залишалося провідною галуззю. Аграрна криза кінця ХІХ ст. прискорила механізацію сільського господарства.

Проте порівняно з іншими європейськими країнами рівень розвитку сільського господарства був низьким. Гальмувала розвиток сільського господарства його парцелярність, залишки такої оренди, як половинщина, заборгованість селян в Іпотечному банку, державні податки.

Розвиток аграрних відносин у Німеччині характеризувався поступовою ліквідацією феодално-кріпосницьких відносин. Посилився процес майнової диференціації серед селянства. Основна частина селян перетворилася на

наймитів з наділом і орендарів, становище яких було складним у зв'язку з високою земельною рентою. У Німеччині на той час було два типи розвитку аграрних відносин. Для східних районів характерним був юнкерський шлях аграрної еволюції. У північних та південно-західних районах і в Баварії розвивалися селянські й фермерські господарства. На інтенсивний шлях розвитку сільське господарство перейшло під впливом аграрної кризи 1876–1895рр. Значна роль в цьому належала урядовій політиці аграрного протекціонізму. У цілому індустріалізація сільського господарства Німеччини відбувалася повільно, темпи його розвитку відставали від промисловості. Факторами, що стримували цей процес, були збезземелення і малоземелля більшості селян, їх низька купівельна спроможність, висока земельна рента, заборгованість.

У США цей період характеризується утворенням фермерського господарства як панівної форми землеволодіння. Внаслідок боротьби за демократизацію аграрного законодавства поліпшилися умови продажу землі, але залишалося скватерство – система вільного займу земель. Ліквідація рабства в ході громадянської війни, акт про гомстеди (поселення), прийнятий у 1862р., активізували зростання аграрного сектора економіки. Сільське господарство США розвивалося на основі індустріалізації, що забезпечило його переваги в світовому сільськогосподарському виробництві. Зерновий напрям був визначальним для сільського господарства. Серед технічних культур переважала бавовна. Важливе місце займало молочне і м'ясне тваринництво. Розвиток техніки сприяв механізації сільського господарства. На Півдні розвиток сільського господарства відбувався повільніше через ліквідацію здольщини (кропперства) і системи боргового рабства (пеонажу). У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. вартість сільськогосподарської продукції швидко зростала. Господарство заможного фермера мало товарний характер. США стали одним з головних експортерів збіжжя і м'яса на світовий ринок. Отже аграрні відносини в США розвивалися в умовах панування фермерського господарства, що було тісно пов'язане з ринком. Це сприяло піднесенню продуктивності та інтенсивності праці, розвитку механізації, агрокультури, використанню найманої робочої сили.

В Японії у 1872–1873 рр. була проведена земельна реформа. Вона анулювала феодальне право і утвердила буржуазну власність на землю. Землю обробляли вручну. Погано розвивалося тваринництво. Перед війною Японія була аграрно-індустріальною країною.

Отже у ХІХ – на початку ХХ ст. розвиток сільського господарства в США, Японії та європейських країнах відбувався двома шляхами: революційним (з переходом на індустріальну основу) і еволюційним, або поступовим переростанням господарств з феодальних у фермерські.

Світовий ринок сформувався як підсистема господарства у першій половині ХІХ ст. Він був пов'язаний з обміном товарів за межами національної економіки й валютно - фінансовим забезпеченням такого обміну, став формою усталених зв'язків між національними ринками, що внаслідок успіхів на транспорті, особливо залізничному, в будівництві доріг остаточно утвердилися

як складова частина загальносвітової ринкової господарської системи. Зовнішня торгівля набула світового характеру. Формувалися світовий кредитний і валютний ринки. Масова міграція трудових ресурсів свідчила про виникнення міжнародного ринку праці. Таким чином, склалася система міжнародних економічних відносин як результат взаємодії всієї сукупності світових господарських зв'язків. Основними чинниками цього процесу були розвиток великої машинної індустрії, утворення колоніальної системи, міжнародний поділ праці, що розподілив світ на промислово розвинені й економічно відсталі країни. Збільшення масштабів виробництва привело до розширення зовнішньої торгівлі.

Визначилися галузі, які працювали на основі імпорту надходжень або на експорт. Тільки зовнішній ринок міг поглинути масовий випуск фабричних товарів. Для збереження панування на внутрішньому ринку національні корпорації повинні були забезпечувати світовий рівень цін.

Важливим фактором формування світового ринку було утворення колоніальних володінь. Найбільшими колоніальними імперіями стали Великобританія, Франція.

Основою формування світового ринку став міжнародний поділ праці зі спеціалізацією окремих країн у виробництві певних видів продукції для задоволення потреб світового ринку. Протягом XIX ст. переважала міжгалузєва предметна спеціалізація. З другої половини XIX ст. набула розвитку така форма МПП, як внутрішньогалузєва спеціалізація. Зароджувалися елементи кооперації з виробництва й взаємообміну. Почався процес інтернаціоналізації виробництва.

Провідною і найстарішою формою світогосподарських зв'язків була міжнародна торгівля, до якої були залучені всі незалежні й колоніальні країни. У 80-х роках XIX ст. почалася стагнація міжнародної торгівлі. Це було пов'язано з падінням цін на промислові й сільськогосподарські товари через зміни у промисловому виробництві в межах світового господарства, а також із загостренням економічної боротьби між європейськими країнами і США.

З 1896 р. почався перелом у світовій торгівлі, що розвивалася швидшими темпами порівняно з промисловістю. Ціни зростали внаслідок монополізації виробництва і відкриття золотих копалин на Алясці, в Канаді, Південній Африці. У світовій торгівлі зменшилася частка Європи, одночасно зросло значення американських і азійських країн. Для світової торгівлі сільськогосподарськими продуктами був притаманний аграрний протекціонізм. З кінця XIX ст. для зовнішньої торгівлі характерною була тенденція зростання протекціонізму і встановлення монопольних цін. Країни уклали торгові договори, підписували інвестиційні угоди. З розвитком міжнародної торгівлі, починаючи з 70-х років, дедалі більшого значення набув експорт капіталу.

Відбулися зміни у валютних відносинах між капіталістичними країнами. Система металевих грошей у формі біметалізму, коли роль грошей закріплювалася золотом і сріблом, була витіснена валютною системою золотого стандарту (системою класичного монометалізму). Ця система виникла у Великобританії в кінці XVIII ст., а в кінці – на початку XX ст. стихійно

сформувалася як сукупність національних валютних систем. Основу валютних курсів становив золотий паритет, коли грошова одиниця будь-якої країни мала відповідний золотий вміст. Золото було основою міжнародних розрахунків. Не обмежувався обмін національної валюти на іноземну. Золото вільно вивозилося і ввозилося. Крім золотих монет в обігу були білонни (розмінні) монети, що виготовлялися із срібла, міді, бронзи та інших металів, паперові гроші у формі білетів державної скарбниці, банківські білети. Система класичного золотого стандарту була зруйнована під час Першої світової війни. Золотий обіг законодавчо був скасований.

Прискорення розвитку ринкових відносин, поглиблення поділу праці й усупільнення виробництва, що проявлялося у монополізації виробництва, з одного боку, і зростання індивідуалізації господарського життя, з іншого, – породжувало складну систему виробничих і економічних зв'язків, у якій господарюючі суб'єкти повинні були знаходити оптимальні рішення. Перед ними стояла проблема альтернативного вибору у використанні обмежених економічних ресурсів.

Розв'язання таких завдань з позицій класичної школи, навіть модифікованої економістами першої половини ХІХ ст., було неможливим, оскільки цільове призначення системи вона вбачала у збільшенні багатства, яке є функцією нагромадження капіталу і чисельності працівників. Проблема ефективного розподілу ресурсів і пошуку найбільш вдалого варіанта їх комбінації залишалася на задньому плані, оскільки вважалося, що він досягається автоматично у процесі ринкової конкуренції. Тим часом в умовах бурхливого зростання масштабів виробничої діяльності саме ця проблема ставала найбільш гострою і актуальною. Науково-технічний прогрес призвів до глибоких якісних змін у характері й структурі виробництва та методах управління економікою, якісних змін у структурі споживання. Формувався ринок споживача, пріоритетом якого став його вибір, тому актуальним стає дослідження ринкової поведінки окремого суб'єкта господарювання, виявлення закономірностей економічного розвитку на рівні фірми. У таких умовах була потрібна загальна теорія, здатна запропонувати рекомендації, що обґрунтовують економічну поведінку господарюючих суб'єктів, які прагнуть якнайкраще реалізувати свої інтереси. Така теорія повинна була акцентувати увагу на поведінкових аспектах, виявляючи мотиви, якими керуються індивідууми при виборі того чи іншого варіанта господарських дій.

Це принципово змінило метод економічного аналізу: об'єктивізм класиків, які прагнули віднайти закономірності, що керують господарськими процесами незалежно від волі й свідомості людей, поступався місцем виявленню суб'єктивних спонукань господарюючих агентів, які приймали економічні рішення. Це був мікроекономічний підхід, при якому об'єктом вивчення стає психологія господарюючого індивідуума з метою визначення закономірностей формування мотивації його вчинків у сфері економічної діяльності. Такий підхід зробив можливим застосування нових методів аналізу, які дали змогу визначити граничні величини для характеристики змін, що відбуваються в економічному житті. Виникнення теорії граничних величин

було визнано «маржинальною революцією» в економічній науці – перехід від концепції класичної школи до неокласичної теорії (маржиналізму).

Марксистська економічна теорія

Під марксизмом варто розуміти економічну теорію Маркса, подану в трьох томах «Капіталу» і «Теоріях додаткової вартості».

Незважаючи на те, що окремі частини «Капіталу» Марксом не були довершені і він сам про це говорив, економічна теорія марксизму є доволі системною і послідовною.

Сьогодні в наукових колах існує згода в тому, що марксизм становить розвиток і завершення класичної політичної економії. Іноді на Заході Маркса розглядають як продовжувача вчення утопістів або як послідовника Давида Рікардо. Ці уявлення явно спотворюють суть справи.

Сам Маркс оцінював свої заслуги в економічній теорії надто скромно. Його дійсні наукові відкриття пов'язані з двома речами – розвитком двоїстого характеру праці і розглядом додаткової вартості в її власному змісті як надлишку праці – на відміну від прибутку, відсотка і ренти, що виступають у якості її специфічних форм і окремих випадків. Ці дві обставини і визначили той чіткий і послідовний характер викладу економічної теорії марксизму, яким захоплювався Веблен та багато інших дослідників.

Марксизм надавав надзвичайно великої уваги не стільки технології (хоча Маркс вбачав у появі «науки технології» важливий елемент руху і розвитку індустріального суспільства), скільки праці, її процесуальним характеристикам та її формам. У той же час праця (і особливо процес праці) імпліцитно містить у собі технологію як послідовність дій над вихідним матеріалом, для того щоб він перетворився в благо, необхідне людині.

Надзвичайно чітко Маркс сформулював предмет свого дослідження в «Капіталі»: це – капіталістичний спосіб виробництва і відповідні йому відносини виробництва й обміну. При цьому Маркс добре розумів, що сфера обміну і обігу становить сферу вільної поведінки людини – як він говорив, сферу волі, рівності, братерства і бентама. Що стосується сфери виробництва, то вона представлена в Маркса послідовними процесами, що диктують людям необхідність дії. Відзначимо цю відмінність: якщо сфера обігу у відомому змісті є сферою волі (що існує в межах обсягу гаманця), то сфера виробництва становить сферу обмежень індивідуальної волі об'єктивними обставинами. Тут людські дії підпорядковані меті виробництва, природним властивостям використовуваних у виробництві речей і природних процесів. При цьому спосіб виробництва – явище історичного характеру. Кожен спосіб виробництва виникав через певні історичні передумови і замінювався іншим завдяки тим передумовам, що він створював власним розвитком.

Центральне місце у всій економічній системі марксизму займає праця. І всі економічні форми, розглянуті Марксом, – товар, капітал, фабрика, прибуток, рента і т.д. – містять у собі працю як субстанцію і як специфічну економічну форму.

Сучасні марксистки становлять квітчастий букет різних представників науки. Деякі з них є справжніми знавцями і прихильниками ідей Маркса. Інші намагаються «вживити» у марксизм ідею методологічного індивідуалізму. Треті прагнуть звільнити марксизм від «наддетермінізму», вважаючи, що детермінізм не відповідає сучасному духу волі і демократії. Однак звільняючись від детермінізму, вони звільняються від об'єктивних причин і закономірностей, звільняються від економічної науки як науки.

«Маржинальна революція»

Маржиналізм – це напрямок економічної теорії кінця ХІХ ст., який аналізує граничні економічні величини як взаємопов'язані явища економічної системи на рівні окремої фірми чи галузі. Піонерами у формуванні категорії «граничної корисності», що використовується у процесі аналізу функціональних залежностей для виявлення рівноваги в господарській системі, були німецькі дослідники Г. Госен і Й. фон Тюнен, а також французи Ж. Дюпо і О. Курно. Незалежно один від одного, майже одночасно вони описали свої погляди в аналізі економічних процесів і законів граничні величини.

Основні положення маржиналізму

Повна відмова від теорії трудової вартості, її критика як теорії, що не дає відповіді на такі запитання:

- чим керується покупець, коли йде на ринок?
- чому покупці віддають перевагу тим чи іншим товарам?
- які фактори визначають попит на товари та послуги?

Сфера споживання має першочергове значення відносно сфери виробництва, а не навпаки, як вважали класики. Маржиналісти розглядають економіку як систему взаємопов'язаних господарюючих суб'єктів, які розпоряджаються економічними ресурсами та благами в цілях максимізації власної вигоди. В основі лежить принцип раціональності економічної поведінки особи за умов вільного підприємництва. Головне завдання економічного аналізу – знайти не середні значення економічних величин, а їхнє оптимальне значення (мінімізація витрат, максимізація прибутку), і співставити ці оптимальні величини.

Маржиналісти вважають, що в основі економічних рішень лежить психологія людини, її суб'єктивні оцінки та бажання, і затверджують суб'єктивний підхід до аналізу економічних явищ.

Важливе місце в методології маржиналізму відводиться принципу рідкісності. В основі теорії лежить припущення про обмеженість, фіксовану величину пропозиції певного ресурсу або блага.

Школа маржиналізму виходить з необхідності пошуку альтернативної вартості прийнятих економічних рішень, співставленні додаткових вигод з додатковими витратами. Саме представники цієї школи ввели такі поняття, як спадна гранична продуктивність, спадна гранична віддача факторів виробництва, спадна корисність.

Маржиналісти вважають, що предмет економічної науки – це вивчення відношення людей до речей, вивчення потреб людей і засобів їхнього задоволення.

Саме представники цієї школи повернули економічний аналіз до вивчення мотивів прийняття певних економічних рішень.

Основні положення маржиналізму розроблялися представниками різних економічних шкіл: австрійської, математичної, кембриджської і американської.

Найвагоміший внесок у розробку ідей маржиналістів зробила австрійська школа політекономії, що сформувалася у 70-ті роки XIX ст. Її репрезентували К. Менгер (1840–1921 рр.), Ф. Візер (1851–1926 рр.), і Е. Бем-Баверк (1851–1919 рр.); її теоретичними принципами були суб'єктивний ідеалізм і теорія граничної корисності. Характерною методологічною особливістю австрійської школи було також використання як головного об'єкта дослідження не суспільного виробництва, а індивідуального господарства, визнання примату споживання над виробництвом.

Центральне місце в концепціях австрійської школи посідає теорія «граничної корисності». Прийняті в політекономії категорії «товар» і «вартість» були замінені поняттями «благо» і «цінність». К. Менгер і його соратники заперечували, що вартість є втіленням суспільно необхідної праці, а праця – її єдиним джерелом. Вони наповнили категорію вартості суб'єктивним змістом.

Домінуючим фактором блага вважали його споживану вартість, або корисність. Під останньою австрійці розуміли ту загальну властивість матеріальних благ, котра дає змогу задовольнити потреби індивіду, підвищити його добробут.

За К. Менгером, вартість виникає внаслідок взаємозв'язку між потребою людини й економічними благами, що можуть її задовольнити. К. Менгер був першим з представників австрійської школи, хто сформулював принцип спадної корисності. Відповідно до цього принципу, вартість (цінність) будь-якого блага визначається тією найменшою корисністю, яку має остання одиниця його запасу. Цінність, на його думку, – це міркування суб'єктів господарювання про значення для них тих благ, які є в їхньому розпорядженні, тому поза їхньою свідомістю вона не існує.

Ойген фон Бем-Баверк в основних своїх працях – «Основи теорії цінності господарських благ» (1886 р.), «Капітал і прибуток» (1884 р.), «Позитивна теорія капіталу» (1889 р.), «Теорія Карла Маркса і її критика» (1896 р.) розвинув і вдосконалив концепцію граничної корисності. Його модель ціноутворення побудована за принципом застосування рівнодіючих оцінок до різних пар продавців і покупців. Ціна на конкурентному ринку – це об'єктивна цінність. Механізм ціноутворення визнається як роль праці, так і витрат виробництва. Запас благ обмежений, тому цінність блага (товару) залежить тільки від попиту (пропозиція еластична). Визначення граничної корисності при обміні виходить з урахуванням даних про ціну і прибутки споживача.

Справжнім благом вважається заробітна плата, а майбутнім – засоби виробництва. Відсоток – це винагорода підприємця за очікування, він пов'язаний з обміном справжніх і майбутніх благ. Саме з впливом фактора часу

(очікувань) на граничну корисність господарських благ, Бем-Баверк пов'язував походження процента. Часто «теорію очікування» називають психологічною теорією процента. Бем-Баверк ввів поняття граничної корисності грошей – сума граничних корисностей благ, які індивід може купити за останню одиницю свого грошового доходу. Процент на капітал вважав загальноекономічною категорією, яка існує у суспільстві, де здійснюється обмін товарів поточного і майбутнього споживання. Залежно від розміру капіталу і часу «очікування» складається більший або менший процент на капітал. Зазначимо, що введення фактора часу в аналіз економічних явищ є значним досягненням австрійської школи.

Фрідріх фон Візер розвинув і удосконалив погляди цієї школи у своїх працях «Про проходження та основні закони господарської цінності» (1884 р.), «Природна цінність» (1899 р.), «Теорія сіспільного господарювання» (1914 р.).

Він ввів до наукового обігу закони Госсена, граничну корисність, граничний продукт, рідкісність ресурсів. Граничний продукт – це те благо, яке можна виробити, використовуючи певні продуктивні блага, що мають найменшу граничну корисність. Таким чином, гранична корисність граничного продукту зумовлює ціну продуктивного блага, що застосовувалось при виготовленні граничного продукту, тобто певної частини витрат виробництва. Закон Візера показує взаємозв'язок між граничною корисністю і витратами виробництва: дійсною вартістю (корисністю) будь-якого блага є недоотримана корисність інших благ, яка могла бути створена за допомогою інших ресурсів, витрачених на виробництво цього блага.

Ф. Візер обстоював необхідність втручання держави в економіку, захищав приватну власність і приватну форму господарювання.

Головні ідеї австрійської школи:

1. Головний мотив людської діяльності – необхідність задоволення потреб. Потреба – це відчуття нестачі чого-небудь, бажання мати певне благо.

2. Потреби задовольняються на основі благ (речей), які мають певну корисність. Корисність тієї чи іншої речі залежить:

- від кількості цього блага;
- від ступеня його рідкості;
- від можливості його відтворення.

3. Цінність товару та його ринкова ціна визначаються не затратами праці на його виробництво, а рівнем його корисності. Чим більша корисність блага, тим більшу цінність воно має.

4. Австрійська школа формулює економічний закон спадної граничної корисності: кожна додатково спожита одиниця економічного блага приносить все меншу додаткову корисність. При цьому були введені поняття: загальна корисність блага та гранична корисність.

Загальна корисність благ визначається сумою корисності всіх спожитих благ.

Гранична корисність – це додаткова корисність, яку має споживач від використання кожної додаткової одиниці блага. Згідно з дією закону спадної

граничної корисності кожна додаткова цукерка буде приносити все менше задоволення і її додаткова корисність падатиме.

5. Використання закону спадної граничної корисності дало змогу пояснити падіння попиту на товари на ринку, а також поклало основу для розробки теорії споживацької поведінки. Представники австрійської школи підкреслювали, що корисність блага зменшується в міру збільшення кількості блага і збільшується по мірі зменшення кількості цього блага.

6. Кожна людина має свою шкалу потреб, і має свої найвищі потреби, які вона готова задовольнити будь-якою ціною, і найменші потреби. Потреби людей постійно розвиваються, формуються все нові потреби, тому кількість благ завжди менше кількості потреб людей.

7. Ринкові ціни виступають як результат взаємодії покупців і продавців. У покупця є межа, вище якої він не буде платити, а у продавця є найнижча межа, менше якої він товар не продасть.

Ринкова ціна визначається не витратами виробництва, не затратами праці, а граничною корисністю тих товарів, які мають найнижчу цінність для покупця. Подальша еволюція маржиналістської концепції пов'язана з теоретичною діяльністю одного з найвидатніших економістів кінця XIX – початку XX ст. Альфреда Маршалла (1842–1924 рр.), який став основоположником Кембриджської школи. Альфред Маршалл, син банківського службовця, завдяки багатому дядьку отримує блискучу математичну освіту в Кембриджському університеті. Там же проявилися і його різнобічні інтереси у сфері філософії, а потім і політичної економії. Він знайомиться з працями економістів-класиків (Рікардо, Мілль), а також працями тих, хто намагався впровадити в економічну науку математику (Курно, Джевонс, Вальрас). Завершивши освіту, він стає професором Кембриджського університету, засновує ряд періодичних видань з економіки, очолює «економічну школу».

У 70-ті роки XIX ст. сформувалися маржиналістські погляди Маршалла на економічні процеси, що знайшло відображення в його лекційних курсах. Але тільки в 1890 р. вийшла у світ його головна праця «Принципи економічної науки», у якій ці ідеї були викладені в узагальненому і систематизованому вигляді. Маржиналістська концепція отримала свою завершеність, ставши цілісною системою, що синтезувала ідеї старої класичної школи і погляди економістів нового покоління. «Принципи...» Маршалла стали найбільш повним і концентрованим викладом економічної теорії кінця XIX ст.

Розв'язання завдання систематизації маржиналістських ідей вимагало чітких методологічних основ. В основу методології Маршалла покладена теза про відмову від каузального методу, тобто спроб розкрити причинно-наслідкові зв'язки і залежності між економічними явищами. Його пропонували замінити дослідженням суто функціональних зв'язків. На перший план виступала категорія взаємодії. Окремі економічні процеси взаємно впливають один на одного, але встановити, які з них є причиною, а які – наслідком, найчастіше буває неможливо. З цих позицій він розробляє свою теорію ціни. Маршалл розглядає ціни як результат взаємодії різноманітних факторів на окремих ринках. Головні з цих факторів – попит та пропозиція, і завдання полягає в

тому, щоб з'ясувати особливості їхнього формування і впливу на ціни. Вартість же становить суто логічне поняття і для реальної практики малокорисне. Попит визначається корисністю товару для споживача, в його аналізі Маршалл використовує всі досягнення маржиналістської теорії, насамперед концепцію граничної корисності. Але в теоретичній системі Маршалла вона здобуває більш чітке і переконливе вираження. Зворотню залежність між ціною і величиною попиту Маршалл пов'язує з дією закону спадної граничної корисності і подає у вигляді кривої попиту. Оскільки споживачі отримують все менше задоволення від кожної наступної одиниці блага, вони купуватимуть додаткові його одиниці тільки в тому випадку, якщо його ціна буде знижуватися. Як індивідуальний, так і ринковий попит можуть по-різному реагувати на зміни цін. В одному випадку невелика зміна ціни може викликати різке коливання попиту, в іншому – навіть істотне зростання ціни не спричиняє помітного скорочення попиту. Ступінь реакції споживача на зміни цін Маршалл назвав еластичністю попиту. Хоча це явище було відоме і до Маршалла, саме йому належить заслуга його систематичного дослідження. Він дає визначення поняття еластичності, пропонує спосіб її обчислення, розглядає фактори, що впливають на характер еластичності.

Важливим внеском Маршалла в дослідження проблеми споживчого попиту є розвиток висловленої ще Ж. Дюпюї концепції надлишку споживача. Він є різницею між ціною, яку покупець готовий сплатити, щоб не залишитися без певної речі, і тією ціною, яку він фактично за неї платить. Ця ідея займає важливе місце в неокласичній теорії обміну, яка базується не на принципі еквівалентності, а на концепції взаємовигоди.

Другим важливим фактором, який формує ціни, поряд з попитом є пропозиція, вплив якої здійснюється через витрати виробництва. Маршалл надає цьому фактору таке ж важливе значення, як і попиту, що суттєво відрізняє його підхід від позиції австрійської школи і Джевонса, які фактично ігнорували участь витрат у формуванні ціни. Класики, як підкреслював Маршалл, були не такі вже й далекі від істини, коли інтуїтивно надавали перевагу фактору пропозиції. Функція пропозиції буде визначатися кількістю залучених факторів виробництва та їхньою продуктивністю.

Фактори виробництва: праця, капітал, земля будуть залучатися у виробничий процес до тих пір, поки витрати останньої одиниці фактора (граничні витрати) не зрівняються з доходом, що приносить використання цієї одиниці (граничний доход). Величина того й іншого залежить від цін на фактори виробництва, цю залежність можна зобразити графічно у вигляді кривої пропозиції, яка показує взаємозв'язок між кількістю приваблених факторів, а відповідно, і обсягів виробництва, і цінами, які варто сплатити, щоб спонукати затратити зусилля, необхідні для випуску цих обсягів. Ціни пропозиції, обумовлені граничними витратами, будуть залежати від обсягів виробництва, які також визначаються економією на масштабах.

Маршалл вперше докладно досліджує це явище, показуючи, що можливі варіанти віддачі, яка зменшується, коли із зростанням обсягу продукції зростають і граничні витрати, що веде до зростання цін пропозиції, і зростаючої

віддачі, коли зі збільшенням обсягу виробленої продукції граничні витрати знижуються, а отже, знижується і ціна пропозиції. Коли ж дія законів зростаючої й спадної віддачі врівноважується, виникає закон сталої віддачі, за яким збільшення витрат веде до пропорційного збільшення обсягу продукції.

Отже, у процесі ціноутворення беруть участь і корисність, і витрати, причому беруть участь однаковою мірою і одночасно. Корисність визначає попит на товари, тоді як витрати визначають їхньою пропозицію.

Криві попиту і пропозиції показують, яку кількість товару готові купити споживачі й продати виробники за цих цін. Якщо ціна буде занадто низкою, покупці погодяться купити багато, але продавцям буде невигідно запропонувати їм таку кількість, і ціна буде підвищуватися. Якщо ж ціна буде занадто високою, то виробники будуть готові запропонувати велику кількість товару, але покупці не захочуть його придбати, й ціни змушені будуть знижуватися. Ціна попиту і ціна пропозиції будуть рухатися назустріч одна одній, поки не буде знайдено рівноважну ціну, за якої кількість товару, яку побажають купити споживачі, дорівнюватиме тій кількості, яку згодні поставити на ринок виробники.

Маршаллівський хрест

Така графічна інтерпретація ідеї економічної рівноваги – знаменитий «маршаллівський хрест» – стала узагальненим вираженням уявлень про сутність механізму функціонування ринкової економічної системи. Отже, рівноважна ціна P_e – це ціна, що врівноважує обсяги попиту й пропозиції під дією ринкової конкуренції. Якщо ринкова ціна виросте, то пропозиція перевищить попит, що зумовить зниження ціни (внаслідок конкуренції виробників), а коли ціна стане нижчою за рівноважну, то це зумовить зростання ціни (внаслідок конкуренції споживачів). У такий спосіб за умов вільної конкуренції досягається рівновага кожного галузевого ринку.

Заслугою Маршалла стало те, що до аналізу ринкової взаємодії він вводить фактор часу, розглядаючи короткостроковий і довгостроковий періоди. У короткому періоді головним регулятором ціни виступає попит, а в довгому – пропозиція.

Раціональний робітник оцінює свою участь у виробництві через призму доходності й витрат. Згідно з теорією доходів Маршалла саме заробітна плата має тенденцію дорівнювати чистому продукту, виробленому додатковою працею граничного виробника – іще один з найманих виробників, що забезпечує приріст продукту, тобто створює граничний продукт. Маршалл вважав, що прибуток складається з двох самостійних видів винагороди власникам факторів виробництва: підприємницького доходу і процента. У разі зростання попиту в підприємця утворюється тимчасовий надлишковий дохід – квазірента.

Значний внесок у формування неокласичної теорії кінця ХІХ – початку ХХ ст. зробив Джон Бейтс Кларк (1847–1938 рр.) – засновник американської школи маржиналізму. Головні положення вчення Дж. Кларка викладено в роботах «Розподіл багатства» (1899 р.), «Сутність економічної теорії» (1907 р.) і «Філософія багатства» (1886 р.). Особливість його поглядів полягає в аналізі

проблем виробництва і розподілу, який спирався на концепцію граничної продуктивності праці і капіталу. В історії економічної думки він розглядається перш за все як автор закону спадної граничної віддачі (продуктивності, ефективності). Кларк показав, що коли фірма діє в короткостроковому періоді, то один з її ресурсів, насамперед капітальний, залишається незмінним.

Кларк вводить поняття граничного продукту – це додатковий продукт, який створює підприємцю кожний додатково найнятий робітник. Закон спадної граничної віддачі, відкритий Дж. Кларком, полягає в тому, що при незмінній кількості постійних факторів виробництва послідовне приєднання до них змінних факторів призводить до зменшення граничного продукту і зменшення віддачі у виробництві кожного додатково найнятого робітника.

Аналізуючи проблему ефективної зайнятості робітників та ефективного поєднання капіталу та праці, Дж. Кларк підкреслює, що підприємець повинен співставити додатковий (граничний) продукт робітника з додатковими видатками на нього.

Підприємцю вигідно наймати робітників доти, доки додатковий продукт останнього робітника не зрівняється з його заробітною платою (додатковими витратами). Звідси Дж. Кларк робить висновок: заробітна плата робітників повинна визначатися граничною продуктивністю того робітника, який створює найменший граничний продукт. Дж. Кларк досліджує економіку країни, по-перше, вивчаючи універсальні закони, по-друге, з позицій економічної статистики, по-третє, досліджує закони економічної динаміки.

Економічна статика – вивчає незмінний стан економіки протягом якогось певного часу.

Економічна динаміка – вивчає економіку в стані постійної зміни, коли порушуються пропорції рівноваги. Її завдання – дати рекомендації підприємцю, як поводити себе в ситуації, що постійно змінюється.

Аналізуючи прибуток фірми, Дж. Кларк поділяє його на нормальний і чистий.

Нормальний прибуток – це середній прибуток, який в середньому отримують підприємці в усіх галузях виробництва.

Чистий прибуток – це прибуток вище нормального. Саме існування чистого прибутку є стимулом для підприємця вкладати гроші в бізнес.

Чистий прибуток можуть отримати лише ті підприємці, які мають високу продуктивність праці на своїх фірмах, здійснюють нововведення, використовують найновіші досягнення технічного прогресу. Зникнення чистого прибутку є сигналом для виходу капіталу з тієї чи іншої галузі.

Роботи Дж. Кларка мали велике значення для формування сучасного мікроекономічного аналізу.

Теорію граничної продуктивності Дж. Б. Кларк доповнив теорією рівноваги економіки. Разом із тим методи граничного аналізу він використав у сфері макроекономіки. Для цього він ввів поняття соціальної праці (загальна кількість зайнятих у народному господарстві), соціального капіталу (сукупність усіх капіталів в економіці) і закони байдужості. Рівновагу економічної системи Дж. Кларк пов'язував з оптимальними пропорціями між затратами

«соціальних» виробничих ресурсів. Коли ціни соціальних факторів виробництва відхиляються від своїх граничних продуктів, приводяться в рух ринкові сили, які встановлюють рівновагу всієї економічної системи.

Вільфредо Парето (1848–1923 рр.) – визначний представник неокласичної теорії періоду її формування, італійський економіст, продовжувач традицій лозаннської школи маржиналізму.

Він продовжив ідею Л. Вальраса – дослідження проблем загальної економічної рівноваги, виходячи з маржиналістських принципів аналізу. У моделі ринкової рівноваги Парето попит і пропозиція розглядаються як елементи економічної рівноваги, критерієм її досягнення вважається оцінка виміру співвідношення переваг конкретного індивіда, інакше – виявлення ординальних (порядкових) величин, що характеризує їхню черговість. Такий ординалістський підхід у наш час є основним у визначеності корисності. Під час використання кривих байдужості В. Парето прогнозує поведінку покупців на ринку, за допомогою графічного аналізу відображається взаємозв'язок товарів і їхньої корисності. Аналіз кривих байдужості дозволяє визначити, від якої кількості одного товару відмовиться домогосподарство, щоб придбати додаткову кількість іншого товару.

Оптимум В. Парето. Оптимум – це такий стан системи, за якого ніякий перерозподіл продуктів або ресурсів не може поліпшити становище якогось господарського процесу, не погіршуючи становища іншого.

Закон Парето – закон розподілу прибутків – нерівність у розподілі прибутків можна зменшити в тому разі, якщо прибутки і виробництво будуть зростати швидше за чисельність населення.

Засновниками історичної школи були В. Рошер, Б. Гільдебрант, К. Кніс. Критичне ставлення до класичної школи об'єднує їхні теорії, але головне – це намагання визначити й простежити тенденції суспільного розвитку, а потім вплинути на нього, не обмежуючись теоретичними узагальненнями. На їхній погляд, саме пасивність є головним недоліком класичної політекономії.

Історичний метод дослідження представників цієї школи характеризується аналізом економіки й економічної поведінки з погляду всіх історичних аспектів людського життя: історії розвитку культури, науки, мистецтва, індустрії, релігії, моралі, державних інституцій, тобто кожен елемент цивілізаційного процесу стає предметом уваги.

Лідером історичної школи був В. Рошер (1817–1894 рр.). Він був рішучим поборником еволюційного шляху розвитку суспільства. Він вважав будь-яке революційне перетворення злом, оскільки наслідки його завжди непередбачувані, а хаос як невід'ємний супутник переворотів заважає розвитку започаткованих прогресивних явищ. Історія сама торує собі шлях мирним шляхом «позитивного права», а нація може бути учасником цього процесу під керівництвом держави.

У 70-х роках XIX ст. у Німеччині утворилась нова історична школа, ядро якої склали Г. Шмоллер (1838–1917 рр.), Л. Brentano (1844–1931 рр.) і К. Бюхер (1877–1930 рр.). Головна відмінність нової історичної школи від попередньої, яку стали називати «старою», полягала в тому, що її лідери

аналізували особливості соціально-економічного розвитку країни на новому етапі – етапі переходу до монополістичного капіталізму, посилення націоналістичних, мілітаристських тенденцій в політиці об'єднаної Німеччини, зростання класової конфронтації та ідеологічних суперечностей в суспільстві – і намагання розробити конструктивні програми «класового миру» і соціального партнерства. Саме її представники заклали основи буржуазно-реформістських концепцій соціальної політики. Водночас своїм важливим завданням ця школа вважала теоретичну й ідеологічну боротьбу з марксизмом як новою впливовою течією в робочому русі.

Сприймавши основний постулат «істориків» про специфіку історичного шляху кожної нації, вони довели його до повного заперечення будь-яких закономірностей у суспільному розвитку. Навіть в історії окремої країни важко, на їхню думку, визначити якусь спільну траєкторію руху, до якої зводиться еволюція різних господарських форм і інститутів.

Специфіка настільки велика, що завдання дослідника повинно полягати в якомога докладнішому описі виникнення, розвитку і видозміні цих інститутів. Вони зібрали й обробили великий і цінний фактичний та статистичний матеріал з історії окремих господарських установ: середньовічних ремісничих цехів і купецьких гільдій, фінансових організацій окремих держав і навіть міст Німеччини. Але робити які-небудь узагальнення вони принципово не бажали, звинувачуючи в безрезультатності подібних абстракцій не тільки класичну, але і стару історичну школу.

Особливістю їхнього підходу було те, що історію господарства вони розглядали не тільки і навіть не стільки як історію матеріальної культури, а скоріше як рух духовних цінностей: поглядів, звичаїв, етичних установок, релігійних уявлень. Шмоллер, наприклад, уявляє народне господарство як деякий «психофізичний апарат», у якому концентрується дух нації. Найбільш повним виразником цього духу є держава.

Ставлення до держави як до найважливішого інституту господарської життя, що виконує значні економічні функції, – характерна риса історичної школи в обох її поколіннях. Але якщо стара історична школа пов'язувала з державою здебільшого надії на заступництво національної промисловості і захист від іноземної конкуренції, то нова історична школа бачила в ньому втілення національної єдності і згоди, які необхідні для економічного процвітання і соціальної гармонії. Держава покликана вирішувати важливі соціальні завдання: покровительство освіти, охорону здоров'я, надавати допомогу непрацездатним, спираючись на профспілки, кооперативи, каси взаємодопомоги. Підвищена увага до соціальних проблем з боку деяких представників нової історичної школи дала підставу зближення їхньої позиції із соціалістичними ідеями, що відображає назва, яка закріпилася за ними, – «катедер-соціалістів» (соціалістів кафедри).

Історична школа, безумовно, внесла важливий елемент новизни в економічні дослідження. Нею був обгрунтований і застосований принцип історизму, що дозволило глянути на економічний процес у динаміці, у розвитку, знайти такі його риси й особливості, які зовсім не помітні у

статичному стані. Крім того, «історики» наповнили економічний процес конкретним змістом, уявивши його як рух реальних господарських форм і інститутів. Завдяки їхнім дослідженням стало очевидним, що економічне життя набагато багатше і змістовніше від тих абстрактних схем, у які намагалася укласти його класична школа.

Але не менш очевидним було й інше: не можна зрозуміти економіку, обмежуючись лише описом процесів, які відбувалися. Крізь строкатість національних особливостей і історичних обставин чітко проступають загальні закономірності, виявленням яких і повинна займатися економічна теорія. Але вона зможе це зробити тим успішніше, чим більша кількість конкретних історичних фактів буде досліджена й осмислена. Метод логічної абстракції й історичний метод не виключають, а доповнюють один одного.

Кінець XIX – початок XX ст. характеризується пануванням в економіці монополій, централізацією виробництва і капіталу, а також соціальними суперечностями в суспільстві. Своєрідною реакцією на панування монополій у ринковій економіці стає новий напрям в економічній науці – інституціоналізм як альтернатива неокласичній теорії.

Його особливість полягає в тому, що прихильники інституціоналізму в основу аналізу беруть не тільки економічні проблеми, а пов'язують їх із проблемами соціальними, політичними, етичними, правовими тощо.

Інституціоналісти не сприйняли абстрактного методу класиків. Вони критикували їх за те, що останні відмовились від аналізу поведінки людини як особистості, котра перебуває в певному суспільному середовищі. Вони критикували неокласиків за схематизм і відірваність від реальності. Інституціоналізм став своєрідним опозиційним напрямом в економічній науці, хоч і не мав значного впливу на економічну політику. Він виник як американське явище і довго залишався таким.

Еволюціонуючи, інституціоналізм набув нових рис, змінилося його місце, в науці, ідеї інституціоналізму позначалися на поглядах багатьох економістів. Оскільки його агентам притаманні прагматизм і реалістичний підхід до аналізу економічної дійсності, значення інституціоналізму постійно зростає.

У межах раннього інституціоналізму склалися три основні напрями:

- соціально-психологічний;
- соціально-правовий;
- емпіричний (кон'юнктурно-статистичний).

Засновником соціально-психологічного напрямку вважається Т. Веблен (1857–1929 рр.). У 1899 р. він опублікував свою першу працю «Теорія бездіяльного класу», у якій дав глибоку критику капіталізму з його культом грошей. Він своєрідно тлумачив предмет економічної науки. У центр дослідження Веблен ставить ідею розвитку, динаміки і людську діяльність у всіх її проявах. Ставить завдання розширити сферу дослідження економічних явищ шляхом вивчення суспільної психології, інстинктів, навичок і схильностей людей.

Веблен виступає як прихильник еволюціоналізму, який він, однак, поєднує із соціал-дарвінізмом, розширюючи поняття природного добробуту,

боротьби за існування та сферу суспільного життя. Рушійними силами, що спонукають людину до продуктивної економічної діяльності, у Веблена є: батьківські почуття, інстинкт майстерності, тобто майже напівсвідомий потяг до добре виконаної та ефективної роботи, допитливість.

У розвитку людського суспільства Веблен виділяє кілька стадій. Вихідною стадією еволюції є дикунство, якому притаманні колективістські інститути, відсутність приватної власності, обміну. Подальша еволюція суспільства проходить через варварство до сучасної машинної системи.

Головною суперечністю капіталізму Веблен вважає суперечність між «індустрією» і «бізнесом». «Індустрія» – це безпосередній процес виробництва, що ґрунтується на машинній техніці. «Бізнес» – це певна інституціональна система, що включає такі інститути, як монополія, конкуренція, кредит тощо.

Суперечність між ними проявляється в тому, що «бізнес» перешкоджає розвитку машинної техніки. Сфера «індустрії», за концепцією Веблена, має на меті підвищення продуктивності й ефективності виробництва на відміну від сфери «бізнесу», яка домагається високого прибутку через різні кредитні й біржові махінації та зростання фіктивного капіталу.

Майбутнє суспільство Веблен уявляє як панування «індустрії», керованої технократією, але він не дає конкретних рецептів побудови майбутнього суспільства.

Засновником соціально-правового інституціоналізму вважається Д. Коммонс (1862–1945 рр.). Систему його поглядів викладено в таких працях, як «Розподіл багатства» (1893 р.), «Правові основи капіталізму» (1924 р.), «Економічна теорія колективних дій» (1950 р.).

Як і Веблен, Коммонс в основу аналізу бере позаекономічні інститути. Проте, якщо Веблен на перший план висував психологічні й біологічні фактори, то в Коммонса такими є юридичні, правові норми. Він досліджує дію колективних інститутів: сім'я, виробничі корпорації, профспілки, держава тощо, досліджує колективні дії, спрямовані на контролювання дій індивідуальних.

Вихідною економічною категорією Коммонс оголошує юридичне поняття угоди. Сама угода становить основний елемент кожного економічного інституту і включає три моменти: конфлікт, взаємодію, вирішення. Це має означати, що всі суспільні конфлікти, усі суперечності можна розв'язати. Запорукою цьому буде юридичне регулювання правил «угоди». Коммонс допускає не тільки мирне врегулювання конфлікту, а й примусове. Як приклад він наводить діяльність великих холдінгових компаній, котрі є провідними колективних інститутів і найбільш визначними учасниками угод.

Творцем нового емпіричного напрямку в інституціоналізмі – кон'юнктурно-статистичного – став У. Мітчелл (1874–1948 рр.). У центр досліджень Мітчелл ставить проблему руху виробництва, грошей, ціни. Політична економія у нього – це наука про інститути, які забезпечують зразки й норми поведінки, укорінені у звичках, інстинктах. Інстинкти – устремління до певних результатів. Одним з них є тяжіння до прибутків. Він писав, що до цього зводиться логіка сучасного життя. Без прибутку підприємець не може

виготовляти товари. Саме цим Мітчелл пояснює необхідність вивчення грошового господарства.

Грошова економіка має недоліки, їй притаманні суперечності, але вона, за словами Мітчелла, – найкраща форма організації суспільства, оскільки забезпечує потреби бізнесу, здійснює облік і є знаряддям встановлення взаємодії і співробітництва в суспільстві. Інституціоналізм Мітчелла був емпіричним дослідженням сучасності. Широко використовуючи фактичний матеріал, статистику, він хотів не тільки дати картину сучасного йому економічного розвитку, а й сподівався вирішити суперечності капіталізму.

Тема 2.4 Соціально-економічний розвиток України у ХІХ – на початку ХХ ст.

План

- 1. Скасування кріпацтва в Російській імперії.*
- 2. Промисловий підйом на українських землях Російської імперії.*
- 3. Реформи П. Століпінна.*

Скасування кріпацтва в Російській імперії

Наприкінці ХVІІІ ст. українські землі були вкотре поділені й опинилися під владою Російської і Австрійської імперій, у складі яких вони перебували впродовж ХІХ – початку ХХ ст. Становище українських земель було складним, що пояснювалося тим, що імперії розглядали Україну як колоніальний сировинний придаток до промислово розвинутих центральних районів своїх імперій. Панщина, кріпосне право та інші форми експлуатації селянства гальмували розвиток промисловості, сільського господарства й внутрішнього ринку.

Для країн Західної Європи цей час характеризується розвитком промислової революції, що не могло не позначитися на економічному розвитку країн Центральної і Східної Європи, зокрема й України. Промисловий переворот започаткував епоху індустріалізації. Виділяють два його етапи. Перший етап відбувся у 20–40-х рр. ХІХ ст. Незважаючи на панування кріпосництва в аграрній сфері та інші перешкоди на шляху до економічного зростання, мануфактурне виробництво досягло значних успіхів. Зростала кількість мануфактур, кількість найманих виробників. Використовувалися механічні робочі машини, зростала зацікавленість власників у збільшенні виробництва.

Почався промисловий переворот в Україні з харчової галузі промисловості. У 1820-х роках з'явилися перші парові гуральні. Парова техніка прискорила виробничі процеси, збільшила продуктивність праці. У цей час виникає цукрова промисловість. Робочі машини й механізми, які замінили ручну працю робітників, з'явилися на текстильних мануфактурах, перш за все на суконних. У 1823 р. було споруджено перший на Дніпрі пароплав. З 1835 р.

на Дніпрі діяла акціонерна пароплавна компанія. Зростали потреби у машинах і механізмах, що зумовило появу машинобудівних заводів. Розвиток машинобудування сприяв зростанню обсягів металургійного виробництва, видобутку кам'яного вугілля. Промислове виробництво базувалося на примусовій кріпосницькій праці, тільки чверть робітників були вільнонайманими. Поступово зменшувалася кількість поміщицьких і зростала чисельність купецьких, капіталістичного типу підприємств. Нові фабрики й заводи будували, починаючи з 1840-х років, переважно в містах.

Другий етап промислового перевороту відбувся після ліквідації кріпосного права (60–80 рр. ХІХ ст.). Фабрики та заводи остаточно витіснили мануфактурне виробництво. Основне місце у структурі української промисловості займало цукроваріння. Для цукроваріння стала характерною концентрація виробництва, зростання продуктивності праці. Такі ж явища відбувалися і в горілчаній промисловості. Успішно розвивалися: борошномельне, олійне, текстильне та інші виробництва. Галузі важкої промисловості технічно розвивалися більш повільними темпами, ніж харчова та легка. На півдні України почали виникати шахти і металургійні підприємства. У 1880-х рр. у Донбасі налічувалося 11197 вугільних шахт, на яких видобувалося 86,3 млн пудів вугілля, що становило 43,1 % від усього видобутку вугілля в Росії. Нарощувалося виробництво чавуну, сталі й прокату. Зростали обсяги виробництва машинобудівних і суднобудівних заводів.

Найкраще в пореформений період розвивався залізничний транспорт. У 1863 р. почалося будівництво першої залізниці від Балти до Одеси, яка згодом була подовжена до Києва. На лівобережжі України залізниця від Курська була подовжена до Броварів. У 1870 р., після закінчення будівництва моста через Дніпро, вся Україна була сполучена залізницею. Таким чином, після ліквідації кріпосного права в Росії й Україні прискорився економічний розвиток, завершився промисловий переворот.

Панщинна система господарювання була малоефективною, гальмувала розвиток господарювання й вимагала ліквідації кріпацтва. Габсбурги-реформатори прагнули покращити стан селянства – найчисельнішого класу імперських підданих, головного джерела збирання податків для державної казни. Поштовхом до ліквідації панщини стали революційні події 1848 р. в Австрії, інших країнах Західної та Центральної Європи. Саме 8 березня 1848 р. угорський сейм видав закон про скасування панщини в країні, зокрема і в Закарпатті. Австрійський уряд 17 квітня 1848 р. оголосив про скасування панщини в Галичині. Рішенням уряду від 1 липня 1848 р. цей закон було поширено й на Буковину. Селян оголошували вільними громадянами держави і звільняли від панщинних повинностей. Віденський парламент 7 вересня 1848 р. ліквідував примусову закупівлю селянами горілки та інших міцних напоїв, правом на виробництво і реалізацію яких володіли поміщики. Селянин, як і поміщик, ставав власником землі. Як компенсацію за ліквідацію панщини пани-дідичі отримували відшкодування з державної скарбниці. Їх звільняли від опікунських обов'язків над селянами (від обов'язку допомагати на випадок стихійного лиха, епідемій тощо). Держава звільнила поміщиків від окремих

податків. За панами залишилися сервітутні володіння (ліси, пасовища, луки і т. ін.). Селяни за користування сервітутами повинні були заплатити певну суму панам на основі добровільних угод із ними.

Таким чином, скасування панщини було проведене з повним нехтуванням інтересів селянської верстви. Крім грошового відшкодування за землю, селяни змушені були платити за користування сервітутами, що робило їх залежними від панів у господарському відношенні. Незважаючи на недоліки, аграрна реформа в цілому сприяла розвитку господарства, розчистила шлях для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, формування індустріального суспільства.

Передумови скасування кріпосного права в Росії і Україні визрівали тривалий час. Його ліквідації вимагали насамперед аграрні відносини, які свідчили про кризу панщинної системи господарювання. Початок ХІХ ст. характеризується занепадом поміщицьких господарств. Праця селян-кріпаків була малопродуктивна, хліборобство велося традиційними методами, екстенсивним шляхом. Разом із тим промислова революція та початок індустріалізації в країнах Західної Європи та Росії вимагали збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, насамперед – зерна. Таким чином, кріпосництво гальмувало розвиток сільського господарства і промисловості.

За скасування кріпосного права виступали селяни. Впродовж чотирьох років (1848–1851 рр.) активнішали селянські бунти в Київській, Подільській, Волинській губерніях. Масові селянські рухи 1855–1856 рр. значно вплинули на панівну верству. Проти кріпосного права виступала ліберально налаштована інтелігенція. Промисловці та фабриканти теж були проти кріпосництва, яке перешкоджало вільному розвитку торгівлі й промисловості.

Проект аграрної реформи прийняла Державна рада Росії. На його підставі було підготовлене «Положення», яке цар Олександр ІІ підписав 19 лютого 1861 р. Водночас був проголошений Маніфест про скасування кріпацтва. Реформа повністю зберегла поміщицьке землеволодіння. Майже повсюди зменшилися селянські земельні наділи, якими селяни користувалися до реформи.

Виділення землі та її розмежування реформа віддавала на розсуд місцевих поміщиків. Селянам зазвичай віддавали гірші землі; вони фактично були позбавлені пасовищ, луків, лісів та інших угідь. Внаслідок реформи селянство втратило понад 15 % загальної площі земель. Земельні наділи селяни повинні були протягом 49 років викупити в поміщиків згідно зі встановленими реформою цінами, які значно перевищували ринкові. Земельна реформа надала поміщикам право впродовж двох років самому визначати й оформляти в так званих уставних грамотах розміри земельних наділів селян. У цей час селяни перебували в статусі «тимчасово зобов'язаних», змушені були, як і раніше, відбувати панщину або платити оброк. Дворові селяни взагалі землі не отримали. В Україні існувала численна група (майже 50 %) державних селян, долю яких було вирішено спеціальним законом про поземельний устрій від 1866 р. Згідно з ним, селяни мали право викупити свій наділ, а до того часу вони повинні були сплачувати щорічний державний податок. Проте потрібно

відзначити, що реформа 1861 р. створила сприятливі умови для активізації господарської діяльності, перетворила кріпаків на вільних селян. Тепер вони мали право вільно пересуватися, купувати й продавати рухоме й нерухоме майно, займатися підприємництвом, торгівлею. Здійснення реформи сприяло господарському піднесенню, завершенню промислового перевороту, процесу індустріалізації.

Промисловий підйом на українських землях Російської імперії

У східній Україні упродовж 60–80-х років XIX ст. завершився промисловий переворот. Найхарактернішою ознакою цього було повсюдне застосування у виробництві парових двигунів, систем машин, механізмів та верстатів. Основним промисловим паливом стало кам'яне вугілля. Активно застосовувались досягнення науки і техніки. Значний поштовх одержали традиційні в Україні галузі промисловості, пов'язані з сільським господарством. Наприкінці XIX ст. у Катеринославській та Херсонській губерніях виникли 17 великих металургійних заводів, 9 з яких – належали іноземцям. На кошти іноземного капіталу (англійського, бельгійського, французького) були збудовані завод Джона Юза з робітничим селищем Юзівка (нині Донецьк), Дніпровський завод у селищі Кам'янському, Гданцівський завод біля Кривого Рогу та інші. Іноземні акціонерні компанії з основним капіталом майже в 63 млн крб. займали ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній, металургійній промисловості України. В 1900 р. переважно іноземцям належали 65 підприємств сільськогосподарського машинобудування. Значним досягненням у процесі індустріалізації стало будівництво Харківського та Луганського паровозобудівних заводів.

На початку XX ст. активним став процес монополізації. Причиною цьому стала економічна криза 1900–1903 рр., внаслідок якої збанкрутіли сотні дрібних підприємств, натомість виникла низка великих монополістичних об'єднань. Монополії проникли в усі сфери господарства. За рівнем концентрації промислового виробництва Україна вийшла на одне з перших місць у світі. Підприємці, переважно іноземні, монополізуючи виробництво, встановлювали ціни, забезпечували високі прибутки шляхом жорстокої експлуатації трудового люду.

Таким чином, ставши на шлях індустріалізації, Україна зробила значний крок уперед в економічному розвитку. Вона перетворилася в один з найрозвинутіших районів імперії. Тут склалися такі центри, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни та Південно-Західний цукровобуряковий район.

Однак, у зв'язку з початком Першої світової війни, індустріалізація в Україні так і залишилась незавершеною. До того ж, царський уряд проводив колонізаторську політику щодо України. Фактично однобічний характер мав і товарообмін. Ціни на українську сировину залишалися низькими, а вартість готових російських товарів була надзвичайно високою. Отже, українська економіка не могла мати високої прибутковості. Незважаючи на надзвичайно

високі темпи індустріалізації в Україні, завершити її до початку Першої світової війни не вдалося. Україна, як і Російська імперія загалом, залишалася аграрно-індустріальною.

Після реформи 1861 р. сільське господарство швидше розвивалося на півдні України, де поміщицькі господарства на кінець XIX ст. перейшли на удосконалену техніку. Загалом в Україні раціонально, інтенсивно розвивалася незначна частина господарств. Залишалася низка пережитків панщинно-кріпосницької системи господарювання. Реформи не зрівняли селян у громадських правах з іншими суспільними верствами. Усе це гальмувало господарську ініціативу і культурний розвиток селянства.

Після скасування кріпосного права в Україні виникають різні форми економічної самооборони громадянства. Найважливішою з них стає кооперація як рух самооборони економічно слабких і соціально принижених верств населення. Важливу роль не лише в національно-культурному, а й в економічному піднесенні українського народу відігравали українські суспільні організації 60–70-х рр. XIX ст. Перший споживчий кооператив був створений в 1866 р. в Харкові. З самого початку товариство налічувало 64 члени з повним (50 крб.) та 292 з неповним паєм. Крім торгівлі предметами широкого вжитку, товариство мало: свою їдальню, пекарню, фабрику овочевих напоїв, забезпечувало членів товариства паливом. Представники товариства ознайомлювалися з кооперативним рухом на Заході. Зокрема побували у Великобританії, Франції та Німеччини, підтримували стосунки з їхніми кооперативними організаціями. Протягом 1866–1870 рр. в Україні діяло 20 споживчих кооперативів (загальна кількість їх в Російській імперії тоді становила 63). Однак перші українські кооперативи проіснували лише кілька років. Їхній занепад був зумовлений низкою причин. Погано був підготовлений соціальний ґрунт для кооперативної діяльності. Більшість населення не розуміла суті кооперативів. Високі як на ті часи внески (25–50 крб.) не давали змоги вступати у кооперативи менш заможному населенню. Через матеріальну скруту кооперативи не могли конкурувати з приватними торговцями.

У 90-х роках XIX ст. кооперативна діяльність пошквалилась, що було пов'язано з діяльністю відомого українського кооператора М. Левитського. Завдяки його зусиллям в 1894 р. в с. Февар на Херсонщині утворилася перша хліборобська спілка, так звана артіль; її члени об'єднали свої земельні ділянки, робочу худобу, реманент. Спільними зусиллями вони вели господарство, а прибутки розподіляли відповідно до кількості працюючих. З Херсонщини артільний рух швидко поширився на Катеринославщину, Полтавщину, Чернігівщину, Київщину та Донеччину. Проте усі ці спілки не мали значного впливу на сільське господарство і проіснували не більше 3 років.

У 1908 р. був заснований Київський союз споживчої кооперації. За два перших роки він об'єднав 220 споживчих товариств на Київщині, Поділлі, Чернігівщині. Київський союз розгорнув активну діяльність: скликав кооперативні з'їзди і наради, став провідним осередком проти Московського союзу. Після фінансового краху в 1913 році його було ліквідовано.

У XIX – на початку XX ст. відбулися зміни у фінансово-кредитній системі України. Актуальним стало питання встановлення в Росії грошового обігу, заснованого на золоті, як це було в Західній Європі. Грошова реформа потребувала нагромадження величезної кількості золота. Це було можливим при активному торговому й розрахунковому балансах, скороченні ввезення та збільшення вивозу товарів, позик, збільшенні податкового тягаря. Внаслідок впроваджені фінансово-бюджетної політики царської Росії в Державному банку нагромаджувалися великі запаси золота у вигляді фонду для забезпечення золотої реформи. В 1897 р. золотий фонд становив уже 1 095 млн крб. при 1 067 млн крб. кредитних білетів у обігу. За такого співвідношення можлива була реформа грошового обігу, тобто кредитні білети ставали розмінними на золото. Між золотим і паперовим кредитним карбованцями взяте було співвідношення, яке на той час фактично встановилося на ринку – 66 коп. золотом за 1 кредитний карбованець. Отже, реформа була проведена через девальвацію зниження карбованця до фактично встановленого його ринкового курсу. У 1897 р. було остаточно затверджено закон про золоту реформу. Карбували нові золоті монети вартістю 5 крб., а також були визначені умови забезпечення кредитних білетів у обігу. Були встановлені суворі обмеження емісії грошей.

Встановлена цією грошовою реформою тверда валюта проіснувала в Російській імперії до початку Першої світової війни. Вона давала змогу уряду здійснювати великі економічні й кредитно-фінансові заходи, спрямовані переважно на розвиток промисловості, зокрема – важкої. На основі золотого запасу розвивалася кредитна політика, державні позики, фінансувалося залізничне будівництво, промисловість тощо.

В умовах промислового розвитку значна увага була надана вдосконаленню кредитно-банківської системи. В Україні виникло багато приватних банків, комерційних кредитних закладів – банківських контор, дисконтерів (кредиторів-лихварів, які брали на облік векселі). Новими формами організації кредиту були приватні акціонерні банки, міські комерційні банки, товариства взаємного кредиту, позичково-ощадні товариства тощо.

Реформи П. Столипіна

Залишки кріпосництва, невирішеність аграрного питання стали причинами боротьби у пореформеному селі на всій Російській імперії, зокрема й на східноукраїнських землях. Уряд намагався стабілізувати становище в країні шляхом перебудови земельно-аграрних відносин (1905–1907 рр.).

Була проведена аграрна реформа, що дістала назву «столипінської» за ім'ям її автора і втілювача в життя голови Ради міністрів П. А. Столипіна. Вона мала розв'язати земельне питання. В Указі від 22 листопада 1906 р. були викладені основні положення реформи.

Столипінська аграрна реформа передбачала здійснення таких заходів:

- руйнування общини, яка відіграла значну роль в масових селянських виступах 1905–1907 рр., і закріплення за кожним домогосподарем,

який володів надільною землею на основі общинного права, належної йому частини в особисту приватну власність;

- надання кредитної допомоги селянам через Селянський земельний банк;
- організацію переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Північного Кавказу, Середньої Азії.

Кожний селянин мав право вимагати від громади виділення йому землі в одному масиві, що отримав назву «відруб». Селяни могли переносити туди свої господарські будівлі й створювати «хутір». Цей захід повинен був слугувати створенню заможних селян-фермерів. У цілому століпінська аграрна реформа мала успіх в Україні. Нею скористалися, насамперед селяни, які хотіли і вміли господарювати. Реформа прискорила перехід українського села на індустріальну основу, створила сприятливі умови для розвитку приватного селянського землеволодіння, стимулювала розвиток агрономічних заходів. За період 1909–1913 рр. продуктивність сільського господарства зросла в півтора рази. Земські агрономи організували прокатні станції техніки, сільськогосподарські читання. Для малоземельних селян створювали товариства з питань оренди землі та колективного ведення рільництва. Однак модернізація українського села здійснювалась повільно порівняно з країнами Західної Європи і була перервана світовою війною 1914 р.

Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві спостерігався і на західноукраїнських землях. Однак Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття залишалися відсталими аграрними провінціями Австро-Угорської імперії. В Західній Україні зберігалось велике поміщицьке й церковне землеволодіння. Поміщикам належало понад 40 % усіх земель. Великими землевласниками були польські, румунські, угорські, німецькі поміщики. Поміщицькі господарства базувалися на відробітках селян. Значно поширилися відробітки за відсотки, які сплачували за борг взятого до «нового врожаю» збіжжя за «порцію» – певну суму грошей, яку поміщики позичали селянам, за землю, за штрафи при потравах у полі, за порушення лісового чи рибальського законодавства тощо.

Щоб вижити, селянська біднота вимушена була шукати заробітки поза селом, швидкими темпами зростала трудова еміграція. Почалася масова еміграція українських селян до Америки, здебільшого США і Канади, у менших розмірах – до Бразилії та Аргентини, де було чимало неосвоєних територій і уряди цих країн охоче приймали емігрантів. Окрім того, місцеве селянство виїжджало на сезонні роботи до Німеччини, Чехії, Румунії, Данії та прикордонних російських губерній.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3 ПОСТІНДУСТРІАЛЬНА ЕКОНОМІКА: СТАНОВЛЕННЯ, РОЗВИТОК, ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Тема 3.1 Господарство та економічна думка в період державно- монополістичного розвитку суспільств Європейської цивілізації (перша половина ХХ ст.)

План

- 1. Наслідки Першої світової війни для країн Європи та США.*
- 2. Світова економічна криза 1929–1933 рр.*
- 3. Розвиток кейнсіанства.*
- 4. Наслідки Першої світової війни для економіки України.*
- 5. Політика воєнного комунізму, неп, індустріалізація та колективізація в УРСР.*

Наслідки Першої світової війни для країн Європи та США

Перша світова війна (1914–1918 рр.) призвела до значних людських та матеріальних втрат. По-різному розвивалось господарство країн у ці роки.

У післявоєнному економічному розвитку країн світу важливе значення мав Версальський договір, підписаний у 1919 р. 27 країнами-переможцями й Німеччиною. Версальська угода «відрізала» від Німеччини 1/8 її території. Країни Антанти одержали необмежені права проводити в Німеччині комерційну і господарську діяльність. У 1919–1929 рр. американська економіка була на піднесенні: США виробляли промислових товарів набагато більше, ніж Франція, Великобританія, Італія, Німеччина, Японія разом взяті. Вона домоглася таких успіхів тому, що першою взяла курс на переобладнання основних засобів виробництва.

Обновлялися основні галузі економіки: хімічна, електрична, приладобудівна, автомобільна, радіотехнічна. Система Тейлора (конвеєризація) дала змогу підприємцям наситити товарами національний і світовий ринки.

Промислово-фінансові групи Рокфеллера, Дюпона, Меллона процвітали. За темпами росту не мали собі рівних нафтова, автомобільна, електротехнічна галузі.

США подолали наслідки Першої світової війни вже в 1920 р., а Великобританія, Франція, Німеччина домоглися відносної стабілізації лише в 1924 р. На фоні розорених війною цих країн, США були процвітаючою країною, яка виробляла промислової продукції на 10 % більше, ніж усі індустріальні країни разом.

Зросла роль США у світовому експорті капіталу. У країні зростали міські конгломерації з великою кількістю населення. Сільське господарство США в 1920–1929 рр. відставало від бурхливого розвитку промисловості, але й тут йшов швидкий процес витіснення дрібних виробників із землеробства, а з іншого – продовжувалася індустріалізація американських ферм. У ці роки

позначився різкий перехід сільського господарства США від екстенсивного до інтенсивного способу виробництва.

Економіка Великобританії після війни зростала повільніше. Одним із найбільших недоліків її післявоєнної економіки була залежність від імпорту сільсько-господарської продукції та промислової сировини.

У скрутному становищі після війни опинилося господарство Німеччини. Версальський договір довів його до банкрутства. Німеччина втратила зовнішні ринки, через розвал економіки звужилися її внутрішні ринки. Занепало сільське господарство у зв'язку з відсутністю достатньої кількості хімічних добрив. Скорочувалося промислове виробництво. Катастрофічне становище в основних галузях економіки було причиною краху кредитно-фінансової системи Німеччини.

Інфляція зумовила, з одного боку, – зниження зарплати робітників і службовців, а з іншого, – неможливість сплати Німеччиною контрибуції союзникам.

На Лондонській конференції держав-переможниць 16 серпня 1924 р. для Німеччини був прийнятий репараційний план Дауеса. План передбачав надання позик і кредитів (переважно американських) на відбудову господарства та оздоровлення фінансів Німеччини. Наголошувалося, що основна маса продукції повинна спрямовуватись торговими каналами до СРСР, щоб (як було раніше) не витіснити англійські та французькі товари з міжнародних ринків. Згідно з планом СРСР повинен був за промислові товари здійснювати сировинні поставки до Німеччини. План Дауеса діяв до 1929 р. Він сприяв стабілізації господарського життя країни; з інфляцією було покінчено. Німеччина не лише пододала розруху, а й збільшила випуск промислової продукції. Зросла її роль не тільки у світовій торгівлі, а й у розвитку таких галузей економіки, як хімія та електроніка. Однак всі ці успіхи були зведені нанівець внаслідок глибокої світової економічної кризи 1929–1933 рр.

Версальський договір зміцнив позиції французької економіки. Відбувся процес відновлення старих фабрик і заводів, з'явилися найсучасніші індустріальні галузі. Мільярдні репарації стабілізували французьку національну валюту. Проте у легкій промисловості спостерігався застій, крім виробництва предметів розкоші, якими у всі часи славилися французькі спеціалісти. За темпами промислового зростання Франція випередила всі країни світу. Проте в аграрному секторі переважало дрібне фермерство та ручна праця.

Японія після війни втратила монополію на ринках Південно-Східної Азії, що призвело до різкого спаду промислового виробництва. Однак завдяки демілітаризації військових заводів Японія вже в 1924 році пододала кризу. Велике значення мав розвиток традиційної текстильної галузі. До 1929 р. продовжувався інтенсивний процес концентрації виробництва та банків. На відміну від монополій Західної Європи та США, японські концерни тісно переплелися з державним капіталом. На державних підприємствах впроваджувалися новітні технології.

Світова економічна криза 1929–1933 рр.

Економічна криза 1929–1933 рр. була світовою. Вона порушила економічні зв'язки, призвівши до значного скорочення промислового виробництва. У 1929 році вона почалася в США, далі поширилася на Латинську Америку, Західну Європу, інші країни Азії та Африки.

Першою ознакою кризи вважають різке падіння цін на акції Нью-Йоркської біржі 24 жовтня 1929 р.

Насамперед, криза охопила важку індустрію. Все промислове виробництво, торгівля, національний доход знизилися вдвічі, відбувалося масове банкрутство фірм, росло безробіття. Це була криза перевиробництва, щоб стримати падіння цін, скоротити запаси товарів по всій країні, було вжито заходів щодо їх фізичного знищення. Спалювали пшеницю, каву, бавовну; молоко виливали в річки.

Внутрішньою причиною кризи вважають відсутність державного контролю за промисловістю і сільським господарством. Тільки в 1932 році новообраний президент США Ф. Д. Рузвельт впровадив ефективну антикризову програму. Його «новий курс» на оздоровлення країни підтримали всі верстви населення. Цей план, насамперед, приділяв увагу сфері торгівлі та кредиту. Одночасно зі скороченням обсягів виробництва підвищувалися ціни на виготовлену продукцію. За допомогою позик і державних субсидій були оздоровлені: банківсько-фінансова система та ослаблені кризою підприємства. Передбачалося ліквідувати безробіття шляхом «повної зайнятості». Вперше було прийнято широкомасштабні акції державного контролю над економікою країни. Зокрема, згідно із Законами «Про відновлення національної промисловості» та «Про регулювання сільського господарства», контролювалися галузеві підприємства, які погоджувалися на обмежений випуск своєї продукції. Усі галузі промисловості були поділені на 17 груп. Вони прийняли «Кодекс чесної конкуренції», згідно з яким партнери встановлювали розмір виробництва, ціну, ділили між собою ринки збиту, визначали рівень заробітної плати робітникам та службовцям.

У сфері сільського господарства «новий курс» був спрямований на припинення процесу розорення дрібних фермерів, планувалося підвищити ціни на їхню продукцію, скорочуючи обсяги виробництва та площі посівів. За тимчасові збитки фермери одержували від держави відповідну компенсацію. За допомогою цих дотацій вони впроваджували новітні технології, техніку.

Адміністрація Рузвельта вирішила важливу соціальну програму: була введена мінімальна заробітна плата, безробітним виплачували допомогу.

Всі ці заходи допомогли США вже в 1934 р. подолати наслідки Великої депресії.

У Великобританії криза не була такою катастрофічною, однак занепад господарського життя теж був дуже відчутний. Англійський уряд вчасно вжив заходів, спрямованих на ліквідацію наслідків кризи. Він всіляко підтримував процес концентрації виробництва, встановлення галузевих єдиних цін. Держава намагалася контролювати випуск продукції, її реалізацію за допомогою

примусових санкцій, кредитних привілеїв, гарантій. Проводячи оздоровлення економіки, уряд відмовився від неконтрольованої політики заохочення іноземних інвестицій. У 1931 р. змінилася зовнішня позиція Великобританії у зв'язку зі створенням «стерлінгового блоку» 25 держав, до якого входили англійські колонії, домініони (крім Канади), країни Скандинавії, Португалія, Голландія, Бразилія, Аргентина та інші. Країни «стерлінгового блоку» зберігали свої золоті резерви в лондонських банках.

Вони намагалися ввезти до Великобританії якнайбільше своїх товарів, водночас закупаючи в країні високоякісну готову машинну продукцію. Оскільки під час кризи ціни на сировину знижувалися значно швидше, ніж на промислові товари, це сприяло виходу Великобританії з тяжкої економічної кризи.

Таким чином, британська колоніальна імперія надала метрополії неоціненну допомогу. Однак за це була визначена самостійність домініонів у зовнішній і внутрішній політиці. Напочатку 30-х рр. ХХ ст. колоніальну систему офіційно почали іменувати Британським співтовариством націй. Ця спільнота в 1932 р. на конференції в Оттаві (Канада) утворила регіональний закритий митний союз.

Щоб вивести метрополію з кризи, застосовувались пільгові тарифи на експорт англійських товарів до Австралії, Нової Зеландії, Канади, Південно-Африканського Союзу, Індії. Англійський уряд зі свого боку дав змогу безмитно експортувати з країн «Співдружності націй» продукцію добувних галузей та сільського господарства. Завдяки цим заходам наприкінці 1933 – на початку 1934 р. з економічною кризою у Великобританії було покінчено.

Франція відчула симптоми кризи в 1930 році. Спочатку її стримували значні державні субсидії, що витрачалися на відбудову зруйнованих війною департаментів. Безробіття не було таким масовим (не перевищувало 1 млн безробітних), як у США, Великобританії чи Німеччині. У багатьох галузях криза затягнулася до 1936 р. Уряд Франції встановив контроль над Французьким банком, націоналізував ряд галузей промисловості, зокрема воєнну. Під тиском «голодних походів» страйкарів, демонстрацій державна адміністрація підвищила заробітну плату робітникам і службовцям, ввела 9-годинний робочий тиждень, двотижневі щорічні відпустки. Велике значення для виходу Франції з кризи мали колонії, де вона могла збувати в обмін на дешеву сировину і сільськогосподарську продукцію свої промислові товари.

Для Німеччини економічна криза була катастрофічною. Досягнувши за допомогою плану Дауеса в промисловості довоєнного рівня, країна знову опинилася в глибокій господарській розрусі. Уряди США, Великобританії, Франції та інших країн вирішили надати їй допомогу. Під керівництвом американського банкіра Юнга був вироблений новий репараційний план для Німеччини. Його було затверджено на Гаазькій конференції в січні 1930 року. Передбачалося зниження розмірів щорічних репарацій та платежів, скасування всіх форм і видів контролю над економікою і фінансами Німеччини. План дав змогу достроково припинити окупацію Рейнського регіону в 1930 р. Розмір щорічних репараційних платежів із Німеччини зменшувався порівняно з

планом Дауеса на 20 %. Німеччина, підтримана американським президентом Г. К. Гувером, посилаючись на труднощі, пов'язані з великою кризою 1929–1933 рр., відмовилася від сплати воєнних репарацій. З того часу «план Юнга» практично припинив своє існування, а в 1932 р. його було скасовано на Лозаннській конференції. Господарська розруха тривала. Лише на початку 1934 року почалася помітна стабілізація економіки Німеччини.

Японія опинилася в епіцентрі світової кризи в середині 1929 р. Найрозвиненіша галузь – торгівля – зазнала значного удару. Експорт товарів скоротився більш ніж у 2 рази. Знизилось виробництво сільськогосподарської, промислової продукції, у тяжкому становищі опинились суднобудівна, текстильна, металургійна, машинобудівна галузі. Налічувалось до 10 млн безробітних. Японський уряд вибрав вихід із кризи шляхом мілітаризації країни. В 1931 р. японська армія захопила північно-східну частину Китаю, утворивши там маріонеткову Маньчжурську державу. Капітали вкладались в ті галузі промисловості, які були пов'язані з воєнною промисловістю.

Взагалі 30-ті роки ХХ ст. – це період подальшого поглиблення монополізації економіки.

Складний і суперечливий шлях господарського розвитку пройшли країни світу в міжвоєнний період. Відбудова економіки, її піднесення чергувалися з кризами. Безперечним лідером стали США, які не мали собі рівних в аграрному секторі, промисловості, фінансовій сфері. Не завжди стабільно, а іноді – драматично, розвивалося господарство Німеччини, Франції та Японії. Трагічною сторінкою в історії людства була Друга світова війна.

До 30-х років ХХ ст. серед вчених-економістів панувала думка, що за допомогою механізму вільного ціноутворення економіка автоматично прямує до рівноваги – коли сукупний попит дорівнює сукупній пропозиції. Дійсність спростувала ілюзії неокласиків щодо здатності ринкового механізму автоматично забезпечувати рівновагу на ринку товарів, так само як і на ринку праці і капіталу.

Найбільш наочним свідченням цього був циклічний характер розвитку капіталістичної економіки. Постійно повторювані зі зростаючою силою кризи супроводжувалися зниженням рівня виробництва, інвестицій, зайнятості, заробітної плати, серйозними труднощами у збуті товарів, розладом усього економічного механізму. Економічна думка того періоду виявилася нездатною дати задовільне пояснення цим явищам, а тим більше вказати способи подолання криз. Багато економістів зв'язували настання криз і наступних піднесенень з настроями оптимізму чи песимізму в бізнесменів.

Розвиток кейнсіанства

З розвитком капіталізму швидко руйнувалися механізми автоматичного ринкового саморегулювання. На рубежі ХХ ст. монополії остаточно знищили вільну конкуренцію як регулятор капіталістичного господарства. Але найбільш гостро нездатність капіталістичної економіки до планомірного розвитку

виявилася в роки світової економічної кризи 1929–1933 рр. і наступної депресії 1930-х років. Виникла нагальна потреба посилення ролі держави в економіці.

Перші кроки в цьому напрямку було зроблено у США реалізацією «Нового курсу» президента Ф. Рузвельта. На перших порах посилене державне втручання в економічне життя пояснювалося суто практичними міркуваннями без відповідної теоретичної бази.

Опублікувавши в 1936 р. книжку «Загальна теорія зайнятості, процента та грошей», англійський економіст Джон Мейнард Кейнс (1883–1946 рр.) створив цю теоретичну платформу і став ідеологом нового напрямку в буржуазній економічній науці, котрий обґрунтував неможливість саморегулювання капіталістичної економіки на макрорівні та необхідність державного втручання в економічні процеси.

Основні ідеї кейнсіанства:

- Дж. М. Кейнс – показав, що зміни, які відбувались в економіці більшості країн під впливом науково-технічного прогресу, потребують активного втручання держави в хід економічного розвитку;
- виступив основоположником макроекономічного аналізу, і перейшов від аналізу діяльності окремих господарчих суб'єктів до аналізу функціонування національної економіки країни в цілому;
- ввів в економічний аналіз такі поняття, як сукупний попит та сукупне пропонування, і проаналізував фактори, які впливають на них;
- обґрунтував основні напрями проведення державної фінансової політики, показав вплив процесів формування і використання державного бюджету країни на економічний розвиток;
- показав активну роль споживання, збережень та інвестицій в антициклічному регулюванні економіки;
- розробив цілу програму економічних дій уряду в умовах економічної кризи.

Цілісну картину економічної системи Кейнса можна подати за такою схемою. Сукупний попит становить суму витрат суспільства на споживання і інвестиції. Існує тільки один рівень національного доходу, за якого сукупні витрати суспільства дорівнюють національному продукту (сукупній пропозиції). Це і є шуканий рівень національного доходу.

Економічна система не зможе досягти рівноваги за будь-якого іншого рівня національного доходу, оскільки в цьому разі плани покупців не будуть відповідати діям виробників. Припустимо, що національний дохід впаде нижче рівня рівноваги, планові витрати теж зменшаться, але не адекватно зменшенню національного доходу. Зменшення сукупних витрат становитиме лише частину зменшення національного доходу, решта витраченого доходу зменшить заощадження та податкові виплати. Це призведе до того, що покупці вимагатимуть більше товарів, ніж вироблятимуть фірми.

В іншому разі, якщо національний дохід збільшиться, то зросте сукупний попит, але на величину меншу ніж зростання національного доходу. Деяка частина додаткового доходу піде в заощадження, ще якась частина – урядові у

вигляді податків. А це означає, що ділові підприємства вироблятимуть товарів та послуг більше, ніж планується закупити. Сукупний попит буде не здатний перекрити сукупну пропозицію, стверджує Кейнс. Така ситуація свідчатиме про перенасичення ринку товарів та послуг, про затоварення і сигналізуватиме про необхідність скорочення обсягів виробництва. Цей процес, зі свого боку, супроводжуватиметься безробіттям, неповним використанням обладнання, а в окремих випадках – тимчасовим скороченням, або остаточним припиненням виробничої діяльності окремих підприємств. Спад виробництва триватиме доти, доки значення сукупного попиту не буде збалансовано із сукупною пропозицією.

Отже, саме недостатнім попитом Кейнс пояснює циклічний характер виробничого процесу.

Основним стратегічним напрямом економічної політики держави, згідно з Кейнсом, має стати підтримка інвестиційної діяльності, сприяння максимальному перетворенню заощаджень на капіталовкладення.

У своїй економічній програмі дій уряду Дж. М. Кейнс пропонував таке.

У своїх діях уряд повинен здійснити низку заходів, спрямованих на підтримку сукупного попиту, і зокрема сукупного споживання, на високому рівні. Для цього необхідно:

- ввести систему соціальної допомоги людям із низьким рівнем доходу;
- організувати систему грошової допомоги безробітним;
- розробити спеціальні програми перекваліфікації та перепідготовки робітників;
- створити систему суспільних робіт, при якій держава могла б створити тимчасові робочі місця для безробітних;
- держава повинна проводити політику, спрямовану на створення і підтримання умов повної зайнятості населення країни;
- уряд повинен створити і розвивати систему державних закупок продукції, виробленої приватними підприємствами. Зростання державних закупок приведе до збільшення сукупного попиту;
- оскільки зростання державних витрат може призвести до дефіциту державного бюджету, то наростання такого дефіциту цілком допустиме за умови збільшення попиту й зростання виробництва;
- уряд повинен проводити гнучку податкову політику, і маніпулювати податками залежно від стану економіки країни. При цьому Кейнс виступив за прогресивні податки, коли норма оподаткування зростає разом із зростанням доходів;
- оскільки дуже важливим є перетворення збережень в інвестиції, Кейнс вважав за потрібне створити всі умови для надійного функціонування банківської системи країни. Він запропонував ввести систему страхування банківських вкладень, щоб зменшити ризик втрат вкладів для вкладників.

Кейнсіанство зайняло провідне місце в політекономії багатьох країн розвинутого капіталізму, особливо в США і Англії, і тривалий час зберігало

свої позиції. Теорії, що виникли як результат дальшого розвитку теорії Кейнса, називають кейнсіанством.

Характерною рисою економічних теорій післякейнсіанського періоду є те, що у поясненні найважливіших економічних проблем в них чільне місце надається інвестиціям. Послідовники Кейнса виходять з того, що причина циклічності, а водночас і причина періодичних криз та безробіття полягає у коливаннях динаміки інвестицій. Західні теоретики надають капіталовкладенням властивість своєрідної незалежної змінної, від якої залежать інші змінні.

Поряд із некейнсіанством виникла стокгольмська школа, її представники: Г. Мюрдаль (1898–1987 рр.), Б. Улін (1899–1979 рр.), Н. Лундберг (1902–1997 рр.) висували ідеї, аналогічні висновкам Кейнса. Так само як і Кейнс, шведські економісти були впевнені, що існує ефективний спосіб розв'язання основних проблем економіки. Суть його полягає в тому, що держава повинна втручатися в господарське життя і проводити активну економічну політику з метою ліквідації розривів безробіття та інфляції. Основним об'єктом інфляції державного втручання є сукупний обсяг попиту.

Іншим прикладом поширення ідей кейнсіанства є програмування капіталістичної економіки, індикативне планування, що набуло розвитку у Франції, де після Другої світової війни державне регулювання економіки здійснювалося в широких масштабах. Сучасна економічна наука використовує основні положення кейнсіанської теорії; вони багато в чому визначають її спрямованість, хоча й відбулася певна еволюція в розробках основних ідей сучасних кейнсіанців, які враховують нинішні тенденції економічного розвитку.

Наслідки Першої світової війни для економіки України

Перша світова війна мала руйнівний вплив на економіку і призвела до краху російське самодержавство. У березні 1917 р. представники української інтелігенції утворили Центральну Раду, метою якої було створення автономії у складі Росії. Але вона не змогла налагодити ефективного державного управління, забезпечити стабільність розвитку, організувати економічне життя. Лише після прийняття Третього універсалу і створення УНР, тобто із запізненням у кілька місяців, Центральна Рада оприлюднила основні принципи своєї економічної політики. Оголошувалося скасування приватної власності на поміщицькі, монастирські, кабінетські та церковні землі, які мали перейти до рук селян без викупу.

У Третьому універсалі декларувалась необхідність упорядкування виробництва, рівномірного розподілу продуктів споживання й удосконалення організації праці. З цією метою Центральна Рада зобов'язала Генеральний Секретаріат спільно з представниками робітників встановити державний контроль над продукцією в Україні. Проголошувалося введення восьмигодинного робочого дня.

Проте уряд УНР був непослідовним у реалізації наміченої Третім універсалом програми. Центральна Рада поступово відмовилась від негайного вирішення аграрного питання. На нараді представників поміщицьких організацій, київських цукрозаводчиків і банкірів 10 листопада 1917 р. В. Винниченко заспокоїв поміщиків, заявивши, що питання про землю буде вирішене на Українських Установчих Зборах. А через кілька днів Рада опублікувала роз'яснення Універсалу з аграрного питання, яке забороняло свавільне захоплення земель та іншої власності. Передбачалося покарання тих, хто порушуватиме встановлений порядок. Наміри Центральної Ради спрямовувалися на збереження продуктивності сільського господарства, але не відповідали прагненням безземельних селян.

Малоефективною виявилась політика Центральної Ради щодо фінансів та промисловості. Катастрофічно бракувало грошей навіть для виплати заробітної плати, але зачіпати царські банки, які діяли в Україні всупереч інтересам Центральної Ради, уряд не ризикував. Не виконувалася також обіцянка встановити державний контроль над промисловістю. Робітники не зрозуміли сутності програми, а промисловці зустріли її взагалі вороже.

Остаточне банкрутство економічної політики, соціалістичної за переконаннями Центральної Ради, стало очевидним після окупації України німецькими та австро-угорськими військами. Рада виявилася неспроможною гарантувати виконання умов Брестського мирного договору про вивезення до Німеччини продовольства. Внаслідок цього та інших причин Центральна Рада була повалена німцями і замінена Гетьманатом.

Гетьманат. Уряд гетьмана Павла Скоропадського прагнув побудувати нову за формою Українську державу зі стабільним устроєм, що базуватиметься на засадах приватної власності. Він зумів налагодити функціонування державного апарату та виконання союзницьких домовленостей. Великі землевласники стали відновлювати свою власність на землю і майно в Україні. Передбачалося збільшити кількість землевласників шляхом виділення селянам державних, удільних, а також викуплених у великих приватних власників земель. Землею за викуп наділялися лише заможні господарі. Лісові угіддя (понад 100 дес.) залишалися за власниками і поміж селянами не ділилися. Відновлювалися старорежимні порядки і в промисловості. Уряд повертав націоналізовані підприємства колишнім власникам. Обмежувалась свобода профспілкової діяльності, рівень зарплати визначався власником фабрики. Внаслідок такої політики влітку і особливо восени 1918 р. Україною прокотилася хвиля робітничих страйків і селянських заворушень, які повалили уряд Павла Скоропадського, скориставшись тим, що в Німеччині почалась революція і німці залишили Україну. Була утворена директорія, у складі якої працювало п'ять міністрів.

Директорія. Її економічний курс не визначався послідовністю. Одним із перших своїх заходів був намір ліквідувати нетрудові господарства в селі, монастирське, церковне і казенне землеволодіння. Владу на місцях передбачалося передати Трудовим радам селян, робітників та трудової інтелігенції. Законодавча влада в УНР належала Трудовому Конгресу, який

обирало трудове населення без участі «поміщиків і капіталістів». Внаслідок такої політики Директорія залишилась без підтримки переважної більшості спеціалістів, промисловців, чиновників державного апарату – всіх, без кого нормальне існування держави було неможливим.

Непослідовність курсу Директорії виявилася у розробленні аграрної політики. Декларуючи вилучення землі у поміщиків без викупу і цим задовольняючи маси селянства, Директорія прагнула заспокоїти і поміщиків. Вона пообіцяла їм компенсацію витрат на агротехнічні, меліоративні та інші вдосконалення, раніше проведені в маєтках. За землевласниками залишались будинки, худоба, виноградники та ін. Було також оголошено про недоторканість земель промислових підприємств і цукрових заводів. Конфіскації не підлягали і землі іноземних підданих.

Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) утворилася 10 листопада 1918 р. внаслідок розпаду Австро-Угорської імперії. Перед урядом ЗУНР стояли надзвичайно складні соціально-економічні завдання. Край був зруйнований і пограбований. Тому найбільшою турботою Секретаріату внутрішніх справ було забезпечення населення й армії продуктами харчування і промисловими виробами.

Уряд Наддніпрянської України надіслав 1 000 вагонів продуктів харчування і виділив гроші для їхньої купівлі. Але ця допомога виявилася недостатньою. Тому Секретаріат внутрішніх справ, щоб врятувати людей від голоду, змушений був здійснити радикальні заходи – під час випікання хліба до тіста потрібно було додавати четверту частину картоплі.

За умов постійної руїни й воєнних дій західноукраїнському урядові вдалося також налагодити адміністрацію краю, уникнути поширення епідемій, забезпечити функціонування шкіл, залізниці, пошти, телеграфу, а почасти й телефону.

Проведена земельна реформа зберігала приватну власність на землю. Конфіскації підлягали лише землі, що належали членам пануючої династії, двірські, церковні, державні. Але успіхи державного будівництва Західноукраїнської Народної Республіки були перекреслені воєнними невдачами.

Отже, бойові дії Першої світової війни, хаос і дезорганізація, що панували в усіх сферах економічного життя, агресія з боку білої та червоної Росії, Польщі, непослідовність та нерішучість українських національних урядів у здійсненні економічних перетворень були найголовнішими причинами поразки національної революції і втрати державності.

Політика воєнного комунізму, неп, індустріалізація та колективізація в УРСР

Політика «воєнного комунізму», вирішивши збройним шляхом питання про владу в Україні, більшовики заборонили діяльність банків, конфіскували на користь Рад золото та інші цінності. Фінансове господарство України підпорядковувалося фінорганам Росії. Паралельно відбувалось одержавлення

промисловості. Його здійснювала Вища рада народного господарства Росії (ВРНГ). Державною власністю Російської федерації були оголошені акціонерні товариства «Продамет» і «Кровля», 9 з 15 великих металургійних заводів України, які виплавляли 80 % чавуну і сталі, 230 великих шахт, суднобудівні заводи Півдня, низка підприємств Харкова, Катеринослава та інших міст.

Після проголошення радянської влади в Харкові більшовики стали відправляти в центральну Росію ешелони з хлібом. До 1 березня 1918 р. щоденно з України в Росію вирушало по 140 вагонів з продовольством, з 1 березня – по 300, а з 1 квітня – по 400 вагонів. Вивіз хліба супроводжувався реквізиціями, насильством над селянством, терором над українським селом.

Було розгорнуто широку націоналізацію промисловості, торгівлі, транспорту. Протягом 1920 р. в Україні було націоналізовано понад 11 тис. підприємств. Державні підприємства в умовах розрухи не діяли. Сотні тисяч робітників залишалися без роботи, змушені були виїхати у село.

Наприкінці лютого 1920 р. Раднарком УРСР прийняв закон про хлібну розкладку, що мала забезпечити робітничі центри Росії та України, армію, службовців продовольством. Було створено спеціальні загони, до яких мобілізовано майже 15 тис. робітників, зокрема понад 2 тис. членів більшовицької партії. Влітку 1920 р. збирання продрозкладки було покладено на Першу кінну армію С. Будьонного, що перекидалася на радянсько-польський фронт. Селянство відмовлялося здавати хліб і до липня 1920 р. загальний план продрозкладки, що становив 153 млн пудів хліба, було виконано лише на 10 %.

Водночас із загостренням дефіциту продуктів харчування великі райони півдня України (передусім Донецька, Запорізька, Катеринославська, Миколаївська та Одеська губернії), Поволжя та Північного Кавказу охопила посуха, наслідком чого став голод 1921–1923 рр. Лихо зростало: у грудні 1921 р. голодувало 12 % населення України, в січні 1922 р. – 20 %, а в травні – вже 48 %, тобто не менше 10 млн осіб.

Становище ускладнювалося тим, що в кризових ситуаціях більшовики визначали свою політику, виходячи з єдиного критерію: не послабити власної диктатури. Тому перевага в продовольчому постачанні надавалася промисловим районам, а не голодуючим у сільській місцевості. Згуртовані й голодні робітничі колективи були небезпечніші, ніж розпорошені селяни.

Проте не до всіх селян більшовицький уряд ставився однаково. Факти свідчать, що поволзьким селянам і біженцям з Поволжя в Україні надавалася хоч якась допомога, нерідко за рахунок України. Але про голодуючих українських селян держава забула. Газетам було заборонено висвітлювати становище у південних губерніях України.

Підрахунки фахівців переконливо підтверджують, що у 1921–1922 рр. хлібний дефіцит степових губерній України становив майже 25 млн пудів. Водночас до РСФРР було вивезено 27 млн пудів зерна. Наступного року ситуація повторилася. Крім того, з осені 1922 р., незважаючи на голод, партійно-державне керівництво Росії зробило перші спроби експорту хліба (з України в цей час було вивезено 15 млн пудів зерна). Як наслідок, голод

у південних губерніях України протримався весь 1922 р. і перейшов на першу половину 1923 р.

Була ще одна причина трагедії 1921–1923 рр. – офіційна центральна влада фактично вперше апробувала голод як ефективний засіб придушення антибільшовицького повстанського руху, яким було охоплене українське село. За офіційними даними, наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. осіб. Знешкодити їх каральними акціями не вдалося. Загалом же голод 1921–1923 рр. за приблизними оцінками забрав до 1,5–2 млн українців. Катастрофічне становище в економіці призвело до різкого зростання невдоволення більшовиками.

У 1921 р. більшовики та їхній вождь В. Ленін були змушені визнати повний провал політики «воєнного комунізму» і перейти до нової економічної політики (неп), який мав забезпечити виживання більшовицького режиму в умовах міжнародної ізоляції і масових виступів населення.

У сільському господарстві неп передбачав цілу систему заходів, серед яких найголовнішим була заміна продрозкладки продподатком, розмір якого визначався напередодні посівної й був у два рази меншим, ніж розмір продрозкладки, передбаченої на 1921 р. Селянам дозволялося продавати надлишок продукції на ринку, організовуватися у кооперативи, а також орендувати землю та використовувати найману працю.

У промисловості неп передбачав повернення дрібних та середніх підприємств їхнім власникам, децентралізацію управління промисловістю. Підприємства могли об'єднуватися у трести. Було відмінено обов'язкову трудову повинність, створювалися умови для формування ринку робочої сили. У промисловості також дозволялося використання найманої праці та оренди. Залучався іноземний капітал шляхом створення концесій та спільних підприємств.

У торгівлі створювалися умови для розвитку трьох її форм: приватної, державної та кооперативної, організовувалися ярмарки. У 1922–1924 рр. було введено в обіг нову грошову одиницю – червонець, який дорівнював 10 золотим карбованцям, став конвертованим і сприяв оздоровленню економіки в цілому. Було введено єдину систему податків, створювалися ощадні каси та ощадний банк.

З 1923 р. працелюбне українське селянство почало швидкими темпами підвищувати продуктивність праці у своїх господарствах. У 1927 р. в Україні обробляли землі на 10 % більше, ніж у 1913 р., а виробництво зерна вже у 1925 р. досягло довоєнного рівня.

Неп сприяв розгортанню кооперативного руху. Сформувалася єдина система кооперації: споживчої, сільськогосподарської, кредитної, виробничої. Вона сприяла підвищенню продуктивності праці, заготівлі й збуту продукції, ефективному кредитуванню селянських господарств. В умовах непу довоєнного рівня досягли галузі легкої, харчової промисловості, виробництво предметів споживання. Проте відставала більшість галузей важкої промисловості, які так само, як і транспорт та зв'язок, були під контролем держави.

Наприкінці 20-х років неп було скасовано. Приводом до цього стала чергова хлібозаготівельна криза 1927–1928 рр. На початку 1928 р. партійно-державне керівництво почало застосовувати «воєнно-комуністичні» адміністративні заходи щодо селян, які не виявляли бажання продавати державі зерно за заниженими цінами. Неп замінили командно-адміністративною системою управління.

Незважаючи на успіхи непу, СРСР, зокрема й Україна, залишався аграрно-індустріальною країною. Для здійснення технічної і технологічної модернізації Й. Сталін та його соратники обрали стратегію прискореного розвитку важкої промисловості, основними етапами якої стали п'ятирічки. Перший п'ятирічний план 1928–1933 рр. ставив у привілейоване становище російський центрально-промисловий район, Ленінград і Урал. В Україні ж прискореними темпами мали розвиватися лише ті галузі, що забезпечували паливом та металом промисловість Росії. З 61,6 млрд руб., призначених згідно з планом першої п'ятирічки на народне господарство, Україні припадало 18,3 %, що менше від будь-якого показника її питомої ваги, тоді як Росії призначалося 68 %.

Отже, розвиток промисловості в Україні повинен був і надалі йти у старому напрямі, що сформувався ще у царські часи, коли роль України зводилась до забезпечення Росії паливом, необробленим металом і важким прокатом. Наступні п'ятирічки не внесли суттєвих змін – в другій п'ятирічці Україні припало ще менше коштів, лише 16,7 % від загальної суми по Союзу, а в передвоєнні роки – 14,5 %. Частка ж Росії зросла до 71 %.

Основними джерелами індустріалізації були: націоналізація промисловості, зростання прямих і непрямих податків, використання трудового ентузіазму трудівників і примусової праці політичних в'язнів, колективізація сільського господарства, конфіскація церковного і монастирського майна, прибутки від зовнішньої торгівлі та інші.

На відміну від розвинених країн світу індустріалізація здійснювалася не для задоволення споживчих потреб населення, а для виробництва переважно зброї та засобів виробництва. Фінансові ж кошти для цього черпалися з бюджету. Важливим джерелом індустріалізації було пригноблення поневолених народів, зокрема й українського, встановлення неадекватних цін на ввезення і вивезення продукції, особливо сільськогосподарської. Наприклад, за центнер м'яса Україні платили в 3,6 раза менше, ніж на світовому ринку. найдешевше коштував хліб, що вивозився з України за кордон.

Курс на індустріалізацію був слабо підготовлений. Катастрофічно бракувало коштів, обладнання, кваліфікованих кадрів і багато іншого. Проте завдяки ентузіазму простих людей, їхній вірі у краще майбутнє з'явилися сотні великих і середніх заводів, фабрик, шахт, електростанцій. Серед них – «Криворіжсталь», «Азовсталь», «Дніпрогес», Харківський тракторний завод та інші.

Колективізація сільського господарства була одним із джерел індустріалізації. Водночас вона забезпечувала контроль з боку ВКП(б) над селянством і була важливою складовою формування тоталітарної системи.

Переходу до колективізації сприяла криза хлібозаготівель 1927–1928 рр. – селянство відмовлялось продавати державі хліб за низькими цінами. У січні 1928 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про примусове вилучення у селянства зернових надлишків та необхідність форсованої колективізації сільського господарства. Суцільна колективізація почала здійснюватись вже у 1929 р., названому «роком великого перелому». Було визнано, що Україна мала все необхідне, щоб попереду інших республік здійснити колективізацію. Вона була віднесена до групи районів, де колективізацію мали завершити восени 1931 р. або навесні 1932 р. Партійно-державний апарат України виступив з низкою власних ініціатив – повністю колективізувати всю Україну до осені 1930 р., тобто на 1–1,5 року раніше.

Початок колективізації показав, що селяни не бажають відмовлятися від своєї власності й передавати її у колгоспи. Досягти цього вдавалося лише шляхом грубого насильства. Селяни відповіли антиколгоспними, антирадянськими виступами локального характеру, які жорстоко придушувалися. Поставлене у безвихідь селянство почало продавати або забивати худобу, ховати чи псувати реманент. У 1928–1932 рр. в Україні було винищено майже половину поголів'я худоби, на відновлення якого потрібні були десятиліття.

У ході колективізації, яка у наступні роки проводилася дещо меншими темпами, розпочався активний наступ проти заможних селян – встановлювався високий податок, заборонялася оренда землі. З грудня 1929 р. влада перейшла до політики відкритого терору – на 1 червня 1930 р. було «розкуркулено» 90 тис. селянських господарств України. Конфісковано й передано в колгоспи худоби, реманенту, будівель на суму 90–95 млн руб. Під розкуркулення потрапляли не лише заможні господарства, а й ті, що не хотіли йти в колгоспи.

Всього в Україні за роки колективізації було експропрійовано майже 200 тис. селянських господарств, разом з членами сімей це становило до 1,5 млн осіб. Майже 800 тис. з них заслали на Північ і до Сибіру, де українці масово вмирили або жили і працювали у нелюдських умовах. На їхніх кістках виникли Кузбас, Караганда, Печора, Колима.

Найжорстокішим злочином сталінського режиму проти українського народу був організований ним голодомор 1932–1933 рр. Це була спланована акція комуністичного режиму проти українського селянства, яка повинна була ліквідувати базу української нації і національного відродження, протистояння радянській владі. В українському селі здійснювалася політика геноциду. (Це, нарешті, визнала Верховна Рада України 28 листопада 2006 р.) Держава систематично конфісковувала більшу частину продовольства. Ігноруючи заклики і попередження українських представників влади, Сталін підняв план заготівлі зерна у 1932 р. на 44 %. Це рішення і та жорстокість, з якою виконувалися його накази, прирекли мільйони людей на смерть від голоду, який неможливо назвати інакше, як штучний.

Голод, що поширювався протягом 1932 р., набув найстрашнішої сили на початку 1933 р. Залишившись без хліба, селяни їли мишей, пацюків та горобців, кісткову муку і кору дерев. Спостерігалися численні випадки канібалізму. Але

конфіскації збіжжя тривали, незважаючи на те, що з голоду вмирили цілі села. За вказівкою В. Молотова, коли хліба не було, забирали сухарі, картоплю, сало, соління, тобто всі запаси їжі. Намагаючись врятуватися, тисячі селян йшли до міста, де весною скасували хлібні картки і можна було купити хліб. Проте сільським жителям хліб продавати заборонялося. Селянам не дозволялося також найматися самостійно на роботу на промислові підприємства. Незважаючи на те що шляхи, які вели до міста, були блоковані, тисячі сільських жителів пробивалися туди, але не знаходили порятунку і вмирили прямо на вулицях. У Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Києві кожного ранку збирали і вивозили до братських могил померлих від голоду селян. Прагнучи врятувати від голодної смерті дітей, селяни везли їх до міста і залишали в установах, лікарнях, просто на вулицях. Загалом же, за підрахунками дослідників, від голоду 1932–1933 рр. в Україні загинуло від 5 млн осіб до 9 млн осіб. Цим самим підірвалася етнічна основа становлення української нації – село, знищувався той про шарок, від якого залежали процвітання суспільства, здатність його до розвитку.

Тема 3.2 Розвиток національних економік країн Європейської цивілізації в системі світового господарства під впливом науково-технічної революції (друга половина ХХ ст.)

План

- 1. Наслідки Другої світової війни для країн Європи.*
- 2. Наслідки Другої світової війни для США.*
- 3. Німецьке економічне диво.*
- 4. Японське економічне диво.*

Наслідки Другої світової війни для країн Європи

Друга світова війна значно погіршила соціально-економічне становище країн Західної Європи, війна зруйнувала промисловість та сільське господарство, розпочалась гіперінфляція. Велика Британія та Німеччина, які були гегемонами в Європі, переживали чи не найважчі роки в своїй історії. Політичний центр перемістився до США, які тепер стали основним донором економічного розвитку Західної Європи та політичним гарантом територіальної цілісності країн Західної Європи. Ключова роль у відбудові економіки країн Західної Європи відіграв план Маршалла. Його особливістю було те, що США надавали гроші європейцям, але право вибору проектів для фінансування та їхній менеджмент залишалися за самими європейцями. Остаточо план Маршалла було затверджено 3 квітня 1948 р. Конгресом США. СРСР та його сателіти відмовились від економічної допомоги США.

Завдяки економічній підтримці США було взято під контроль інфляцію та відновлено довіру до національних валют. Також було усунено торгівельні бар'єри і звільнено Європу від залежності.

Розкол Німеччини. У першій половині 1948 р. США, Велика Британія і Франція скликали у Лондоні розширену конференцію за участю представників Бельгії, Нідерландів та Люксембурга, де обговорювалися питання проведення в Німеччині грошової реформи, припинення дії міжспівкової Контрольної Ради з управління Німеччиною, підготовки основних положень німецької конституції. Натомість у червні 1948 р. СРСР зібрав у Варшаві нараду міністрів закордонних справ Польщі, Болгарії, Угорщини, Румунії, Чехословаччини, Югославії та Албанії, яка засудила рішення Лондонської конференції.

Грошова реформа розпочалася 18 червня 1948 р. в Тризонії. «Рейхсмарки» замінювались новою валютою – німецькою маркою. Метою реформи було насамперед приборкання інфляції та створення стабільної грошової одиниці. Незважаючи на протести уряду СРСР, закон про валютну реформу набрав сили. Відповідно до реформи було припинено стримування зростання цін, ціни на продукти харчування різко підскочили. Цілком очевидно, що валютна реформа провадилася з метою активізації капіталовкладень та стимулювання приватних інвестицій і, як засвідчило майбутнє, вона цілком виправдала надію німецьких громадян.

Проте ситуація різко загострилася. За вказівкою з Москви радянський представник у міжсоюзній комендатурі Берліна маршал В. Соколовський вийшов з неї на знак протесту з приводу проведення грошової реформи, і радянські війська взяли під свій контроль усі комунікації між Західним Берліном та західними зонами окупації Німеччини. Радянська сторона повністю блокувала Берлін, що призвело до проблем із забезпеченням населення продовольством, тому західним країнам довелося терміново налагоджувати «повітряний міст», який діяв близько року.

У вересні 1948 р. у Бонні розпочала роботу парламентська рада під головуванням лідера ХДС К. Аденауера, що завершила підготовку конституції, яка почала діяти 23 серпня 1949 р. після її ствердження окупаційною владою. Конституція закріпила основні цивільні та політичні права громадян і проголосила Західну Німеччину (далі – ФРН) демократичною, федеративною й водночас перехідною державою. ФРН із самого початку свого існування висунула ідею об'єднання Німеччини на демократичній основі.

За формою правління ФРН стала парламентською республікою, вищий орган влади – Бундестаг (федеральний парламент). На спільному засіданні Бундестагу й такої ж кількості депутатів ландтагів (парламентів земель), що утворювали Федеральні збори, обирався на 5 років президент республіки, який мав обмежені повноваження і виконував представницькі функції. Першим президентом ФРН було обрано професора Теодора Гойса, який належав до табору лібералів.

Лідер партії, що перемогла на виборах, призначався федеральним канцлером (главою уряду). Канцлер перебував при владі до закінчення повноважень Бундестагу, якщо останній не висловлював йому недовіри. Конституційний суд мав право скасувати будь-який закон.

У серпні 1949 р. на виборах до бундестагу переміг блок ХДС/ХСС, який утворив в коаліції з ВДП перший уряд ФРН, а 15 вересня доктора Конрада Аденауера обрано федеральним канцлером.

Коаліційний уряд 20 вересня 1949 р. розпочав виконувати свої обов'язки. Цим актом скінчився процес формування Федеративної Республіки Німеччини.

У відповідь радянська сторона, готова до такого розвитку подій, 30 травня 1949 р. затвердила конституцію, розроблену Народною радою, а 7 жовтня 1949 р. проголосила утворення Німецької Демократичної Республіки (далі – НДР). Як і всю Німеччину, на дві зони було розділено Берлін: його східна частина стала столицею НДР, а західна – самокерованою територією, економічно та політично пов'язаною з ФРН.

Президентом НДР став комуніст Вільгельм Пік, а главою уряду – соціаліст, близький до Соціалістичної єдиної партії Німеччини (далі – СЄПН), Отто Гротеволь. СЄПН фактично узурпувала всю владу у країні й розпочала будівництво соціалізму за радянським зразком. Розкол Німеччини, який тривав 40 років, завершився. У його здійсненні зробили «свій внесок» обидві протиборчі сторони – СРСР та країни Заходу, кожна по-своєму.

Протягом Другої світової війни Італія втратила третину національного багатства. Обсяг промислового виробництва в 1945 р. становив лише 30 % довоєнного, почалась гіперінфляція. У політичному житті Італії провідну роль відігравали сили, які очолювали антифашистську боротьбу, в 1946 р. вони підписали пакт про єдність дій. Найавторитетнішою партією стала Християнсько-демократична партія (далі – ХДП), яка була створена в 1944 р. Лідер ХДП А. де Гаспері в 1945 р. очолив уряд. Після референдуму, 18 червня 1946 р., Італія була проголошена республікою. У 1947 р. було прийнято конституцію, яка набрала чинності з 1 січня 1948 р. Відповідно до конституції Італія проголошувалась демократичною парламентською республікою. Вперше в історії країни було введено загальне виборче право. Королівській сім'ї заборонялось повертатися в Італію. Вищим органом влади проголошувався двопалатний парламент, який обирав президента – главу держави. Виконавчу владу очолював голова ради міністрів, який призначався президентом і затверджувався парламентом.

Друга світова війна значно послабила позиції Великої Британії на міжнародній арені. Країна втратила багато зовнішніх ринків і майже 25 % закордонних капіталовкладень, державний борг збільшився у 4 рази. Під тиском національно-визвольного руху розпочався розпад Британської імперії. Під час перших післявоєнних виборів 26 липня 1945 р. англійці проголосували за лейбористів, які чітко сформулювали свою головну мету – перетворити Англію у квітучу державу. Лідер лейбористів Клемент Етлі сформував уряд, який взявся за здійснення низки реформ.

У результаті проведених лейбористами змін було націоналізовано вугільну, газову, металургійну галузі промисловості, електроенергетику, зв'язок, транспорт, Англійський банк. Власникам підприємств сплачувалась компенсація – 2,5 млрд фунтів стерлінгів. Лейбористський кабінет почав приділяти більше уваги питанням програмування економіки, регулювання

зайнятості, експорту-імпорту та ін. Лейбористи здійснювали також програму соціальних реформ: скасування антипрофспілкових законів, розширення безкоштовної системи охорони здоров'я та зростання житлового будівництва. Вони домоглися подальшого обмеження повноважень палати лордів британського парламенту.

У галузі зовнішньої політики лейбористи записались на позиції союзу зі США. У 1949 р. Англія стала членом НАТО. Найскладнішою проблемою для післявоєнної Великобританії була доля колоніальної імперії. Надання незалежності Індії виявилось неминучим, і з цим довелося змиритися. Незалежність було надано також Палестині та Йорданії.

Реформи лейбористів призвели до непомірного зростання державних витрат і різкого збільшення дефіциту державного бюджету. Фінансові труднощі сприяли перемозі у 1951 р. консерваторів на чолі з В. Черчиллем. Вони провели часткову денационалізацію, скоротили соціальні програми. У 1952 р. помер король Георг IV, на престол вступила його донька Єлизавета II. У тому ж році Великобританія, прагнучи залишитись наддержавою, з допомогою США завершила створення ядерної зброї.

Перші спроби Англії вступити в ЄЕС були безуспішними. Президент Франції Шарль де Голль двічі накладав вето на прийняття Великобританії в ЄЕС, аргументуючи це занадто тісними відносинами Англії зі США. І лише в 1973 р. країну було «допущено» в Європу. Економічна криза 70-х років не дала змоги проявитись позитивним моментам цього кроку. Економічні труднощі поглибилися, зросли безробіття та інфляція.

Наприкінці 1960-х років загострилась ірландська проблема. Після надання Ірландії незалежності у складі Великобританії залишилось шість графств Північної Ірландії переважно з протестантським населенням. Католицька меншість Ольстеру в 1968 р. почала боротьбу за громадянські права. У 1969 р. в Ольстер для наведення порядку було введено англійські війська. У відповідь на це на території Північної Ірландії таємна організація Ірландська республіканська армія (далі – ІРА) розв'язала терор проти англійських солдатів. Хвиля насилля перекинулась і на інші райони Великобританії.

Тетчеризм. Лейбористські уряди Вільсона та Каллагана не змогли ефективно вирішити назрілих проблем. Ситуація змінилася після перемоги на виборах консерваторів. Саме 4 червня 1979 р. було сформовано уряд на чолі з Маргарет Тетчер. Новий уряд енергійно вдався до заходів, які, на думку М. Тетчер, мали оздоровити англійську економіку та фінанси. Політика уряду отримала назву «тетчеризм», її напрямками стали:

1. Жорстка боротьба з інфляцією – скорочення державних витрат, апарату та соціальних програм.

2. Підтримка приватного підприємництва, ініціативи, введення опосередкованого оподаткування.

3. Приватизація нафтової, авіакосмічної, суднобудівної та інших галузей промисловості.

4. Запровадження антипрофспілкових заходів – обмеження прав страйкуючих на пікетування, боротьба зі страйками, які визнавалися незаконними, тощо.

Політика кабінету М. Тетчер відзначалась твердістю та рішучістю і враховувала реальні потреби часу.

М. Тетчер рішуче виступила проти страйків, що призводили до неконтрольованого підвищення заробітної плати і зростання темпів інфляції. Від березня 1984 р. до березня 1985 р. тривав страйк шахтарів, що закінчився поразкою. У 1980-х роках профспілковий рух в країні значно послабився, чисельність британського конгресу тред-юніонів скоротилась у півтора раза. Впав авторитет і лейбористської партії. Позитивно впливав на економічний розвиток зростаючий видобуток нафти у Північному морі (близько 100 млн т щорічно), що повністю задовольняло потреби Англії. Політичний курс кабінету М. Тетчер забезпечив зниження рівня інфляції, скорочення безробіття, підвищення темпів розвитку британської промисловості. Зріс добробут населення, особливо середніх верств.

Англо-ірландську угоду про Ольстер було укладено 15 листопада 1985 р., згідно з якою Ірландія отримувала право брати участь в управлінні Північчю. Однак проблема тероризму залишилась, оскільки прихильники ІРА продовжували свою діяльність. У 1994 р. ІРА оголосила про перемир'я, але на початку 1996 р. знову пролунали вибухи.

У сфері зовнішньої політики консерватори займали однозначну позицію атлантичної солідарності. З початком загострення міжнародної напруги в 1979 р. Великобританія приєдналась до жорстких антирадянських заходів. М. Тетчер твердо і рішуче відстоювала інтереси Великобританії в ЄЕС. У зовнішній політиці прем'єр-міністр здобула широку популярність у країні після успішного завершення конфлікту з Аргентиною навколо Фолклендських островів (1982 р.). Ця війна продемонструвала відродження духу Англії і сприяла перемозі М. Тетчер на позачергових виборах.

Після перемоги на виборах 1983 р. консерватори продовжували втілювати в життя свою програму реформ. До 1990 р. було приватизовано 21 державну компанію; 9 млн англійців стали акціонерами; 2/3 сімей – власниками будинків або квартир.

Однак наприкінці 1980-х років уряд Тетчер зіткнувся з низкою гострих проблем – європейською економічною інтеграцією, протестами населення проти введення «подушного» податку та ін.

У керівництві консерваторів загострилися суперечності. У листопаді 1990 р. М. Тетчер пішла у відставку. Новим прем'єр-міністром став Джон Мейджер, який прагнув зберегти досягнення «тетчеризму». Проте на виборах 1 травня 1997 р. лейбористи здобули переконливу перемогу, отримавши абсолютну більшість місць в обох палатах парламенту. Новим прем'єр-міністром став Тоні Блер, наймолодший політик в історії Англії ХХ ст.

Він відразу взявся за реформи, які можна назвати радикальними. Реформування зачепило конституційний устрій Великобританії. Було сформовано регіональні парламенти в Шотландії та Вельсі. Важливим кроком

стало поступове реформування палати лордів з метою перетворення її в орган, до якого обирають, а не який призначають.

Уряд лейбористів не обмежився конституційними реформами. Ним започатковано реформи в системі освіти та охорони здоров'я. Важливим здобутком Т. Блера стало підписання Угоди про політичне врегулювання ольстерської проблеми. Основний зміст цього документа у тому, що Ірландія відмовляється від возз'єднання з Північною Ірландією, а Великобританія надає право Північній Ірландії на самовизначення аж до відокремлення, якщо за це на референдумі проголосує населення. Угода передбачає припинення насилля, введення самоуправління (Північно-ірландська асамблея), здачу зброї та проведення референдуму про статус Північної Ірландії.

У зовнішній політиці як консерватори, так і лейбористи чітко координують свою політику зі США, беруть участь майже в усіх зовнішньополітичних акціях американців, у межах Європейського Союзу часто займають особливу позицію.

Великобританія однією з перших підтримала перебудову в СРСР. Після розпаду Союзу вона визнала незалежність України.

У Великій Британії 1 травня 1997 р. відбулися парламентські вибори, на яких перемогу здобули лейбористи. Лейборист Ентоні Блер став прем'єр-міністром і розпочав конституційну реформу, надавши більше автономії Шотландії та Уельсу. Його наступником в 2007 р. став Гордон Браун, але економічна криза вдарила по авторитету лейбористів, тому в 2010 р. прем'єром став лідер консервативної партії Девід Кемерон, уперше в післявоєнній історії Британії було сформовано коаліційний уряд з ліберал-демократами.

Європейська економічна інтеграція великою мірою залежала від подолання суперечностей між Францією та Німеччиною, які протягом останніх 70 років тричі воювали між собою. Міністр закордонних справ Франції Роберт Шуман дійшов висновку, що кращий спосіб уникнення нової війни – об'єднання сталеварної та вугільної промисловості обох країн, що унеможливило б таємниче виробництво озброєнь, так званий «план Шумана». Вже в травні 1950 р. відбулося об'єднання виробництва сталі і вугілля Франції та ФРН. У квітні наступного року до них приєдналась Італія, Бельгія, Нідерланди та Люксембург, які підписали договір про створення Європейського об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС).

У 1957 р. були створено Європейське товариство з атомної енергетики (Євроатом) та Європейське економічне співтовариство (далі – ЄЕС), відоме під назвою Спільний ринок. 25 березня 1957 р. 6 держав – ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Люксембург та Нідерланди – підписали у Римі договір про створення ЄЕС. Вже в 1973 р. до ЄЕС приєдналась Англія разом з Данією та Ірландією. У 1981 р. новим членом спільного ринку стала Греція, а в 1986 р. – Іспанія та Португалія, а в 1995 р. – Австрія, Фінляндія та Швеція. На межі 1990-х рр. інтеграційні процеси і Європі пришвидшилися, 7 лютого 1992 р. країнами – членами ЄЕС було підписано Договір про Європейський Союз, що передбачала трансформацію ЄЕС у політичний організм. Ця програма передбачала запровадження єдиної валюти – євро та часткову відмову від суверенітету у

сфері зовнішньої та військової політики. У 2004 р. членами ЄС стали ще 10 країн: Польща, Чехія, Угорщина, Кіпр, Латвія, Литва, Естонія, Мальта, Словаччина, а в 2007 р. до ЄС приєдналися Болгарія та Румунія, в 2013 р. – Хорватія.

Важливою впливовою європейською організацією є Рада Європи – міжнародна урядова організація, створена 5 травня 1949 р. в Лондоні. У роботі Асамблеї РЄ беруть участь і представники парламентської більшості, і делегати від опозиції. Роль РЄ особливо посилилась після краху СРСР та значних геополітичних змін в Європі.

Наслідки Другої світової війни для США

Друга світова війна завдала людству величезних матеріальних і людських втрат. У роки війни в більшості країн господарство занепало. Єдиною державою, що, навпаки, розвивалась – були США. Обсяг виробництва зростав. Наприклад, у 1939–1944 рр. виплавка сталі збільшилась на 70 %, електросталі, легваної сталі – більше ніж у 4 рази, прокату – на 56,7 %, видобуток кам'яного вугілля – на 60 %, а коксівного – в 4 рази. Динамічно розвивалися кольорова, хімічна, електротехнічна, нафтопереробна, автомобільна, літакобудівна галузі. Найшвидшими темпами розвивалася суднобудівна промисловість. У воєнній промисловості продуктивність праці зросла на 35 %. США – єдина країна, яка в роки війни, випускаючи воєнне спорядження, не припиняла виробництво товарів народного споживання.

Різко збільшилися державні капіталовкладення в економіку, тривав процес концентрації виробництва, зокрема в хімічній, металургійній, газонафтовій, машинобудівній галузях. Національний комітет оборони значно розширився – з'явилися нові підрозділи, зокрема відділ економічної війни, ленд-лізу тощо. Обсяг сільськогосподарського виробництва у США в 1944 р. зріс порівняно з 1939 р. на 36 %. Фермерство почали вважати найрозвиненішим щодо механізації польових робіт, електрифікації, застосування прогресивних технологій. Вивіз американського капіталу збільшився, США захопили головні позиції в економіці більшості країн.

Дуже постраждала в роки Другої світової війни економіка Великобританії. Державний борг збільшився, зменшилися золоті та валютні запаси. Загальні втрати країни оцінювалися в 7 300 млн ф. ст., що становило близько $\frac{1}{4}$ національного багатства країни. Загальні витрати Великобританії на війну дорівнювали 25 млрд ф. ст.

Франція в червні 1940 р. була окупована гітлерівською Німеччиною; понад 4 роки французькою економікою повністю розпоряджалися німецькі загарбники.

Рівень промисловості країни в 1944 р. порівняно з довоєнним становив 38 %. Виробництво сільськогосподарської продукції зменшилося в 2 рази. Франція втратила весь торговий і військово-морський флоту. Розпалася французька колоніальна система. Національна валюта – франк – була

девальвована. Капіталовкладення за кордоном зменшилися в 10 разів. Війна завдала економіці збитків на 1 440 млрд довоєнних франків.

Німеччина зазнала більших втрат, ніж США та всі західноєвропейські країни разом узяті.

На окупованих територіях європейських країн німецькі фашисти запровадили «новий порядок». До літа 1941 року з цих країн було вивезено майна на суму 9 млрд ф. ст. Гітлерівці знищили майже 40 % національного багатства Польщі. Від експлуатації господарств Франції, Бельгії, Голландії, Угорщини, Румунії, Болгарії, Словаччини німці отримали 120 млрд марок. З цих країн на заводи Німеччини надходили нікель, мідь, нафта, інші стратегічні ресурси. Спад у воєнній промисловості настав в 1942 році. Держави антигітлерівської коаліції набагато випередили Німеччину у виробництві різних видів озброєння. Випуск продукції у всіх галузях промисловості Німеччини в 1944 році скоротився на 10–65 %. Поразки на фронтах, оголошення Туреччиною війни Німеччині, ізоляція Іспанії призвели до остаточного краху економіки фашистського рейху. У березні 1944 р. настала енергетична криза. Усі галузі господарства були паралізовані.

Японія 7 грудня 1941 р. без оголошення війни напала на американську воєнноморську базу Перл-Харбор на Гавайських островах. Розпочалася чотирирічна американо-японська війна. За роки війни Японія перетворилася на сильну індустріально-аграрну державу. Перевага віддавалася воєнним галузям, значно скоротилося виробництво у легкій промисловості. У багаторічній війні японський торговий флот зазнав значних втрат. Імпортувати сировину ставало дедалі тяжче. Господарство працювало з перебоями.

Зростало напруження у промисловості, аграрному секторі, фінансах. Щоб врятувати економіку, уряд запроваджував нескінченні воєнні податки, примусові поставки, контролював кредитні операції, позики, інвестиції, внутрішню торгівлю. Проте банкрутство було неминуче. Економіка милітаризованої Японії зазнала краху у війні проти США та їхніх союзників.

Після Другої світової війни зазнав серйозних руйнувань механізм міжнародних валютних відносин. Крім того, у деяких країнах за роки війни великою мірою зросла державна заборгованість (США, Великобританія, Франція). Покриття дефіциту державного боргу потребувало значного збільшення випуску паперових грошей.

У 1944 р. у Бреттон-Вудсі (США) відбулася міжнародна фінансова конференція, в якій взяли участь 45 дійсних і асоційованих членів ООН, а також міністри фінансів 16 країн. На основі підписаних там угод були створені Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку. Ці інститути повинні були гарантувати стабільність обмінних валютних курсів, забезпечувати швидку оборотність коштів, створювати умови для накопичення ресурсів, потрібних для відбудови економіки країн Західної Європи.

Після Другої світової війни в розвитку індустріальної цивілізації відбулися значні зміни. Вони були пов'язані, насамперед, зі збільшенням світової соціалістичної системи, розпадом колоніальної системи та утворенням незалежних держав.

Таким чином, світове господарство охоплювало три підсистеми: господарства економічно розвинених, соціалістичних держав та країн, що розвиваються. Головною тенденцією в економічному розвитку всіх країн була індустріалізація. Економічно розвинені країни вступили у фазу інтенсивного розвитку. Змінювалася структура їхніх національних господарств. Розвиток світового господарства відбувався на основі науково-технічного прогресу, подальшого поглиблення всесвітнього поділу праці, інтернаціоналізації виробництва. Сформувалася світова інфраструктура – комплекс галузей, що обслуговували світові економічні відносини. Наприклад, транспортна система, мережа інформаційних комунікацій. Значно розширилися та набули нового змісту всі форми міжнародних економічних відносин. Головною рисою господарського розвитку було посилення взаємозв'язків між усіма країнами та їхніми групами. Набули розвитку міжнародні інтеграційні процеси. Зросло державне регулювання господарських процесів. Економічне зростання національних економік значною мірою залежало від ступеня входження їх до всесвітнього господарства.

Відзначимо, що у повоєнні роки стартові умови для розвитку національних господарств були дуже різними. Занепад економіки Європейських країн та Японії сприяв економічному пануванню США. Широкого розмаху набула економічна експансія США. У міжнародній валютно-фінансовій системі встановилася першість її національної валюти. Промислове виробництво європейських країн скоротилося, панувала внутрішня інфляція. Скоротився міжнародний обмін товарами і послугами серед країн Європи. Переважною формою торгівлі був бартер. Уряди цих країн здійснювали непопулярні заходи щодо приватного капіталу: здійснювався контроль цін на основні товари, перерозподіл національного доходу, збільшувалась кількість грошей в обігу. Це стало причиною переведення приватних інвестицій з Європи до США. Стан господарства Європи мав негативний вплив на світову економіку взагалі. США повинні були у власних інтересах, для стабілізації світової економіки та політичної ситуації допомогти європейським країнам. У липні 1947 р. в Парижі було створено Організацію європейського економічного співробітництва (ОЄЕС). Її головною метою було вироблення спільної програми відбудови Європи. У квітні 1948 р. Конгрес США затвердив «план Маршала». Це був план економічної допомоги країнам Європи.

Його учасники: Великобританія, Франція, Італія, Бельгія, Данія, Нідерланди, Норвегія, Ірландія, Іспанія, Швеція, Люксембург, Австрія, Швейцарія, Португалія, Греція, Туреччина, а з грудня 1949 р. – ФРН. Метою «Плану» був розвиток економіки на «принципах індивідуальної свободи, вільних інститутів і справжньої незалежності». Європа розглядалася як єдиний економічний простір, на підставі міжнародно-правового договору між країнами.

Варто зазначити, що Європа була не пасивним об'єктом американської допомоги, а ініціатором у виробленні та реалізації плану.

Завданнями плану були: відродження виробництва на новій технологічній основі, розширення зовнішньої торгівлі, досягнення міжнародної фінансової стабілізації, встановлення справедливих обмінних курсів. «План Маршала» діяв з квітня 1948 р. до 30 грудня 1951 р. Обсяг допомоги становив 102 млрд дол. (у цінах 1990 р.). США створили Адміністрацію економічного співробітництва. Допомогу надавали:

- безвідсотковими товарними позиками та «дарами», склад яких визначали США;
- кредитами під малі відсотки;
- у вигляді доларової «зумовленої допомоги» в обмін на національну валюту за офіційним курсом. Фонди згідно з «планом Маршала» розподілялися між країнами не за потребами в інвестиціях, а відповідно до стану платіжного балансу щодо доларової зони. Товари надавали в розпорядження урядів. Гроші, отримані від їхнього продажу, надходили до національних банків на спеціальний рахунок (еквівалентний фонд), 95 % цих фондів повинні були належати країнам-учасникам, але витрачалися під контролем Адміністрації економічного співробітництва в Європі. Частина їх йшла на оплату сировини, яку вивозили США.

Програма відбудови була виконана. Еквівалентні фонди доповнили внутрішні ресурси капіталів європейських країн. Стабілізувалася система міжнародної оплати. Європейські країни використовували свій потенціал зростання без обмежень.

Радянський Союз відмовився від допомоги за «планом Маршала», оскільки США відкинули його вимоги (1. Кожна країна мала самостійно визначати свої потреби в допомозі та її форму. 2. Розмежувати країни-союзники, нейтральні та колишніх противників. Допомога Німеччині повинна бути тісно пов'язана з проблемою репарацій). Період 50–60 років ХХ ст. став етапом інтенсивного індустріального піднесення економічно розвинених країн світу. Змінилася структура світового капіталістичного господарства. Найбільш динамічно розвивалась промисловість.

Структурні зміни в національних господарствах були пов'язані з національними особливостями. Швидко розвивалися галузі, що визначали технічний прогрес. Виникли нові галузі: аерокосмічна, радіоелектронна. Істотні зміни відбулися у співвідношенні продукції легкої та важкої промисловості. З середини 50-х років минулого століття важка індустрія почала лідирувати. Інтенсивність динаміки та структурних зрушень національного господарства економічно розвинених країн визначалася досягненнями науково-технічного прогресу. Наука перетворилася на безпосередню продуктивну силу. Відбулися істотні зміни у техніці, яка охопила технологічну, транспортну, енергетичну, контрольну-управлінську види людської діяльності. Почали широко застосовуватись автоматичні системи машин.

З'явилися нові поліматеріали, виникли нові технології – лазерна, плазмова, генна. Зароджувалась інформаційна революція. З'явилися науково-виробничі комплекси. Значно зросли капіталовкладення в економіку, змінилася їхня технологічна структура. Зросли капітальні вкладення у невиробничу

сферу. Зростали концентрація, централізація виробництва і капіталу. Масовим явищем стало виникнення транснаціональних корпорацій. Зросла кількість міжнаціональних монополій, укладалися угоди про співробітництво між монополіями різних країн. Держава стала значним виробником і споживачем промислових товарів та послуг. Державні капіталовкладення спрямовувалися в галузі, що забезпечували загальнонаціональні потреби (інфраструктуру, атомну промисловість, виробництво і розподіл електроенергії, газо- і водопостачання, транспорт, невиробничу сферу). Велике значення в державному регулюванні мали податки: зменшення відсоткових ставок, звільнення від сплати податків, прискорення строків амортизації тощо.

Кінець 60-х років ХХ ст. характеризує перехід держав до «структурної стратегії» – політики заохочення певних галузей до вдосконалення і регулювання структури господарства з урахуванням прогресивних змін у розвитку всесвітнього господарства. Зросло значення міжнародних економічних відносин. Велике значення мала інтеграція економічно розвинених країн світу (у 1957 р. було утворено Європейське Співтовариство). Соціалістичні країни у 1949 р. інтегрували до Ради економічної взаємодопомоги (далі – РЕВ).

У 50–60-х р. минулого століття сільське господарство зростало повільніше, аніж інші галузі. Істотною ознакою його в економічно розвинених країнах був перехід до машинного виробництва стандартизованої продукції землеробства, широке впровадження досягнень науково-технічного прогресу. Сільське господарство перетворювалося в індустріальну галузь. Зменшувалася кількість населення, зайнятого в сільському господарстві. Посилилася концентрація виробництва, але основою сільського господарства були фермерські господарства, які реалізовували продукцію на ринку. Ефективність сільського господарства досягала шляхом інтенсифікації, розвивалися механізація, електрифікація, хімізація виробництва. Постійно зростали інвестиції в сільське господарство. Зросло значення зовнішніх джерел фінансування.

У всіх економічно розвинених країнах сформувалися агропромислові комплекси, що склалися з власне сільськогосподарського виробництва, а також галузей, що виробляли і постачали промислову продукцію, транспортували, переробляли та займалися реалізацією сільськогосподарської продукції. Поширилася кооперація для об'єднання економічних ресурсів, особливо в молочному тваринництві, овочівництві, садівництві.

Сільське господарство розвивалось в умовах державного регулювання. Основною метою держави була стабілізація ринку сільськогосподарських товарів, цін і доходів фермерів. Держава надавала асигнування на захист ґрунтів від ерозії, на іригаційні роботи, поліпшення земельного та лісового фондів.

Важливим підсумком розвитку сільського господарства в економічно розвинених країнах стало зростання його економічного потенціалу. Вони досягли високого рівня самозабезпечення продуктами харчування, за винятком продукції тропічного землеробства. За масштабами сільськогосподарського

виробництва, використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів першість серед цих країн утримували США, які виробляли найбільше у світі пшениці, кукурудзи, тютюну, бавовни, картоплі, цукрового буряку, мали найчисельніше поголів'я великої рогатої худоби, свиней. Сільське господарство стало експортною галуззю.

Важливим чинником розвитку сільськогосподарського виробництва в 60 рр. ХХ ст. стала єдина сільськогосподарська політика країн – учасниць Європейського Співтовариства, метою якої було піднесення життєвого рівня працівників сільськогосподарських підприємств, встановлення однакових цін на сільськогосподарську продукцію, регулювання ринків головних сільськогосподарських товарів. У 1968 р. було ліквідовано мито на продукцію країн – членів Співтовариства.

Таким чином, розвиваючись на індустріальній основі, у 70–80-х роках минулого століття сільськогосподарське виробництво провідних країн світу вступило в новий етап розвитку.

Значний негативний вплив на систему міжнародних економічних відносин мала Друга світова війна. Позиції європейських країн на світовому ринку значно погіршились, співробітництво майже не існувало. Монопольне становище зайняли США. Їхня частка в експорті серед світових держав становила в 1947 р. 32,5 %, водночас частка країн Західної Європи – 33,4 %, а Японії – 1,3 %. Тому, відновивши свій економічний потенціал, країни Європи активно розвивали міжнародний товарообмін.

Динаміка розвитку зовнішньої торгівлі значно вплинула на загальну ситуацію на світовому ринку. Провідне місце належало економічно розвиненим країнам. Їхня частка у світовому експорті зросла в 1970 р. до 71,9 %, США – 15,4 %, європейські соціалістичні країни – 5,5 %.

Відбулися принципові зрушення в товарній структурі міжнародної торгівлі. Зросло значення палива і зменшилось – сировини і продуктів харчування, розширилась торгівля готовими виробами. У структурі промислових товарів 1/3 припадала на машини, обладнання, засоби транспорту. Соціалістичні країни індустріалізацію господарства проводили на власній технічній базі. У торгівлі між країнами РЕВ експорт машин становив 31 % (Чехословаччина мала 50 %, НДР – 49 %). Радянський Союз вивозив паливо, метал, сировину (40 %), частка машин становила 20 %.

Швидко зростав ринок продукції обробної промисловості для країн, що розвивалися. Вони також стачали на світовий ринок менше ніж 10 % готових виробів, 13 % машин і обладнання. Основними статтями їхнього експорту (75 %) були нафта, продукти харчування, бавовна, каучук, цитрусові, кава, боби какао.

Географічний розподіл зовнішньої торгівлі визначився економічною інтеграцією країн і відбувався в рамках ЄЕС, РЕВ, Європейської асоціації вільної торгівлі, що була утворена в 1960 р. До її складу входили Великобританія, Австрія, Данія, Норвегія, Португалія, Швейцарія, Швеція. В Америці діяли Центральноамериканський спільний ринок, Латиноамериканська асоціація вільної торгівлі, Андський спільний ринок. В Африці утворилися митні спілки.

Стимулюючим фактором зростання міжнародної торгівлі та галузевої структури було поглиблення міжнародного поділу праці. Зменшилася залежність економічно розвинених держав від натуральної сировини, її замінили синтетичні матеріали. Індустріалізація сільського господарства спричинила повну самозабезпеченість продуктами харчування і зменшення їхнього імпорту. Протягом 50–60-х років ХХ ст. для більшості економічно розвинених країн характерним було пасивне сальдо зовнішньої торгівлі. Лише в США, Японії, Італії, ФРН експорт перевищував імпорт.

Зростала незбалансованість торгівлі між економічно розвиненими і аграрносировинними країнами.

Велике значення мали різні форми торгово-політичного регулювання. Зокрема, у 1947 р. було укладено Генеральну угоду тарифів та торгівлі (далі – ГАТТ). Ця угода відіграла двояку роль. Фіксувала основні правила і принципи регулювання зовнішньої торгівлі на національному ринку та одночасно була центром, у межах якого провадилися багатосторонні переговори з метою розв'язання проблем міжнародної торгівлі. Унаслідок діяльності ГАТТ в 50-х роках – першій половині 60-х років ХХ ст. країни дещо пом'якшили митні бар'єри.

У повоєнний період особливо зросло значення вивезення капіталу як форми міжнародних економічних відносин. Основними країнами-експортерами були США та Канада. Європейські країни, відбудовуючи господарство, не могли вивозити капітал у значних розмірах. США вивозили здебільшого підприємницький капітал у формі прямих інвестицій. Великобританія, Франція, ФРН, Японія вивозили капітал переважно в позичковій формі.

У 1946–1947 рр. функціонувала Бреттон-Вудська валютно-грошова система золотовалютного стандарту. У 1946 р. було створено Міжнародний валютний фонд. Важлива роль належала міжнародним валютно-фінансовим організаціям – Міжнародному банку реконструкції та розвитку, Міжнародній фінансовій корпорації і Міжнародній асоціації розвитку, організованих для інвестування країн, що розвиваються.

Значним кроком в інтеграційному процесі була Римська угода 1957 р., за якою Франція, Західна Німеччина, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург заснували Європейське економічне співтовариство.

Німецьке економічне диво

Період 1950-х років характеризувався суцільними успіхами в економіці, що відомі під назвою «німецьке економічне диво». Причин цьому було чимало. Назвемо основні з них:

- виробництво відроджувалося на новій технічній основі;
- розвивалися новітні галузі, такі як електроніка, нафтохімія й ін.;
- раціонально використовувалися допомога за «планом Маршалла» (2,7 млрд дол., з них 0,5 млрд як подарунок), кошти з державного бюджету, що виділялися для інвестування економіки, самофінансування підприємств;

- відсутність військових витрат, 10 млн переселенців із Центральної та Східної Європи як резерв дешевої робочої сили, подолання господарських диспропорцій розподілу;
- місткий внутрішній ринок і дешевизна робочої сили, що зумовили приплив іноземних капіталів.

Однак попри всі згадані причини, головним було створення оптимальних умов для вільного розвитку економічної демократії, тобто необхідних умов для розбудови ринкової економіки. У такій обстановці чудово працювала «теорія соціального ринкового господарства» – вільна конкуренція з елементами державного регулювання. Завдяки «диву» країна змогла кожен третій марку бюджету спрямувати в соціальні фонди. Кредитна, валютна, податкова політика використовувалися для попередження криз.

Для німецької економіки 1950-х років характерні високі і стійкі темпи зростання. Вартість виробленої у 1956 р. продукції була вдвічі більшою, а ніж у 1936 р. Частка Німеччини у світовому виробництві 1955 р. сягала 10 %, в експорті – 7,3 %. Розвиток економіки спонукав збільшення зарплати та цілковиту зайнятість. Німецькі політики, оцінюючи ситуацію у ФРН, були недалеко від істини: за умов приватної власності була досягнута гармонія класів. З 1947 р. до 1967 р. – жодного страйку. Більше того, німецькі «брудні» підприємства, будівництво, комунальне господарство всмоктували робочу силу з Югославії, Туреччини, Італії та інших країн – так званих «гастарбайтерів», що склали 85 % усіх зайнятих на «чорних роботах».

Японське економічне диво

«Японське економічне диво» було сплановане й детально розроблене, у 1955 р. як офіційний урядовий документ був прийнятий 5-річний план економічної незалежності, а через 2 роки Сабуро Окіта – творець японських реформ – очолив роботу над новим довгостроковим планом економічного розвитку, що мав забезпечити найвищі темпи зростання, структурну модернізацію й економічну стабільність, включно із практично повною зайнятістю та стійким підвищенням рівня життя в країні.

«Економічне диво» базувалося на використанні здобутків НТП: електронізації економіки й суспільства загалом, широкомасштабній автоматизації праці, створенні й застосуванні принципово нових матеріалів і речовин, форсованому розвитку науки про життя, зокрема, біологічних і біотехнологічних процесів.

Першою у світі Японія налагодила масове серійне виготовлення побутових відеомагнітофонів і відеокамер, промислових роботів, кремнієвих мікросхем тощо. Здійснення аграрної реформи спричинило значне розширення внутрішнього ринку, появу на селі великої кількості господарств селян-власників, що сформували зростаючий попит на сільськогосподарські машини й знаряддя, хімічні добрива, гербіциди та ін.

У промисловості відбувалося форсоване накопичення капіталу, колосальна економія коштів на розвиткові власних науково-дослідних робіт, яка стала

можливою завдяки вільному придбанню американських та західноєвропейських патентів і ліцензій на запровадження наукових відкриттів, зниження цін на світових ринках сировини й палива, відсутність значних військових видатків – усе це дозволило японським компаніям зекономити й спрямувати на розвиток промисловості величезні додаткові засоби.

Економічне зростання стимулювали й американські кредити. Варто відзначити й такий фактор, як достатньо висока ефективність державного регулювання економічного розвитку країни, високий ступінь координації зусиль між державою та приватним бізнесом на стадії вироблення принципових рішень із питань економічного розвитку, що полегшувало їхню практичну реалізацію.

Завдяки всьому цьому, а також перевагам місцевого ринку праці (системі пожиттєвого і спадкового найму, винятковому патріотизму щодо фірми та відносно недорогій робочій силі) зростання японської економіки у 1950-ті – на поч. 1970-х рр. було найбільшим у світі, становлячи щорічно в середньому 11 %.

Практично не маючи запасів паливно-сировинних ресурсів (за винятком кам'яного вугілля), Японія вже наприкінці 1960-х рр. посіла друге місце в капіталістичному світі за обсягом промислового виробництва, а на поч. 1970-х рр. і за обсягом ВВП.

Причому за масштабами використання станків із цифровим програмним управлінням, роботів, гнучких виробничих систем Японія значно випередила США та інші країни. Протягом 1965–1985 рр. номінальна зарплата в Японії зросла більш ніж у 8 разів, а реальна – утричі, за рівнем погодинної реальної зарплати у 1986 р. (9,2 дол. або 18 дойчмарок) Японія упритул наблизилася до США (9,5 дол.) і перегнала ФРН (16,2 дойчмарки), а через 2 роки обійшла на 5 % і США.

Тема 3.3 Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи

План

- 1. Господарство України на початку Другої світової війни.*
- 2. Економічне становище в 1941–1944 рр. та повоєнна відбудова України.*
- 3. Україна в період кризи адміністративно-командної системи.*
- 4. Причини застійних явищ в економіці України в 70–80-х роках ХХ ст.*

Господарство України на початку Другої світової війни

Початку Другої світової війни передувало укладення 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького пакту про ненапад, розрахованого на 10 років. Водночас було складено «Таємний додатковий протокол», за яким уряд Німеччини дав згоду на приєднання до СРСР польської частини Західної України, Західної Білорусії, Литви, Латвії, Естонії. Німеччина дістала повну свободу дій в Європі, забезпечила собі постачання з Радянського Союзу військово-стратегічних матеріалів і продовольства. Від імені уряду Німеччини його підписав І. Риббентроп, а від уряду СРСР – В. Молотов. Цей договір цинічно ігнорував

прийняті у цивілізованому світі принципи міжнародних відносин, розв'язав руки А. Гітлеру для агресії в Європі.

Німецькі війська 1 вересня 1939 р. вторглися на територію Польщі. Англія і Франція як союзники Польщі оголосили Німеччині війну. Проте війна була «дивною» – бойових дій з боку цих країн не проводилось, оскільки у них було підписано угоди з Німеччиною про ненапад. Наприкінці вересня вся територія Польщі була окупована Німеччиною та військами Червоної Армії Радянського Союзу. Внаслідок цього до складу СРСР були приєднані відібрані у Польщі Східна Галичина і Західна Волинь.

Після перемоги над Польщею війська Вермахту та Червоної Армії у Бресті провели парад перемоги. Після цього Німеччина почала захоплення земель Західної Європи, як було домовлено в таємному протоколі, а СРСР активізував свої загарбницькі дії проти балтійських республік, Румунії та Фінляндії, наслідком яких було приєднання у 1940 р. до СРСР Північної Буковини і Південної Бессарабії.

Ввівши західноукраїнські землі до складу СРСР, сталінське керівництво розгорнуло політику її радянзації. Було відкинуто стару систему управління і впроваджувалася нова – радянська. Відразу було ліквідовано приватну власність на основні засоби виробництва, націоналізовано поміщицькі землі, промислові підприємства, торгівлю і транспорт.

Деякі заходи нових властей спершу дістали у краї схвалення – розширювалась мережа шкіл, відкривались нові газети, вводилось безплатне медичне обслуговування. Це пояснювалось тим, що перші перетворення в економіці мало стосувалися інтересів українського населення, оскільки промисловість, торгівля і велике землеволодіння були в руках поляків та євреїв. Проте після націоналізації майже 2 тис. промислових середніх і великих підприємств відбулося погіршення становища значної частини населення, погляди людей почали змінюватися.

Водночас радянська влада вкладала значні кошти на реконструкцію промислових підприємств. Зі східних районів привозили верстати, обладнання, машини. Особливо велику увагу приділяли підприємствам харчової, легкої та місцевої промисловості. На початку війни 1941 р. у Західній Україні фактично було ліквідовано безробіття, оскільки будівництво і реконструкція фабрик і заводів збільшили кількість робочих місць. Одночасно розпочалося переселення робітників у східні райони України. Зокрема, з вересня 1939 р. до червня 1941 р. із Західної України на підприємства Донбасу було вивезено 17 тис. робітників.

Подібні процеси відбувалися і на селі. Поміщиків і заможних селян позбавляли землі, реманенту, худоби. З часом у краї поступово почала здійснюватися земельна реформа. Суцільна колективізація сільського господарства не була її головною метою. Конфісковані землеволодіння поміщиків, монастирів і державних чиновників передавалися селянським комітетам, яким належало поділити її серед безземельних і малоземельних селян. До кінця 1939 р. було конфісовано майже третину всіх сільськогосподарських угідь. Але лише половину цієї площі роздали селянам.

Решта мала стати основою для створення радгоспів і колгоспів. Навесні 1940 р. розпочалася колективізація сільських господарств. До середини 1941 р. було колективізовано до 13 % їхньої кількості. Західноукраїнські селяни не бажали йти до колгоспів, де надавалися великі пільги та технічна допомога. Радянська влада не наполягала на різкому збільшенні кількості колгоспників. Важливішим за колективізацію сільського господарства для радянського режиму було зміцнення своїх західних кордонів.

Нова влада принесла в Західну Україну жорстокий політичний терор. Було розгромлено всі політичні партії та громадські організації, а їхніх керівників оголосили ворогами народу. Встановлювався контроль за кожним членом західноукраїнського суспільства, почалися репресії. Арешту підлягали власники фабрик і заводів, адвокатських контор, банків, кооперативів, чиновники, священники, землевласники, інтелігенція.

Особливо поширеною стала депортація. Арештовували тисячі ув'язнених «ворогів народу» – українців без будь-якого попередження, суду або якогось звинувачення заганяли у вагони для худоби й вивозили до Сибіру й Казахстану для невідільницької праці. Багато людей гинули. Всього із Західної України в 1939–1940 рр. було вислано, за різними підрахунками, від 10 % до 20 % населення.

Націоналізація дрібних ремісничих підприємств та розгалуженої системи західноукраїнської кооперації, скорочення приватної торговельної мережі призвели до значних перебоїв у постачанні населення товарами першої необхідності. Дефіцитом стали хліб, м'ясопродукти, а в окремих районах навіть сіль і мило. Різко зросли ринкові ціни, розквітла спекуляція. Це негативно вплинуло на матеріальне становище населення і спричинило політичні сумніви значної частини західноукраїнського суспільства.

Важким було становище і населення Східних областей України. Хоч наприкінці 1930-х років масовий терор припинився, його жахливі наслідки згубно впливали на суспільство. На великих підприємствах відчувалася гостра нестача технічних спеціалістів і керівників промисловості. Залякана технічна інтелігенція у складних ситуаціях на виробництві боялася брати на себе відповідальність. Командно-адміністративна система намагалася всі труднощі в економіці усунути лише наказними методами – за найменше порушення людина звільнялася з роботи, а нерідко й позбавлялася волі. Було прийнято рішення про збільшення тривалості робочого дня, про заборону самовільного виходу робітників і службовців з підприємств та установ. Випуск неякісної і нестандартної продукції прирівнювався до свідомого заподіяння шкоди. Водночас було вжито заходів до подальшого розгортання так званого «соціалістичного змагання».

На початку 1940-х років остаточно виявилось призначення щойно збудованої матеріально-технічної бази соціалізму як потужного військово-промислового комплексу. У 1941 р. державні витрати на оборону становили понад 43 % союзного бюджету.

У цей час Україна видобувала 50,5 % від всього обсягу вугілля, виробляла 64,7 % чавуну, 48,8 % – сталі, 67,6 % – залізної руди, 25,7 % – електроенергії.

Завдяки кільком урожайним рокам та запровадженню механізації, передовим методам агрокультури колгоспи України виростили понад 20 % загальносоюзного товарного хліба, 73 % – цукру, 20 % – м'яса.

Проте високі темпи індустріалізації та досягнення у низці галузей важкої промисловості були знівельовані авантюрною політикою комуністичного режиму на чолі з Й. Сталіним. Особливо це виявилось з початком німецько-радянської війни.

Отже, об'єднання всіх українських земель у складі УРСР мало велике позитивне значення. Вперше за кілька століть своєї історії українці опинилися в межах однієї держави. Але репресивний радянський режим не приніс їм свободи, а лише переконав, що його майбутнє – це утворення незалежної соборної української держави.

Економічне становище в 1941–1944 рр. та повоєнна відбудова України

Гітлерівська Німеччина 22 червня 1941 р. напала на Радянський Союз. Спроба зупинити ворожі війська на державному кордоні не вдалася.

З початком вторгнення загарбників господарство України перебудовувалось на потреби оборони. Був збільшений робочий день, вводились обов'язкові понаднормові роботи. На виробництво боєприпасів, озброєння, військового обладнання переводилися машинобудівні заводи. Почалася масова евакуація на Схід заводів, робітників та інженерів. Всього з України було вивезено в Росію, Середню Азію та інші регіони СРСР майже 1 тис. заводів, понад 4 млн осіб, евакуйовано 30 тис. тракторів, понад 6 млн голів худоби. Майже все обладнання з українських електростанцій було вивезено і встановлено на нових станціях.

Те, що неможливо було вивезти, спалювали, оскільки в Україні застосовувалась тактика «спаленої землі». У Донбасі було затоплено усі шахти, знищено промислові об'єкти Дніпрельстану і всі 54 домни, висаджено у повітря мости, зруйновано залізниці, телеграфні лінії. Знищувалось навіть те, що було вкрай необхідне для виживання населення, яке залишилося на окупованій німцями території. Усе це негативно позначилося на його життєвому рівні. Хибна воєнна доктрина, відсутність завчасно складених планів евакуації внесли дезорганізацію в евакуаційні процеси. До рук німців потрапили великі матеріальні цінності та об'єкти стратегічного характеру.

Протягом літа – осені 1941 р. німецькі війська та їхні союзники захопили всю Правобережну і більшу частину Лівобережної України. Неокупованими залишилися лише східні райони Харківської області, частина Донбасу та частина Криму.

Фашистський режим, який встановився на українських землях, поставив перед собою завдання підкорити та колонізувати Україну, знищити її народ. Гітлер планував переселення в Україну в найближчі двадцять років 20 млн німців. Завоювання для арійської раси «життєвого простору» на Сході було частиною його стратегічного плану. Українці, як й інші слов'яни, вважалися нацистами неповноцінною расою, що володіє великими територіальними

просторами і природними ресурсами, але не вміє ними розпоряджатись; їхнє історичне призначення полягало у тому, щоб прислужувати вищій арійській расі. План «Ост» передбачав знищення частини населення в Україні та переведення іншої частини в напіврабів. Ставлення до них з боку нацистів було не моральним, а суто технічним питанням: як найкраще використати місцевий людський потенціал для побудови тисячолітнього Рейху.

У містах і селах відбувалися масові страти населення. Жорстких репресій зазнало сільське населення. У ході репресій в Україні було вбито і замордовано 3,9 млн цивільного населення та 1,3 млн військовополонених. На території України було створено 150 концентраційних таборів. Іншим засобом винищення мирного населення мав стати голодомор. У грудні 1941 р. німецька адміністрація вирішила збільшити обсяг продовольчого постачання Рейху з України шляхом зменшення кількості «надлишкових споживачів» – євреїв і населення українських міст, таких як Київ; для них навіть не встановлювалася норма пайка. В інших українських містах передбачалося різко скоротити ці норми. З метою припинення завезення продуктів харчування до міст на дорогах встановлювався спеціальний контроль і закривалися міські базари. Внаслідок цих заходів у великих містах склалася катастрофічна ситуація з продовольством.

Одним із заходів окупаційної влади була примусова мобілізація робочої сили з України. У 1942 р. було запроваджено обов'язковий дворічний термін праці для всіх людей віком 18–20 років у Німеччині. Хати тих, хто не з'являвся на виїзд до Німеччини, спалювали. На роботу в промисловості та сільському господарстві Німеччини було вивезено 2,4 млн осіб, що становило 80 % усіх депортованих з СРСР.

З міркувань практичної доцільності фашисти зберегли колгоспну систему разом з адміністративним апаратом. Вони визнали радянські колгоспи й радгоспи найефективнішим способом викачування з місцевого населення хліба і продовольства. Під час війни німці вивозили з України зерно, м'ясо, олію, масло, цукор і навіть чорнозем. Промислові підприємства, які лишилися неушкодженими, німецька адміністрація оголосила власністю Німеччини і нещадно експлуатувала.

Відступаючи з України, фашисти, як і більшовики у 1941 р., вдавалися до тактики «спаленої землі», тобто знищували за собою все, що міг би використати противник. Як наслідок, Україна в ході Другої світової війни зазнала більше руйнувань, ніж будь-яка інша європейська країна.

Збитки, завдані господарству України, становили 285 млрд руб. у цінах 1940 р. Загальні збитки СРСР – 679 млрд руб., з яких 255 – Росії. Ця сума вп'ятеро перевищувала асигнування УРСР на будівництво нових заводів, фабрик, залізниць, електростанцій, шахт, радгоспів, МТС та інших державних підприємств протягом останніх п'ятнадцяти довоєнних років. Загальна ж сума збитків, яких зазнали населення й господарство України, дорівнювала майже 1,2 трлн руб. – 40 % національного багатства. На руїни було перетворено 720 великих і малих міст, 28 тис. сіл України, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, майже 33 тис. колгоспів, радгоспів,

МТС. Без даху над головою залишилося 10 млн осіб. Проте найстрашнішими були людські втрати, які, за різними даними, в Україні становили від 7 млн осіб до 15 млн осіб.

Відбудова зруйнованого війною господарства відбувалася у надзвичайно складних умовах. У розпал наступальних операцій Червоної Армії в серпні 1943 р. було прийнято рішення про невідкладну відбудову господарства в районах, визволених від німецької окупації. Передбачалась відбудова вугільної, залізорудної, металургійної, машинобудівної промисловості. Для цього було виділено понад 18 млрд крб., що становило 24 % загальної суми, виділеної урядом на відбудову радянських територій. Що ж до матеріальних збитків, яких зазнала Україна в роки війни, то вони становили 42 % загальних втрат СРСР. Варто зазначити, що в Україну було повернуто лише частину всього евакуйованого під час війни обладнання. За вивезене майно республіка не отримала ніякої компенсації, а за нове обладнання, яке надходило після війни, платила з власного бюджету.

Насамперед відновлювалися шляхи сполучення, мости, засоби зв'язку. Це здійснювалось як цивільним населенням, так і армійськими частинами. У ході війни було відбудовано понад 20 тис. км залізниць, 615 мостів. Наприкінці війни питома вага Донбасу в загальносоюзному видобутку вугілля зросла до 26,7 %, 15 % – чавуну, 11 % – сталі. Усього до травня 1945 р. було відбудовано і введено в дію до 3 тис. великих промислових підприємств, що становило третину довоєнних виробничих потужностей. Промисловість працювала на забезпечення фронту боєприпасами, бойовою технікою, спорядженням.

Було відбудовано Дніпрогес, заводи «Запоріжсталь», «Азовсталь», машинобудівні заводи Києва, Харкова, введено в дію газопровід Дашава – Київ. Наприкінці 1950 р. більше, ніж до війни, добували залізної руди, виробляли прокату чорних металів, продукції машинобудування, електроенергії, цементу тощо. Усе це було досягнуто шляхом жорстких командно-адміністративних методів управління, ігнорування інтересів простих людей. Традиційне для радянського режиму нехтування випуском товарів широкого вжитку доходило до крайнощів: купити пару взуття, зубну щітку ставало проблемою. Характерною рисою повоєнної відбудови було й те, що економічний розвиток здійснювався на переважно екстенсивній основі. Понад 70 % робітників промислових підприємств України досягали норм виробітку переважно ручною працею. Ігнорування світового досвіду, ідеологічні амбіції завдавали великої шкоди розвитку науково-технічного і соціального прогресу. Відомо, що США пропонували залучити СРСР, зокрема й Україну, у план Маршалла, але сталінський режим відмовився і переклав весь тягар відбудови на плечі народу.

Відбудова промисловості здійснювалася однобоко. Випереджальними темпами розвивалася важка промисловість, хронічно відставали харчова та легка. Причиною цього були не тільки волонтаризм керівництва та ігнорування життєвих інтересів людей, а й відставання сільського господарства, яке нездатне було забезпечити промисловість сировиною. Внаслідок війни та колективної системи господарювання сільськогосподарське виробництво

повністю деградувало. Хронічно не вистачало техніки, реманенту, тягової худоби, насіння, робочих рук – у селі залишилися переважно жінки і діти.

Після війни, як і раніше, селянство залишалося найбільш ущемленою категорією суспільства. Колгоспник був відчужений від засобів виробництва, розподілу створеного ним продукту. Вироблена колгоспами продукція державою не закуповувалася, а фактично вилучалася методом продрозкладки. Оплата праці сільських виробників була символічною, а виживали вони лише завдяки присадибним ділянкам. Село не забезпечувалося пенсіями. Більшість колгоспників не мала паспортів і без особливого дозволу не могли залишити села.

Перша повоєнна зима у багатьох районах України була малосніжною, а весна і початок літа – найпосушливішими за кілька останніх десятиліть. Валовий збір зерна був у три рази нижчий, ніж у 1940 р. Почався голод, який охопив мільйони жителів України. Майже 800 тис. осіб загинуло. Спостерігалися випадки людоїдства. Рятуючись від біди, мільйони голодуючих почали тікати у західні області України, в міста, на новобудови. У той же час добірну пшеницю вивозили за кордон за розпорядженням партійно-державного керівництва СРСР.

Голод супроводжувався посиленням репресій проти різних верств населення, особливо селян. Крадіжка колгоспного або державного майна, зокрема збирання колосків, передбачала ув'язнення від семи до десяти років з конфіскацією майна. На вересень 1947 р. було направлено в суди понад 10 тис. таких справ. Голод було подолано лише після жнив 1947 р., коли зібрали новий урожай. Розпочалося повільне піднесення сільського господарства. Проте підхід до розв'язання аграрних проблем залишався старим: форсування виробництва в умовах жорстокої централізації та регламентації колгоспного життя. З метою боротьби проти порушення Статуту сільськогосподарської артілі почали обмежувати присадибні індивідуальні господарства. Було введено грошові та натуральні податки, що призвело до знищення домашніх тварин, вирубування садів.

Україна в період кризи адміністративно-командної системи

У 1947 р. перший секретар ЦК КПУ М. Хрущов розпочав в Україні гучний проєкт, який передбачав об'єднання колгоспів у так звані «агромасти», що теоретично мало сприяти високоефективному використанню дефіцитної сільськогосподарської техніки. Водночас передбачалась ліквідація присадибних ділянок, з яких селяни отримували більшу частину продуктів харчування. Це спричинило велике невдоволення серед населення і уряд змушений був відмовитися від цього. Загалом до початку 1950-х років сільське господарство залишалося збитковим. Незважаючи на збільшення посівних площ, валова продукція землеробства становила лише 84 % довоєнного рівня.

У грудні 1947 р. з метою зміцнення фінансів, скорочення грошової маси, випущеної під час війни, було здійснено грошову реформу, яка ще більше погіршила становище простого населення. Її проводили конфіскаційними

методами. Старі гроші, що перебували в обігу, обмінювалися на нові у співвідношенні 10 : 1. Вклади в ощадних касах розміром до 3 тис. руб. переоцінювалися у співвідношенні 1 : 1, від 3 тис. руб. до 10 тис. руб. – з розрахунку 3 : 2, а понад 10 тис. руб. – зменшувалися наполовину. Облігації державних позик замінювалися на облігації конверсійної двопроцентної позики 1948 р. у співвідношенні 3 : 1. Кошти колгоспів і кооперативних організацій обмінювалися 5 : 4, тобто вилучалось 20 % їхніх грошових коштів.

Здійснення цих заходів призвело до збільшення дотацій промисловості. У 1949 р. було підвищено оптові ціни на засоби виробництва і тарифи вантажоперевезень, а 31 березня 1950 р. підвищено курс карбованця щодо іноземних валют, переведено його на власну золоту базу. Отже, радянський уряд боровся з інфляцією фактично за рахунок добробуту народу.

У перші повоєнні роки розпочалися індустріалізація та колективізація сільського господарства у західних областях України, які проводилися дуже швидкими темпами. Згідно з партійними рішеннями ці землі повинні були найближчими роками зрівнятися у промисловому відношенні зі східними областями УРСР. Відбувалося це у двох напрямках – відбудова та реконструкція традиційних галузей (нафтова, побутова, деревообробна) та розвитку нових (машинобудування, приладобудування, хімічна, електротехнічна).

У більших містах краю почали будувати заводи-гіганти: найбільший у Європі Жидачівський паперовий, Калуський хімічний комбінати, низку заводів у Львові (автобусний, автонавантажувачів, кінескопів, телевізійний), Тернополі, Івано-Франківську, Чернівцях. Крім того, у західних областях розширювалися старі виробництва: видобуток нафти (район м. Долини), природного газу (Дашавське, Угорське та інші родовища). У повоєнні роки відкрито перші пласти у Львівсько-Волинському кам'яновугільному басейні.

У цілому в 1950 р. промислове виробництво становило 10 % загальноукраїнського проти 3 % у 1940 р. Швидкими темпами зростала кількість промислових робітників. Лише на Тернопільщині наприкінці 1950 р. вона була у 6,8 раза більшою, ніж у 1940 р. Успіхи у розвитку промисловості свідчили про завершення процесу індустріалізації західних областей України. Проте індустріалізація здійснювалась без урахування економічної доцільності та наявності сировини. Не бралися до уваги проблеми охорони навколишнього середовища, хімічні заводи будувалися в курортних зонах.

У 1950 р. сталінський режим здійснив суцільну колективізацію сільського господарства краю. Її проводили тими самими методами, що й у 1930-х роках в УРСР: посилення податкового тиску на заможних селян, примус, депортація непокірних до Сибіру, Середньої Азії. На початку 1950 р. було колективізовано 96 % селянських господарств і усуспільнено 99,4 % орної землі.

Отже, у відбудові господарства України були певні успіхи, проте довоєнного рівня в провідних галузях промисловості не було досягнуто, темпи розвитку сільськогосподарського виробництва відставали від темпів розвитку промисловості, не задовольняли потреб населення у предметах споживання. Примусова колективізація, антинародна податкова політика, командні методи хлібозаготівель спричинили велике незадоволення селянства.

У 1950-х роках – першій половині 1960-х років основні напрями економічної політики в Україні залишалися практично незмінними. Однак після смерті Сталіна було зроблено спроби переглянути деякі аспекти економічної політики без зміни основ тоталітарного суспільства. Було розпочато реорганізацію управління промисловістю. Перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов розумів, що 30 всесоюзних і 21 союзно-республіканське міністерство неспроможні забезпечити швидке зростання промислового виробництва. Надмірна централізація управління створювала ситуацію, коли випуск, наприклад, меблів в Україні контролювало 35, а взуття – 11 міністерств. Підприємства Івано-Франківської області одержували ліс з Карелії та Архангельської обл. тощо.

У 1953 р. почалося скорочення кількості всесоюзних міністерств і передання частини економічної влади республіканському керівництву. Якщо у 1950 р. в Україні 65 % всього виробництва було підпорядковано центру, то у 1956 р. частка зменшилась аж до 24 %. Решту 76 % контролювали республіканські міністерства. У 1957 р. замість старої міністерсько-вертикальної системи було введено нову територіально-горизонтальну систему управління, засновану на радах народного господарства (раднаргоспах). Нові органи здійснювали управління господарством в окремих економічно-адміністративних районах і перебравли владу над підприємствами, що раніше належали союзним і змішаним міністерствам. Загальне керівництво, планування та координацію у всесоюзному масштабі продовжував здійснювати Держплан. Уряд вважав, що це допоможе раціональніше використовувати ресурси, подолати галузеву роз'єднаність і відомчі бар'єри. Наслідком мало стати ефективніше управління економікою і швидке господарське зростання. Реформуванню не підлягали військова промисловість і енергетика.

Створення раднаргоспів дало певний ефект – скоротився адміністративно-управлінський апарат. Було закрито сотні дрібних підприємств, які дублювали одне одного, вивільнені виробничі площі для виготовлення нових видів продукції. Прискорився процес технічної реконструкції багатьох підприємств. Зменшилася кількість зустрічних перевезень вантажів.

На території України було створено 11 раднаргоспів. Майже вся промисловість (90 % підприємств) була підпорядкована Раді Міністрів УРСР, внаслідок чого зросла самостійність українських органів управління у прийнятті багатьох рішень. Тисячі заводів, позбувшись опіки центру, запрацювали на повну потужність. Почалося виробництво нових машин, агрегатів, приладів. Внутрішній ринок заповнювався споживчими товарами, яких раніше не вистачало. Темпи приросту промислової продукції у 1950-х – першій половині 1960-х років майже вдвічі перевищували ці самі показники за 1965–1985 рр. У цьому сенсі роки правління Хрущова були найдинамічнішими для розвитку української промисловості.

Проте кардинальних змін у розвитку економіки не відбулося. Реформи М. Хрущова мали половинчастий характер. Питання про повний злам командно-адміністративної системи, скасування централізації не ставилося.

Партійно-державне керівництво вважало, що економічне зростання цілком можна забезпечити за допомогою існуючого господарського механізму, не усвідомлюючи, що його резерви вичерпалися.

Поставивши у 1957 р. перед країною завдання за 20 років догнати і перегнати США за всіма показниками суспільного виробництва, Хрущов не збагнув, що промислово розвинені країни у цей час розвивали нові технології, які не потребували такої кількості металу. Там відбувалась науково-технічна революція, що базувалася на використанні нових матеріалів – напівпровідників, пластмаси.

Для стимулювання розвитку сільського господарства було підвищено закупівельні ціни на сільгосппродукцію, збільшено асигнування аграрного сектора, зміцнено його матеріально-технічну базу тощо. Запроваджувався досвід американських фермерів щодо використання кукурудзи у тваринництві. Колгоспам і радгоспам надійшов наказ збільшити посіви кукурудзи, гороху та деяких інших культур для підняття рівня кормової бази ринництва та забезпечення потреб споживачів у м'ясо-молочній продукції. Але в умовах безвідповідальності та загальної безгосподарності добру ідею було повністю дискредитовано. Кукурудзу почали сіяти скрізь, навіть в Архангельській обл. У 1962 р. із 37 млн га посівів кукурудзи було зібрано лише з 7 млн га. Внаслідок цього пшеничний хліб було замінено на кукурудзяний. Це практично поставило сільське господарство у кризовий стан. Якщо за 1950–1958 рр. обсяг валової продукції сільського господарства України зріс на 65 %, то в 1958–1964 рр. – на 3 %. У 1962 р. СРСР вперше змушений був закупити зерно за кордоном, потрапивши у залежність від його імпорту до кінця свого існування.

Для забезпечення людей продуктами харчування М. Хрущов планував ліквідувати індивідуальні присадибні господарства селян і залишити лише колективні. Було ліквідовано машино-тракторні станції, а їхню техніку передано колгоспам, що мало в цілому негативні наслідки.

У цей час розпочалося освоєння цілих перелогових земель Сибіру, Уралу, Середньої Азії, передусім Казахстану, на що Україна виділила значні кошти, матеріальні та людські ресурси. Великої шкоди господарству України було завдано створенням Канівського і Київського водосховищ, які затопили сотні тисяч гектарів родючих земель, зіпсували водний басейн Дніпра.

У 1964 р. до влади в СРСР прийшло нове партійно-державне керівництво, очолюване Л. Брежньєвим. Свою діяльність воно також розпочало з економічної реформи, яка повинна була забезпечити подолання таких негативних явищ економіки, як незавершене будівництво, масовий випуск неліквідних товарів, диспропорцію в розвитку галузей економіки. Передбачалося скоротити кількість планових показників, створити на підприємствах фонди матеріального стимулювання; фінансувати промислове будівництво шляхом кредитування, а не дотацій; ліквідувати раднаргопси і відновити галузеву систему управління; підвищити закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, перерозподілити частину національного прибутку на користь аграрного сектора.

Перші кроки реформи принесли позитивні результати: зросли сільськогосподарське виробництво та продуктивність праці, покращилось постачання міст продовольством. Але вже на початку 1970-х років темпи розвитку почали знижуватися і керівництво країни поступово відмовилося від будь-яких реформ.

Причини застійних явищ в економіці України в 70–80-х роках ХХ ст.

На середину 1970-х років радянська економіка повністю втратила динаміку розвитку, яку мала в 1950–60-х роках внаслідок використання екстенсивних методів зростання виробництва. Це негативно позначилося на Україні, природні та трудові ресурси якої були обмеженими і розвиток потребував інтенсифікації суспільного виробництва. Вона була перетворена на інтегральну частину «загальносоюзного народногосподарського комплексу», де розміщувалися виробництва з незавершеним циклом, зокрема високотехнологічні.

У цей час розвинуті індустріальні галузі економіки республіки (видобуток вугілля і металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів) почали швидко занепадати через відсутність нових технологій, якість продукції знижувалася. Рівень зношення основних виробничих фондів української промисловості був значно вищим, ніж у СРСР у цілому, оскільки частка старих підприємств була вищою. У 1986 р. за темпами зростання основних виробничих фондів республіка опинилася на останньому 15-му місці у Радянському Союзі. Недоліком економічної політики центру, яка негативно позначилася на Україні, стала також орієнтація на так звані валові показники виробленої продукції, що призводило до суттєвого зниження її якості.

Злочинною була політика будівництва підприємств атомної енергетики у густозаселених і малопристосованих місцевостях. В Україні, на яку припадало лише 2,6 % території Радянського Союзу, було побудовано майже 40 % атомних енергоблоків СРСР. Причому значна частина з них працювали не на Україну, а виробляли енергію для європейських країн РЕВ.

У середині 1970-х років основою радянської економіки, як і раніше, був військово-промисловий комплекс, частка якого у загальному обсязі промислового виробництва становила понад 60 %. На військову промисловість працювало до 80 % машинобудівних заводів. Перекося у структурі економіки призвели до того, що частка галузей української економіки, які працювали на споживчий ринок, у загальному обсязі валової продукції не перевищувала 29 %, тоді як у розвинених країнах цей показник досягав 50–60 % і більше.

Для піднесення розвитку економіки Україна потребувала нових якісних змін: впровадження нових технологій, інтенсифікації використання трудових ресурсів (яких вже не вистачало), переорієнтації структури виробництва на високі технології. Але в економічних планах центру цих напрямів не було або вони мали декларативний характер. Внаслідок такої політики розпочалося уповільнення економічного розвитку, який перейшов на початку 1980-х років у занепад.

Розвиток промисловості відбувався екстенсивним шляхом – збільшенням витрат, нарощуванням паливно-енергетичної та хімічної галузей, залученням до виробництва додаткових природних ресурсів. Але це давало короткочасний ефект, фондвіддача знижувалась, якість продукції не відповідала вимогам (у 1986 р. у загальному обсязі промислової продукції лише 15,9 % виробів були вищої якості). Поглибилися диспропорції між галузями господарства. Не вистачало товарів широкого вжитку. Плани з виробництва продукції промисловості в Радянському Союзі та Україні не виконувалися. За період 1960–80-х років у СРСР постійно знижувалися найважливіші показники економіки країни: приріст обсягу промислового виробництва скоротився з 50 % до 14 %; продуктивність суспільної праці – з 32 % до 13 %, національний дохід – з 45 % до 16 %. На виробництво одиниці національного доходу в Радянському Союзі витрачалось в 2 рази більше сировини і матеріалів, ніж у розвинених країнах.

Аналогічною була ситуація в аграрному секторі. Хоча у галузь було вкладено 27 % всіх капіталовкладень української економіки, це давало протилежний результат. Механізація зводилася до постачання колгоспам і радгоспам техніки низької якості, хімізація призвела до забруднення земель і сільськогосподарської продукції хімікатами, а меліорація знищувала родючі землі й порушувала екологічний баланс. Ефективність використання людських ресурсів у сільському господарстві була низькою, свідченнями чого стали сезонні «мобілізації» працівників інших секторів народного господарства, освіти та науки на збирання врожаїв. Внаслідок відсталої системи перероблення та зберігання сільськогосподарської продукції щорічні втрати урожаїв становили 30–33 %.

Темпи зростання виробництва в аграрному секторі постійно знижувались. У 1960–1970 рр. вони становили 4,5 % у середньому на рік, у 1981 – 1985 рр. – 3,9 %. У другій половині 1970-х років середньорічний приріст сільськогосподарської продукції знизився до 1,5 %, а в першій половині 1980-х – до 0,5 %. Країна, яка мала найкращі у світі чорноземи, стала лідером закупівлі зерна за кордоном. Якщо в усіх розвинених країнах виробництво зерна постійно зростало, то в СРСР внаслідок кризи колгоспно-радгоспної системи знизилось за період 1966–1985 рр. із 737 кг на душу населення до 694 кг.

Певний час радянському керівництву вдавалося зменшувати негативні наслідки економічної політики постачанням на світовий ринок енергоносіїв – нафти і газу, які забезпечували надходження «нафтодоларів». За період 1960–1985 рр. частка паливно-сировинної продукції в обсязі експорту з СРСР збільшилася з 16,2 % до 54,4 %. Внаслідок значного зростання цін на нафту в 1970-х роках Радянський Союз отримав від експорту енергоносіїв величезні кошти – сотні мільярдів доларів. Проте вони використовувалися неефективно: вкладалися у будівництво, яке часто залишалося незавершеним, спрямовувалися на закупівлю техніки, яка нерідко осідала на складах, та дефіцитних споживчих товарів і продовольства.

Переорієнтація індустріально розвинених країн на енергоощадні технології на початку 1980-х років призвела до зниження попиту на нафту, що

зменшило валютні надходження до СРСР, відповідно і погіршило добробут народу. Незважаючи на постійне підвищення середньої заробітної плати, яке в 1970–1979 рр. становило 30 %, зростання життєвого рівня людей значно уповільнилось. Спостерігався постійний дефіцит товарів і послуг масового споживання. Кількість грошей на руках громадян зростала, про що свідчили їхні заощадження, які наприкінці 1970-х років досягли 32 млрд руб. в ощадних касах. Цей дисбаланс між доходами і можливістю їхньої реалізації був однією з причин інфляційних процесів, які наприкінці 1970-х років почали з'являтися в країні, а також зловживань у торгівлі та розвитку «тіньової економіки», яка за період 1960–80-х років зростає у 30 разів і становила понад 20 % національного доходу. Отже, наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років економіка України, як і всього Радянського Союзу, входила в смугу тотальної кризи. Причинами кризи радянської економіки було існування політичної системи, у якій одна партія повністю монополізувала право на владу, загальнодержавної власності на засоби виробництва і централізованого планового управління економікою.

У середині 1980-х років криза в СРСР охопила всі сфери життя. Зниження цін на нафту і природний газ на світовому ринку та агресія в Афганістані завдали тяжкого удару економіці, яка не могла забезпечити потреби країни. Падав рівень життя населення, прояви незалежної думки придушувались, процвітали корупція, казнокрадство, організована злочинність.

У березні 1985 р. генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано Михайла Горбачова, який на квітневому партійному пленумі оголосив про зміну економічної, соціальної та зовнішньої політики шляхом здійснення політичних і економічних реформ.

Економічна реформа пройшла три етапи. Першою була реформа, запропонована А. Аганбегяном (квітень 1985 р.), яка передбачала соціально-економічне прискорення розвитку країни на основі широкого впровадження досягнень НТП, створення нового господарського механізму. Але невдовзі стало зрозумілим, що реформування економіки вимагає якісних структурних змін в радянській економічній моделі. Друга реформа М. Рижкова – Л. Абалкіна (1987–1989 рр.) передбачала розширення самостійності трудових колективів (було прийнято закон «Про державне підприємство та об'єднання») і сфери діяльності приватної ініціативи (закони «Про кооперацію», «Про індивідуальну трудову діяльність» та ін.). Третьою була концепція переходу до регульованої ринкової економіки (1990–1991 рр.), що передбачала запровадження під контролем держави ринкових механізмів.

На жаль, здійснення економічних реформ не мало позитивних результатів. Тривали падіння виробництва, продуктивності праці, зубожіння населення, утвердження в держсекторі бартерної економіки. Гігантськими темпами почав зростати внутрішній та зовнішній борг.

Значною перешкодою на шляху реформування економіки України була недосконала структура промисловості. Зокрема, питома вага важкої промисловості становила понад 60 %. Оборонні галузі поглинали до 67 % науково-технічного потенціалу, 95 % продукції вироблялося на підприємствах союзного підпорядкування. До союзного бюджету вилучалась основна маса

доходів республіки з наступним її перерозподілом без врахування обсягів вилученої суми, результатів виробничої діяльності та обсягів споживання. Наприклад, у 1990 р. лише 36,2 % витрат державного бюджету України покривалися власними доходами.

Катастрофою для української економіки була Чорнобильська трагедія, яка сталася 26 квітня 1986 р. Її екологічні й економічні наслідки не піддаються точним оцінкам. В Україні було здійснено дезактивацію 3,5 млн га орної землі та 1,5 млн га лісу, що становило до 12 % території республіки. З господарського обороту було вилучено майже 190 тис. га землі. Під радіоактивне зараження потрапило понад 1 000 українських міст і сіл. Десятки тисяч людей змушені були змінити місце проживання. Кількість осіб, які загинули від радіоактивного опромінювання та спричинених ним хвороб, на середину 1996 р. становило понад 32 тис. Витрати на ліквідацію наслідків Чорнобильської аварії тільки за період 1986–1989 рр. перевищили 10 млрд дол., а непрямі витрати – 25 млрд дол. Щорічно Україна витрачає 800–900 млн дол. для вирішення чорнобильських проблем.

Значним етапом на шляху до виходу з СРСР було прийняття Верховною Радою України 16 липня 1990 р. «Декларації про державний суверенітет України», де проголошено верховенство Конституції та законів республіки на своїй території, виключне право українського народу на володіння, користування і розпорядження національним багатством України. Логічним продовженням Декларації про державний суверенітет став закон «Про економічну самостійність Української РСР», прийнятий 2 серпня 1990 р., у якому головними принципами економічної політики України було визнано: власність народу республіки на її національне багатство і національний доход; різноманітність і рівноправність форм власності та їхній державний захист; повну господарську самостійність і свободу підприємництва; введення національної грошової одиниці, самостійність регулювання грошового обігу, національну митницю, захищеність внутрішнього ринку тощо.

У цей час в усіх галузях господарства спостерігався тривалий спад виробництва. Національний доход у 1990 р. скоротився на 4 %, а в 1991 р. – ще на 13 %. Дефіцитом стали практично всі промислові та продовольчі товари. Зростав «чорний ринок», водночас значна частина продукції вивозилася за межі України. Відбулося різке підвищення роздрібних цін, що призвело до різкого погіршення життєвого рівня населення. З метою подолання цих негативних явищ з 1 листопада 1990 р. було запроваджено продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача з купонами.

У червні 1991 р. Верховна Рада України ліквідувала загальносоюзну власність на території України, яка була переведена у республіканську. Почали формуватися власна грошово-фінансова система, податкова і митна служби. Проте все це не змогло врятувати економіку України від подальшого розвалу.

В Україні 1 грудня 1991 р. було проведено референдум, на якому більшість населення проголосувала за її незалежність. Наступного дня Україну визнали Канада і Польща, а за ними поступово всі інші країни.

Аналогічні процеси відбувалися по всій території СРСР. Ставало очевидним, що імперія вичерпала свої можливості. Стагнація економіки переросла у тяжку кризу. Посилювалось соціальне напруження у суспільстві. Спроби кремлівської верхівки розв'язати проблему силовими засобами зазнали невдачі.

Тема 3.4 Формування засад ринкового господарства в Україні (90-ті роки XX ст.)

План

- 1. Проголошення незалежної України та ринкова трансформація національної економіки.*
- 2. Соціально-економічна криза та пошук напрямків її подолання.*
- 3. Фінансово-кредитна та податкова політика, грошова реформа 1996 року.*
- 4. Внутрішня та зовнішня економіка України.*

Проголошення незалежної України та ринкова трансформація національної економіки

З розпадом СРСР і отриманням незалежності на шлях самостійного як політичного, так і економічного розвитку вийшла одна з найбільших колишніх радянських республік – Україна. За виробничим потенціалом і чисельністю населення Україна – друга після Росії держава СНД. На початку 1990-х років її населення становило 52 млн осіб, що дорівнювало близько 18 % загальної чисельності населення колишнього СРСР. У 1989 р. в Україні було вироблено понад 16 % загальносоюзного національного доходу.

У результаті панування командно-адміністративної системи управління економікою Україна, як і інші колишні радянські республіки, опинилася в стані глибокої економічної кризи. Катастрофічна ситуація в народному господарстві була обумовлена такими факторами:

- загальним одержавленням, що призвело до деградації відносин власності й ліквідації нормальних господарських стимулів;
- деформованою структурою виробництва зі значною мірою мілітаризації;
- викривленням мотивації праці, пануванням соціального утриманства;
- гонитвою за високими темпами зростання радянської економіки.

Немічною і деформованою у господарському відношенні виявилася Україна в переддень незалежності.

Останнє десятиріччя XX століття для України можна назвати роками економічної трансформації – складного соціально-економічного явища, у якому дуже важко виявити чіткі й недвозначні причинно-наслідкові зв'язки між окремими явищами, діями окремих економічних суб'єктів та їхніми наслідками. Суть соціально-економічних перетворень у цілому зводиться до того, щоб

змінити існуючу економічну систему і забезпечити економічне зростання. Як же відбувалися трансформаційні процеси в українській економіці на рубежі тисячоліть?

Першим кроком на шляху до незалежної української економіки було прийняття «Декларації про державний суверенітет України» 16 липня 1990 року. Ще перебуваючи в складі СРСР, Україна в такий спосіб заявила про свій намір створення самостійної держави з незалежною і міцною економікою. Практична реалізація цього наміру відбулася з прийняттям «Акта проголошення незалежності України» 24 серпня 1991 року.

Одним із головних завдань перехідного періоду є розроблення науково обґрунтованої соціально-економічної політики, тобто програми стратегічних і тактичних дій держави. Без такої програми успішний розвиток економіки будь-якої країни неможливий.

Але в 1991 році перевагу було надано не науково обґрунтованим висновкам вітчизняних і зарубіжних учених, а нав'язаній Україні ззовні (під виглядом «новітнього монетаризму») політиці реформації типу так званої «шокової терапії», в основі якої лежали рекомендації експертів Міжнародного валютного фонду і Світового банку.

Наприкінці жовтня 1991 р. Верховна Рада України розглянула «Основні напрями економічної політики в умовах незалежності», у яких передбачалася структурна перебудова господарства України. Програма великого значення надавала конверсії оборонної промисловості, перерозподілу матеріальних і трудових ресурсів на користь виробництв, що виробляли споживчі товари для населення. Машинобудування передбачалося переорієнтувати на задоволення потреб агропромислового сектора, легкої та харчової промисловості. Особливе місце в документі відводилося регіональній господарській політиці. Вперше передбачалося здійснення урядом контролю за формуванням економічної структури, прийняттям рішень щодо розміщення нових виробничих потужностей, реконструкції та переоснащенню діючих підприємств усіх галузей промисловості.

У перші місяці після розпаду Радянського Союзу (8 грудня 1991 р.) в Україні здійснюються кроки в напрямку ринкових перетворень, які підштовхнула лібералізація цін, що почалася в Росії. В Україні уряд В. Фокіна з початку 1992 р. ввів у обіг купоно-карбованець і став на шлях «шокової терапії», проголосивши лібералізацію ринкової торгівлі й повну свободу ринкових цін, за винятком цін на деякі товари. Така політика поглибила кризу, сприяла подальшому падінню виробництва і за відсутності конкуренції закономірно спричинила могутнє зростання цін, що, зі свого боку, призвело до різкого зниження рівня життя більшості населення. Це і було закономірним результатом економічної політики, здійснюваної за рецептами західних експертів.

У республіках колишнього СРСР «шокова терапія» оголошувалася єдино можливим шляхом стабілізації економіки і становлення ринкових відносин. В обмін за обіцяні кредити приймалися рекомендації МВФ, які зводилися до лібералізації цін, фінансово-кредитної системи, зовнішньоекономічної та інших

видів діяльності, використання монетаристських методів регулювання економіки, скорочення державних витрат на соціальні потреби.

У березні 1992 р. Верховна Рада України прийняла «Основи національної економічної політики України», які передбачали роздержавлення і приватизацію, структурну перебудову і модернізацію промисловості. Поряд із цим ця економічна концепція передбачала відмову від ряду принципових положень, прийнятих під час утворення СНД: Україна залишається в СНД, але повністю виходить з рублевого простору; перехід до взаєморозрахунків з країнами Співдружності на основі світових цін; переорієнтація зовнішньої торгівлі на західні ринки тощо. Ця програма стала пропуском для України до МВФ, куди і була прийнята у квітні 1992 р. У повній узгодженості з вимогами цієї організації було підписано меморандум про політику економічних реформ на 1992 рік. Програма ринкових перетворень в Україні отримала схвалення МВФ.

Документи, прийняті Верховною Радою, постанови і рішення урядів не принесли очікуваних результатів. Проте у 1992 р. у країні продовжувалось формування ринкової інфраструктури – діяли 44 товарні біржі, близько 3 тис. брокерських контор, понад 2 тис. комерційно-посередницьких підприємств, 67 комерційних банків, значна кількість сервісних центрів, торговельних домів, агентств, бюро тощо.

У деяких галузях легкої промисловості, зокрема в харчовій, здійснюються спроби переорієнтації на ринкову економіку. В Україні харчова галузь представлена 25 підгалуззями, найголовнішими з яких є м'ясна, молочна, маслосироробна, цукрова, олійна, консервна, хлібопекарна, пивоварна, спиртова тощо. Згідно з прийнятим Законом «Про приватизацію майна державних підприємств» та іншими нормативними документами в Україні створено 300 асоціацій, 75 концернів, корпорацій і консорціумів, 18 акціонерних товариств, найвідомішими з яких є «Укрцукор», «Укрм'ясо», «Укрмолпром», «Укрпродспілка» тощо. В Україні зареєстровано понад 30 тис. малих підприємств і майже стільки саме кооперативів із загальною чисельністю зайнятих у них осіб – 670 тис., а 114 підприємств передано в оренду трудовим колективам.

Усе це призвело до дезорганізації керівництва харчовою промисловістю, що поряд із некомпетентністю управлінського апарату не сприяло підвищенню рівня життя населення. За даними Міністерства статистики, споживання основних продовольчих товарів жителями України на душу населення з року в рік невпинно скорочується. Зокрема, споживання м'яса і м'ясопродуктів за період з 1990 р. до 1992 р. скоротилося з 68 кг до 46 кг, а за період з 1990 р. до 1993 р. споживання молока і молокопродуктів – з 373 кг до 275 кг, яєць – з 272 шт. до 193 шт., олії – з 11,7 літрів до 8 літрів, цукру – з 49,7 кг до 30 кг.

Бездумно копіюючи російські реформи, Україна пішла по шляху формування дикого капіталізму зразка XVIII сторіччя – вільного ринку, – що заперечує регулювальну роль держави. Реформи у нас починалися без обґрунтованих стратегічних цілей, які були б вироблені саме для України з урахуванням її інтересів та історичних особливостей.

Разом із тим економічні перетворення, здійснювані в Україні, мали певні відмінності від російських реформ. Наприклад, керівництво країни стало на шлях поступових економічних змін зі збереженням значних регулювальних функцій держави. Заявляючи про прихильність до ринкових регуляторів, уряд намагався зберегти попередню вертикальну систему управління народним господарством, систему держзамовлень, централізований розподіл найважливіших ресурсів.

Перший рік самостійного існування української держави не приніс позитивних зрушень в економіці, почався процес прискореного падіння основних макроекономічних показників. Порівняно з попереднім роком національний дохід за 1992 р. становив 85 %, промислова продукція – 91 %, продукція сільського господарства – 89 %. Майже в усіх галузях важкої промисловості панує криза. Найбільше падіння відбулося в транспортному і сільськогосподарському машинобудуванні, хімічній промисловості, що зумовлено браком матеріалів і комплектуючих, які надходили з колишніх радянських республік. Глибока криза охопила також вугільну промисловість – 78 % шахт загазовані, у 38 % шахт видобуток кам'яного вугілля відбувається на глибині 1,3 км за температури 40–50°C. З 2000 р. гірники працюють уже на глибині 2000 м. Видобуток вугілля, нафти та газу скорочується.

Здійснена в 1992 р. лібералізація цін в умовах відсутності конкуренції уже в тому ж році призвела до їхнього вибухового зростання у 20 разів (рівень інфляції 2000 %).

Невдача України на початковій стадії економічних перетворень певною мірою пов'язана зі стартовими умовами реформ. Деякі з них мають об'єктивний характер і притаманні багатьом колишнім республікам СРСР. Це спадок командно-адміністративної системи, зношеність виробничих фондів, ірраціональна виробнича структура. Негативну роль відіграли розрив господарських зв'язків із сусідніми країнами та стрибок цін на імпортовані енергоносії.

Окрім цього, не можна не враховувати доволі високий ступінь інтегрованості України до союзного господарського комплексу. В економічній структурі країни значною виявилася частка галузей, які потребують постійної підтримки держави і слабо піддаються реформуванню: вугільна, гірничорудна, космічна та інші.

Значну роль в економічному спаді відіграли і суб'єктивні прорахунки уряду України у визначенні народногосподарських пріоритетів, відхилення від виробленого раніше курсу.

Після лібералізації цін у січні 1992 р. в Україні здійснюється відверто проінфляційна політика, для якої характерні величезний бюджетний дефіцит, необмежена грошово-кредитна емісія, зростання цін, обвальне падіння реальних доходів значної більшості населення. Уряд практично не намагався вдатися до жорсткої грошово-кредитної політики. Перебування у рублевому просторі, наявність єдиної валюти для колишніх радянських республік до цього не заохочувало.

У листопаді 1992 р. новий уряд Л. Кучми, що прийшов на зміну кабінету В. Фокіна, який не отримав підтримки парламенту, приймає відповідальне рішення про вихід із рублевого простору. У країні було введено карбованець як перехідну валюту, яка повинна була взяти на себе весь тягар інфляції.

У 1992–1993 рр. дедалі більше концернів, асоціацій, окремих підприємств за умов нестримного зростання цін на нові технології стають неплатоспроможними. Таким чином, вони не можуть здійснити технічного переоснащення, приділити належну увагу технічному розвитку, впровадженню у виробництво найновіших досягнень науки і техніки з причини відсутності фінансових можливостей. Більшість промислових підприємств стали боржниками, а їхні борги становили 247 трлн крб. Держава ж неспроможна була надати належну допомогу розвитку важкої промисловості, оскільки 2/3 бюджетних асигнувань вона сплачувала Росії та іншим країнам за енергоносії. Ситуація, що склалася, була дуже небезпечною, адже 68 % загального обсягу товарного виробництва припадало саме на важку промисловість.

Напочатку 1993 р. уряд подав до Верховної Ради України «Основи національної політики на 1993 р.», у яких передбачалися заходи, спрямовані на фінансову стабілізацію шляхом обмеження кредитного субсидування галузей економіки, урахування реальних можливостей бюджету, запровадження штрафних санкцій до підприємств, що виплачують своїм робітникам економічно необґрунтовану високу зарплату тощо.

Однак вимога здійснення жорсткої грошово-кредитної політики не отримала належної підтримки. З закликом «запобігти розпродажу національного надбання» промислове і сільськогосподарське лобі у Верховній Раді домагається щедрих кредитних ін'єкцій для рятування державних підприємств від банкрутства. Разом із тим посилюється податковий тиск на підприємницький сектор.

У перші місяці 1993 р. намітилось деяке вповільнення спаду виробництва, що було досягнуто дорогою ціною – посиленням кредитної емісії, безупинною роботою друкарського верстата. Інфляція, що становила у попередньому році в середньому близько 30 % на місяць, стрімко переростає у гіперінфляцію, досягнувши до осені в середньому рівня 70 % на місяць, а в грудні 1993 р. через нове підвищення цін рівень інфляції перевищив 90 %. Грошова емісія за рік зросла у 25 разів, що призвело фактично до руйнування фінансової системи і призупинення інвестиційного процесу в країні. Україна пройшла через найвищу в світі гіперінфляцію – 10 155 % (10 255 % з урахуванням попереднього року), тобто ціни зросли у 101,55 раза. Найвищий у світі рівень інфляції мали також Бразилія і Заїр.

«Шоківі реформи», по волі чи мимоволі, здійснювалися не в інтересах більшості громадян країни. У результаті реформ утворився незначний прошарок багатих людей, а більшість населення зубожіла. Рік 1993-й не приніс для економіки України очікуваного піднесення. Припущення про сприятливі передумови для створення незалежної економіки не знайшли матеріального

підтвердження. Рівень інфляції почав вимірюватися вже п'ятизначними цифрами.

Соціально-економічна криза та пошук напрямків її подолання

Свідомо запущений в Україні процес інфляції спочатку розв'язав проблему дефіциту товарів та надлишку грошей: усі заощадження населення були просто знецінені, а отже, ліквідовані. На другому етапі процес із «зайвими грошима» довершили фінансові посередники, тобто трастові компанії, які остаточно обікрали людей України, особливо пенсіонерів і ветеранів, у чий психології ще залишилась довіра до держави, яка, проте, не взяла на себе регулювальних функцій у цій ситуації. Далі інфляція зупинила кредитування виробництва і спровокувала його бурхливе падіння. Яскравим свідченням цього є динаміка показників економічного розвитку України у 1990-х роках.

Національний дохід у 1993 р. порівняно з 1992 р. скоротився на 15 %, реальна зарплата – майже на 52 %. У найгіршому становищі опинилася легка індустрія, де падіння виробництва відбулося майже на 1/3, і транспорт, де товарообіг скоротився на 29 %. І лише в сільському господарстві за підтримки з боку уряду і завдяки високому врожаю відбулося незначне зростання виробництва продукції.

Парадокс полягав у тому, що грошово-фінансова система України була сформована з орієнтацією на ринкову систему виробництва, якої в Україні ще не було. Отже, грошово-фінансова система почала руйнувати неприйнятне для неї виробництво. За класичними ж поняттями економіки спочатку має створюватися система виробництва, а потім грошово-фінансова система, яка його обслуговує.

На тлі боротьби з гіперінфляцією помітно послабилося реформування відносин власності, хоча закони про приватизацію було прийнято ще навесні 1992 р. Програму приватизації на 1993 р. не було виконано. Тому державному сектору не протистояла будь-яка конкуренція. Приватизації муніципальної власності всіляко перешкоджали місцеві органи влади.

Різко зросло адміністративне втручання в грошово-кредитну сферу. Парламент у міру розкручування інфляційної спіралі, у порушення банківського законодавства втручається в діяльність банків, директивно регулюються процентні ставки і валютний режим. У листопаді 1993 р. було здійснено спробу припинення валютних торгів на міжбанківській біржі.

Усе це не сприяло економічним перетворенням в Україні, формуванню ринкового середовища, зберігало бюрократичні методи управління, свідчило про відсутність послідовної програми господарської реформи.

Подальший хід реформ за рекомендаціями МВФ призвів до глибокої кризи. Рік 1994-й приніс економіці й народу України нові труднощі та випробування, а загальна тенденція спаду виробництва в усіх галузях промисловості ще зберігалася. За 6 місяців у паливній галузі порівняно з 1993 р. скорочення виробництва становило 36 %, у чорній металургії – 34,8 %, хімічній –

37,7 %, машинобудівній – 46,6 %, деревообробній – 42,3 %, будівельних матеріалів – 48,4 %, легкій – 50,7 %, харчовій – 4,8 %.

Криза охопила і сільське господарство України. За 1990–1993 рр. обсяг сільськогосподарської продукції скоротився на 25 %. Зменшилося поголів'я великої рогатої худоби (далі – ВРХ), свиней, овець і кіз, зменшилася кількість птиці. Скорочення поголів'я не припинилося і в 1994 р. У 1993 р. у колгоспах реалізація ВРХ на забій скоротилася проти 1990 р. на 43 %, свиней і птиці – на 57 %, овець і кіз – на 49 %. У 1990–1993 рр. обсяг виробництва багатьох сільськогосподарських продуктів відкинуто на 15–20 років назад. На 1 січня 1994 р. поголів'я ВРХ у державних і колективних сільськогосподарських підприємствах становило 17 717 тис., і порівняно з 1991 р. воно скоротилося на 3 368,1 тис. або на 16 %. У 1991–1993 рр. загальна площа посівів сільськогосподарських культур становила 14 203,7 тис. га, що на 8,3 % менше, ніж за попередні п'ять років. Скоротилися на 7,6 % посіви цукрових буряків, на 23 % – льону, на 4,7 % – овочів, на 33,3 % – кукурудзи.

У державно-колгоспному секторі склалася парадоксальна ситуація. З одного боку, державні господарства витрачали мільйони доларів лише на закупівлі ембріонів і кормів, щоб в перспективі створити м'ясне стадо, а з іншого – українські селяни не мали можливості продати тисячі голів вгодованої великої рогатої худоби, свиней, молока, масла, сиру. Усе це відбувалося і продовжує відбуватися в той час, коли населення споживає харчових продуктів усе менше і менше. Дія деяких економічних факторів підштовхувала сільське господарство до катастрофічних наслідків. У 1994 р. площа ерозійних орних земель в Україні становила 13,6 млн га (51,8 %). Щороку з полів змивається водою, здувається вітром 600 млн т ґрунту, зокрема 40 млн т гумусу. Занедбані в останні роки не лише тваринництво, а й птахівництво, садівництво, виноградарство.

У 1994 році втіленню в життя послідовного економічного курсу заважали як протиріччя між виконавчою і законодавчою гілками влади, так і загальнополітична, соціальна ситуація в країні. Верховна Рада відмовилась продовжити уряду Л. Кучми надзвичайні повноваження на здійснення економічних змін, і Л. Кучма пішов у відставку.

Президентські вибори, що відбулися влітку 1994 р., принесли перемогу Л. Кучмі, який виступив з програмою виведення економіки з кризи. Основою курсу економічних реформ президент оголосив необхідність прискорення формування ринкових відносин. Програма передбачала:

- розвиток підприємництва;
- лібералізацію торгівлі;
- створення нової законодавчої бази;
- кардинальні зміни в грошово-кредитній політиці;
- безкомпромісну боротьбу зі злочинністю і корупцією.

З цього фактично починається другий етап економічних перетворень в Україні, який можна розглядати як спробу змін в економіці (прискорення приватизації, фінансова стабілізація, створення ринкової інфраструктури тощо).

Однак рішучих кроків із реалізації проголошеного курсу президент на початку правління (у перші 100 днів) не здійснив. Ситуація ж в економіці країни продовжувала погіршуватися. Верховна Рада схвалила 144-трильйонну емісію, яка призвела до вибуху начебто приспаної інфляції, удвічі збільшивши курс долара і понад у два рази ціни. За межею бідності опинилися ще мільйони громадян. Ускладнюються відносини з Росією і Туркменією щодо розрахунків за енергоносії. Борг України цим країнам перевищив 1 млрд дол. Втративши близько третини свого ринку в Росії, Україна не змогла отримати його на Заході.

У цій ситуації Л. Кучма відкидає тезу про виняткову орієнтацію на Захід, заявляючи про необхідність розвитку стратегічного партнерства з Росією і країнами СНД за першочергового зміцнення двосторонніх зв'язків з державами Співдружності.

У жовтні 1994 року президент країни починає здійснювати курс на радикальні економічні перетворення. З метою фінансового оздоровлення народного господарства відмінюються дотації на виробництво збиткової продукції, відпускаються ціни, а також фіксований курс карбованця до твердих валют. Проголошується необхідність тотальної приватизації, суттєвого скорочення бюджетного дефіциту тощо. У цілому економічна політика цього етапу становить фактично комбінацію монетаристських та адміністративних заходів, й економічна література називає її «адміністративним монетаризмом» або «монетаристським адмініструванням». Це можна пояснити фактичним збереженням структури корпоративних інтересів, а отже, і системи корпоративних зв'язків, притаманних «бюрократичному ринку», а також динамічним оновленням геополітичних стратегій провідних держав світу.

Друга хвиля лібералізації цін, що почалася у жовтні-листопаді 1994 р., викликала новий вибух інфляції, яка досягла у жовтні 70 % і збереглася до лютого 1995 р. Господарські підсумки 1994 р. принесли нові розчарування; для економіки України він виявився найскладнішим. Незважаючи на певне зниження інфляції, її рівень становив понад 400 %. Найсильнішим за всі роки незалежності було падіння виробництва. У промисловості воно скоротилося на 28,2 %, у сільському господарстві – на 16,5 %. Реальна зарплата знижується на 16,8 % і становить 1/3 від рівня 1990 р. У кінцевому підсумку ВВП порівняно з 1990 р. скоротився на 44 %.

Фінансово-кредитна та податкова політика, грошова реформа 1996 року

Рік 1995-й характеризується певною стабілізацією грошово-кредитної сфери. У першому півріччі зафіксовано падіння рівня інфляції, і в окремі місяці він опускався до однозначної цифри: січень – 21,2 %, лютий – 18,1 %, березень – 11,4 %, квітень – 5,8 %, травень – 4,5 % (у листопаді 1994 р. – 74 %). Рівень інфляції в Україні став майже вдвічі нижчий, ніж у Росії, і становив 181,7 % за рік. Це дозволило зміцнити грошову одиницю країни, підняти довіру до неї, і, таким чином, створювалися передумови для подальшого проведення грошової реформи.

Позитивні тенденції у ході фінансової стабілізації супроводжувалися суттєво зрісшими темпами приватизації. У 1995 р. в Україні було роздержавлено 16 265 об'єктів, з яких 4 051 становили загальнодержавну власність. Це вдвічі більше, ніж за попередній рік. У підсумку за 3,5 роки частка державної власності в Україні скоротилася з 96 % до 62 %. Уже в середині 1995 р. на недержавних підприємствах України вироблялося понад 40 % промислової продукції. Активно продовжувалася приватизація і в 1996 р., наприкінці якого організаційно-правову форму змінили близько 46 тис. об'єктів державної власності, а 18 % із них становлять об'єкти великої приватизації, незавершеного будівництва і частка державної власності в спільних підприємствах.

Але, як свідчить аналіз, ефективність роботи приватизованих підприємств залишається низькою. Вона істотно не відрізняється (за деяким винятком) від підприємств державного сектора економіки. У процесі приватизації допущено чимало грубих порушень чинного законодавства, зловживань службовим становищем.

Громадяни України мали можливість реалізувати своє право на приватизацію частки державного майна за допомогою майнових приватизаційних сертифікатів, подавши заявки на придбання акцій підприємств, що приватизуються через сертифікатні аукціони, яких було проведено близько 50. Сертифікатну приватизацію закінчено на початку 1999 року. Почався етап грошової приватизації, яка все більше й більше розгортається. Але, враховуючи подальший кризовий стан української економіки і низьку платоспроможність широких верств населення, а також здійснення приватизації в інтересах певних кіл, а не всього народу України, відсутність будь-яких результатів сертифікатної приватизації на кінець 1990-х років, то в народі таку приватизацію справедливо назвали «прихватацією».

У 1995 р. зупинити спад виробництва не вдалося, але відбулося різке його вповільнення (12,2 % проти 22,9 % у 1994 р.). Поряд з тим промислове виробництво і фінансово-кредитна сфера ще далекі від реального відновлення позицій початку 1990-х рр. і потребують ефективніших ринкових методів управління.

Важливе місце в економічній структурі України займає агропромисловий комплекс. У ході економічних змін у країні створюються певні законодавчі засади, хоча й не зовсім досконалі, для ліквідації державної монополії власності на землю і становлення її різноманітних форм, серед яких передбачалось поширення приватної власності в різноманітних її формах: індивідуальної (сімейної), групової, колективно-пайової. У березні 1992 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі». Протягом 1992 р. паювання або акціонування провели близько 4 тис. колгоспів. На початку 1995 р. змінився статус 8,8 тис. колгоспів (94 % загальної кількості). З них паювання майна здійснили 8,3 тис. господарств. В Україні практично завершено приватизацію майна колективних господарств шляхом його поділу на паї, з наданням їхнім власникам – членам колективних господарств – права на вилучення своїх паїв, а також на їхню

передачу в спадок і продаж. Однак право реалізації паїв використовується ще достатньо рідко.

Реформування державних сільськогосподарських підприємств фактично знаходиться на початковій стадії. Повільно відбувається становлення фермерських господарств. Сьогодні в Україні налічується понад 36 тис. фермерських господарств, яким було виділено в середньому по 20 га. Причинами слабого розвитку фермерства є насамперед відсутність матеріальних і фінансових ресурсів, недостатня підтримка з боку держави, а також психологічне несприйняття більшістю селян, що виростили за умов колгоспного ладу, індивідуальних господарств, непідготовленість, а часто і нездатність багатьох із них вести самостійне господарство. Крім того, за умов жорсткої економічної кризи, падіння життєвого рівня більшість сільських жителів вбачають у колективному господарстві певний соціальний захист. Становленню нових форм господарювання на селі перешкоджає і відсутність необхідної інфраструктури для їхнього обслуговування. Одним із основних заходів аграрної реформи є зміна існуючого механізму закупок сільськогосподарської продукції за допомогою державно-контрактної та біржової систем.

Як і всі посткомуністичні країни (Китай становить унікальний випадок в історії економічних реформ з його квазісоціалістичною моделлю), Україна розпочала процес економічних перетворень за умов системної кризи. Але масштаби цієї кризи (падіння обсягів виробництва, темпи інфляції тощо) виявилися найбільшими порівняно з іншими перехідними економіками. За рівнем кризи і станом спаду економіки Україна перевищила рівень великої депресії у США 1929–1933 рр. У 1996 році ВВП становив близько 40 % рівня 1990 р., а обсяг промислового виробництва менше половини цього рівня. У той же час у роки великої депресії 1929–1933 рр. у США виробництво скоротилося на 46 %, а в Радянському Союзі під час Другої світової війни найбільше падіння промислового виробництва становило 30 %.

За роки кризи більше ніж у двічі знизилась продуктивність праці, у два рази зросла собівартість промислової продукції. Здійснюється деіндустріалізація країни, фізичне руйнування продуктивних сил, руйнування інтелектуального потенціалу суспільства. У країні постійно знижуються попит і пропозиція. Водночас попит знижується швидше порівняно з пропозицією. А це призводить до того, що промислові підприємства не можуть реалізувати вироблену продукцію. Майже половина її залишається на складах.

Крім того, низька продуктивність праці, невідповідність якості окремих видів продукції світовим стандартам, високі ціни впливають на конкурентоспроможність наших підприємств. І як наслідок, вітчизняного виробника з ринку у власній країні витісняють іноземні виробники. Усе це за відсутності державної підтримки виробника посилює процес падіння виробництва, а у ряді випадків призводить до його фізичного знищення.

Неминучим наслідком глибокої кризи в Україні, як і в ряді інших колишніх радянських республік, є різке послаблення соціальної захищеності більшості населення, різке зниження життєвого рівня. У 1994 р., у період

найбільшого падіння макроекономічних показників, реальні доходи громадян упали до 19 % порівняно з базовим рівнем 1991 р. Купівельна спроможність середньої зарплати за різноманітними продуктами харчування знизилась за період 1990–1993 рр. у 3–9 разів, а мінімальної зарплати – у 10–29 разів. У період гіперінфляції у 1992–1994 рр. особливо різким було падіння реальних розмірів пенсій. За межею бідності опинилося понад 80 % населення. Скорочення обсягів виробництва призвело до різкого зменшення зайнятості і зростання безробіття. Рівень фактичного безробіття в країні за різними оцінками становить від 1,4 млн осіб до 3,5 млн, що становить 20–25 % працездатного населення, а з урахуванням прихованого безробіття, вимушених відпусток за свій рахунок, затримкою виплат і без того низької заробітної плати рівень безробіття становить 40 %.

Певний перелом у сферу соціального захисту вніс 1995 р., коли вперше подолано тенденцію зниження життєвого рівня населення, зростання номінальної зарплати почало випереджати зростання цін на споживчі товари. Однак восени 1995 р., коли темп інфляції прискорився, ця тенденція змінилася. Позитивним у соціальній сфері є початок зростання з жовтня 1994 р. доларового еквівалента середньої зарплати. У грудні 1995 р. він досяг 68,2 дол. порівняно з 30,6 дол. у грудні 1994 р. Падіння курсу гривні до долара США у 1998–1999 рр. та неодноразова зміна валютного коридору за відсутності економічного зростання призвели до зворотного процесу, а отже до посилення подальшого процесу зубожіння широких верств населення.

Не можна погодитися з точкою зору про неминучість падіння виробництва і погіршення становища населення в період здійснення економічних реформ. Світовий досвід свідчить про зворотне: розумно здійснені економічні перетворення супроводжуються господарським зростанням і поліпшенням рівня життя населення. Справжньою причиною глибокої кризи, в якій опинилася Україна, є не сама реформа, а помилковий монетаристський шлях перетворень, нав'язаний міжнародними фінансовими організаціями. Справжньою причиною ситуації, що виникла, є те, що Україна, копіюючи Росію, пішла шляхом класичного дикого капіталізму, який вичерпав себе ще на початку ХХ століття, а західні країни прийняли концепцію змішаної економіки, а за мету – побудову соціального ринкового господарства. Здійснюваний Україною шлях реформ спричинив немало проблем, вирішення яких є важливим і невідкладним завданням сьогодення.

Серед проблем перехідного періоду найважливішою є вибір напряму нашого руху. Зрозуміло, що йдеться про зміну економічної системи. Загальновідомо, що Україна здійснює перехід від командної економіки до ринкової. Але проблема полягає в тому, яку модель ринкової економіки нам необхідно вибрати – модель вільного чи регульованого ринку. Зрозуміло, що Україна не повинна копіювати чужі моделі, а обрати свою, яка відповідала б саме їй, модель ринкової економіки.

Важливою причиною кризи в Україні є спроба одномоментного вирішення всіх проблем. Історичний досвід показує, що всі подібні спроби закінчувалися поразкою. Намагання до швидкого і безпосереднього переходу

через лібералізацію цін («шокову терапію») дуже нагадує спробу Радянської держави перейти в роки воєнного комунізму до безпосереднього виробництва і розподілу продуктів по-комуністичному. Як відомо, ця спроба не тільки закінчилася безуспішно, але й була визнана помилковою.

Перехід до ринкової економіки передбачає не одномоментний стрибок, а поступовий, еволюційний процес глибоких перетворень існуючої економічної системи за регулюючої діяльності держави. Перетворення обов'язково повинні здійснюватися поетапно. Саме про це свідчить світовий досвід, і саме це не було враховано під час здійснення реформ.

На зустрічі вчених-економістів України і Росії в Києві у вересні 1993 р. вчені-економісти України підкреслювали, що катастрофічний стан української економіки обумовлено тими самими причинами, що і в Росії, – прорахунками у виборі стратегії і тактики реформ, що виявилися в непідготовленій лібералізації цін, відсутності активної структурної політики, розладі фінансово-грошової системи, відсутності дієвого управління державними підприємствами. Підкреслювалось, що лібералізація цін була фатальною помилкою, що реформи варто здійснювати не революційним, а еволюційним шляхом.

Наступні роки підтвердили помилковість стратегії економічних реформ. Вони показали, що використання монетаристських методів не може забезпечити вихід української економіки з кризи і забезпечити реальне відродження. Щорічні обіцянки економічного зростання, починаючи з 1997 р. впродовж трьох років, так і залишилися лише обіцянками. Поспішний демонтаж адміністративно-командної системи управління і планування не супроводжувався формуванням ринкової економічної системи, що природно призвело економіку не до регульованого ринку, а до стихії і хаосу. У країні здійснюється прискорена криміналізація економіки, перехід колосальних грошових засобів до тіньового обороту, які припинили працювати на національну економіку, а обслуговують інтереси вузького кола мафіозно-спекулятивних структур.

Як завжди, так і сьогодні ми спостерігаємо перехід від однієї крайності до іншої. Сьогодні від планового фетишизму ми перейшли до ринкового, а ринок, як відомо, може далеко не все. Успіхи капіталізму як після великої депресії, так і особливо після Другої світової війни були породжені не безпосередньо ринковими відносинами, а їхнім державним регулюванням.

У 1996 р. в Україні починається новий, третій етап реформ, який характеризується проголошенням коригування курсу реформ на створення державно регульованої, соціально спрямованої ринкової економіки. Або, іншими словами, проголошено курс на побудову соціально-ринкового господарства, яке давно вже є реальністю в промислово розвинутих країнах (Німеччина та ін.).

Мається на увазі, що держава з сильними регулювальними функціями повинна стати однією із суттєвих ознак економічної моделі післякризового розвитку України. Але такою повинна бути не лише модель створюваної нами економіки, а й модель переходу до неї. Без сильної і цілеспрямованої державної політики подолати економічну кризу неможливо. Держава має управляти

процесом формування регульованої, соціально спрямованої ринкової економіки. Процес цей тривалий і він повинен мати ряд послідовних етапів, які б наближали нас до бажаної моделі.

Рік 1996-й приніс для народу України нові випробування. Валовий внутрішній продукт скоротився на 10 %, промислове виробництво – на 5 %, на 20 % – випуск товарів народного споживання. Спад відбувся і в аграрному секторі. Як і раніше, величезною залишається заборгованість із зарплати, пенсій, стипендій, яка розтяглася на багато місяців і навіть років.

У 1997–1999 рр. в Україні продовжувався трансформаційний спад. Поряд з тим, починаючи з 1995 р. фіксується вповільнення темпів падання ВВП у понад два рази. Уповільнився спад виробництва в сільському господарстві. Означився процес економічної стабілізації в експортноорієнтованих і базових галузях.

Однак структура українського виробництва, у якій важливе місце займають енергомісткі експортноорієнтовані галузі, ускладнює вихід із кризи. Зовнішньо- і внутрішньополітичні фактори, проблеми економічної інтеграції набувають величезного значення. Наприкінці 1997 р. почала втрачати позиції українська валюта, що проявилось у зниженні курсу гривні.

Важлива роль в економіці кожної країни, і особливо в період корінних економічних змін, належить банківській системі. Центральним банком України, її емісійним центром є Національний банк України (далі – НБУ), який створено у вересні 1991 р. Він проводить єдину політику у сфері грошового обігу, кредиту, створення і зміцнення національної грошової системи, організовує міжбанківські розрахунки, визначає курс гривні відносно валюти інших держав. НБУ створює державну скарбницю, зберігає фонди грошових знаків, золотовалютні резерви, дорогоцінні метали. Статус НБУ затверджено Законом України «Про банки і банківську діяльність». Наразі розробка і прийняття закону про НБУ.

Принципове значення має тенденція до зростання фізичного обсягу роздрібного товарообороту, яка вперше під час кризи проявилася у 1997 р. Товарооборот офіційно зареєстрованих підприємств усіх форм власності проти попереднього року в порівняльних цінах збільшився майже на 6 %. Загальний обсяг продажу споживчих товарів населенню за всіма каналами реалізації в 1997 р. також збільшився на 4,2 %.

Важливою подією стала грошова реформа. Протягом 2–16 вересня 1996 р. (для особливих випадків термін було подовжено) введено в дію повноцінну національну грошову одиницю України – гривню. Обмін відбувався у співвідношенні 1 гривня за 100 000 купоно-карбованців. У такій пропорції було змінено і ціни. Реформа була неконфіскаційна, і фактично обмін здійснювався без обмежень. Хоча можна сказати, що це був більше політичний акт, оскільки на той час лише Україна з-поміж колишніх республік СРСР ще не ввела свою національну валюту. Крім того, про те, що це була реформа, свідчило хіба що лише заміна однієї валюти – купоно-карбованця (ерзац-валюти) – на іншу – гривню. Зрештою, це було не що інше, як деномінація, тобто ліквідували зайві п'ять нулів на грошових знаках і цінах на товари.

Але грошова реформа мала й позитивні сторони: зросла довіра до нової валюти; упродовж тривалого часу валютний курс гривні залишався практично незмінним (особливо з вересня 1996 р. до кінця 1997 р., хоча за три роки існування, тобто до вересня 1999 р. курс гривні до долара США впав понад у 2,5 рази – з 1,76 грн до 4,50 грн за 1 доллар США). Це створило умови для швидкого зниження облікової ставки НБУ – від 300 % у жовтні 1994 р. до 21 % у 1997 р.

Внутрішня та зовнішня торгівля України

З'явилися позитивні тенденції у зовнішній торгівлі. У 1997 р. її обсяг становив близько 30,5 млрд дол., з яких близько 14 млрд припадає на експорт. Негативне сальдо торгового балансу у 1997 р. порівняно з 1996 р. зменшилося з 3 млрд дол. до 2,5 млрд дол.

Основним торговим партнером України була і залишається Росія, на яку припадає понад 25 % українського експорту і майже половина імпорту. Важливими торговими партнерами України є також Німеччина, Китай, США, Туркменія, Польща, Туреччина та Італія.

Нинішня економічна політика України знайшла підтримку світового співтовариства. Країни «Великої сімки», МВФ, Світовий банк, Європейський банк реконструкції та розвитку постійно надають Україні кредитну підтримку. Проте це призвело до виникнення і зростання зовнішнього державного боргу. Якщо до 1993 р. Україна не мала зовнішнього боргу, то на 1999 р. його величина перевищує 10 млрд дол.

Таким чином, перетворення в народному господарстві України в 1990-х роках мають доволі складний і суперечливий характер. Через цілу низку причин становлення ринку відбувається непослідовно, без необхідної для цього міцності і рішучості, а сам процес формування нових економічних відносин було піддано сильному політичному протистоянню.

Номінально ВВП України вже давно перевищив рівень початку 1990-х років, однак реально це не зовсім так. Якщо зафіксувати ціни на вироблені в Україні товари та послуги в доларах за 2010 рік, то вийде, що у 2020 році реальний ВВП України становив лише 63,2 % від показника 1990 року.

Хоча деякі експерти скептично ставляться до оцінок ВВП початку 1990-х років.

По-перше, у ті роки ВВП ніхто не рахував за наявною на той час методологією. По-друге, відбувалося перевиробництво товарів, багато з яких були б неконкурентними в умовах вільного ринку. По-третє, тотальний товарний дефіцит був свідченням заниження цін, а значить, і дефлятора ВВП. По-четверте, різниця між офіційним і «чорним» валютними курсами була величезною», – пояснює головний менеджер з макроекономічного аналізу «Райффайзен банку» Сергій Колодій [22].

Активне зростання ВВП спостерігалось в першій половині 2000-х, тоді як усі 1990-ті економіка країни невпинно скорочувалася. Разом із загальним скороченням ВВП падав і його відносний показник – ВВП на душу населення.

Номінально він досяг дна у 1999 році, а піку – у 2013 році. Реально ж найвищий показник ВВП на душу населення, за даними Світового банку, був у 1990 році. У 2020 році він становив лише 78,6 % від того показника.

В останні роки через війну та коронакризу розмір державних фінансів відносно ВВП почав зростати. Великий дефіцит бюджетів уряди всіх каденцій намагалися покривати за допомогою запозичень. У перші роки незалежності держборг був відносно малим, а після кризи 2008 року він почав збільшуватися.

За 30 років незалежності економіка суттєво змінилася. Частка промисловості скоротилася більш ніж удвічі, а частка послуг на стільки ж зросла. Сільське господарство теж драматично впало в перші роки незалежності. Однак в останнє десятиліття воно поступово нарощує обсяги виробництва і свій внесок у ВВП країни. Зокрема, зростає виробництво м'яса.

У рослинництві Україна давно перевершила показники початку незалежності. В останні роки фіксуються рекордні врожаї зерна. Найбільші їхні обсяги були у 2019 році, у 2020 році вони дещо скоротилися через посуху.

У структурі експорту в останні роки переважають сільське господарство, металургія та послуги (включно з доходами від транзиту газу). Обсяги експорту досягли піку у 2007 році, коли Україна продала товарів на майже 100 млрд дол.

«Зерно, соняшникова олія та інша аграрна продукція стали головними статтями українського експорту. Вони генерують майже половину валютних надходжень від експорту товарів. У середні 1990-х років їхня частка не перевищувала 20 %», – зазначає головна економістка «Dragon Capital» Олена Білан [22].

Серед товарів, які Україна імпортує, переважають нафта, газ, електроніка, машинне обладнання, послуги. Структура імпорту теж суттєво змінилася.

«Якщо в середині 1990-х років домінував енергетичний імпорт, то зараз його частка наближається до 20 %. Основну частину імпорту займає продукція машинобудування, тобто інвестиційні товари» [22].

Проаналізувати обсяги промислового виробництва в Україні складно через брак даних. Річ у тім, що перелік категорій товарів, які аналізує Держстат, змінюються кожне десятиліття. Незмінні лише показники виробництва цементу та аміаку. Вони впродовж 30 років незалежності скоротилися приблизно вдвічі. Скорочувалося і виробництво електроенергії. Підприємства не потребували великої кількості електрики, тож електростанції зменшували обсяги генерації. Попит на електрику падав і через поступове скорочення населення України.

За три десятиліття Україна не стала енергетично незалежною. Програми щодо збільшення обсягів видобутку газу щоразу провалювалися, що робило країну залежною від політики основного постачальника блакитного палива – Росії.

Щоправда, з листопада 2015 року Україна відмовилася від придбання російського газу і купує його в європейських партнерів. Повністю відмовитися від імпорту газу Україна не може через брак власного видобутку.

Перші 30 років незалежності економіка перебувала під тиском криз і ринкових трансформацій, та це не завадило досягнути успіхів у певних галузях.

Зокрема, суттєво покращилися платоспроможність населення і фінансова стабільність.

Поряд з досягненнями існують і проблеми. Одна з найбільших – деградація промисловості, вважають експерти.

Відбулася еволюція української економіки. Вона перетворилася з орієнтованої на важку промисловість на яскраво виражену сировинну економіку.

Слабка конкурентоспроможність, застарілі технології, закриття Росією своїх ринків і війна на Донбасі призвели до різкого скорочення обсягів виробництва та експорту в українському машинобудівному секторі, – констатує голова департаменту корпоративного аналізу групи ІСУ Олександр Мартиненко.

Хоча у 2020 році Україна переважно виграла від такої структури економіки завдяки зростанню глобальних цін на сировину, проте існує ризик входження економіки в кризу через падіння світових цін на товари вітчизняного експорту.

Для зміни структури економіки Україні потрібні значні інвестиції, проте іноземні інвестори не поспішають вкладати свій капітал. Чи не найбільше їх стримує відсутність упевненості в захищеності прав власності.

Опитані ЕП економісти сходяться на тому, що без проведення реформ у судовій та правоохоронній сферах Україні не вдасться здійснити значного економічного прориву в найближчому майбутньому.

«Ми не бачимо факторів, які б допомогли здійснити економічний прорив у найближчі роки. Економіка потребує високих обсягів інвестицій, які неможливі без поліпшення інвестиційного клімату. Сприятливий інвестиційний клімат включає захист прав власності, ефективну судову систему, низький рівень корупції», – вважає аналітик Concorde Capital Євгенія Ахтирко [22].

Крім того, важливо зберегти здобутки в здійснених реформах, таких як незалежність Національного банку та політики, які він проводить у валютній, наглядовій та монетарній сферах.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Білоконенко О. В. Історія економічних вчень : конспект лекцій / О. В. Білоконенко. – Київ : Українсько-Фінський інститут менеджменту і бізнесу, 2003. – 90 с.
2. Білорус О. Глобалізація і національна стратегія України / О. Білорус. – Броди : Просвіта, 2001. – 300 с.
3. Бочан І. О. Глобальна економіка : підручник / І. О. Бочан, І. Р. Михасюк. – Київ : Знання, 2007. – 403 с.
4. Бунятян К. Історія стародавнього світу : підручник / К. Бунятян. – Київ : Либідь, 1997. – 240 с.
5. Горкіна Л. П. ХХ століття в історії української економічної думки: коротка ретроспектива : монографія / Л. П. Горкіна, М. Г. Чумаченко, О. О. Шубін. – Донецьк : ДонНУЕТ, 2011. – 141 с.
6. Економіка зарубіжних країн : навч. посіб. / За ред. Ю. Г. Козака та ін. – Київ : ЦУЛ, 2003. – 352 с.
7. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – Київ : Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.
8. Економічна історія України і світу : підручник / За ред. Б. Д. Лановика. – 8-ме вид., випр. і доп. – Київ : Вікар, 2006. – 495 с.
9. Злупко С. М. Економічна історія України : навч. посіб. / С. М. Злупко. – Київ : Знання, 2006. – 367 с.
10. Злупко С. М. Історія економічної теорії : підручник / С. М. Злупко. – 2-ге вид., випр. і доп. – Київ : Знання, 2005. – 719 с.
11. Якобчук В. П. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. / В. П. Якобчук, Ю. В. Богоявленская, С. В. Тищенко. – Київ : Центр учбової літератури, 2015. – 472 с.
12. Історія економіки та економічної думки: ХХ – початок ХХІ ст. : навч. посіб. / В. В. Козюк, Л. А. Родіонова, Т. І. Вергелес та ін. – Київ : Знання, 2011. – 582 с.
13. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. / За ред. С. І. Архієреєва, доц. Н. Б Решетняк. – Харків : НТУ «ХП», 2010. – 336 с.
14. Історія економіки та економічної думки: ХХ – початок ХХІ ст. : навч. посіб. / За ред. В. В. Козюка, Л. А. Радіонової. – Київ : Знання, 2011. – 582 с.
15. Історія економічних учень і розвиток економічної думки в Україні : опорний конспект лекцій / В. О. Сивоконь ; каф. економічної політики. – Харків : Вид-во ХарПІ УАДУ «Магістр», 2002. – 120 с.
16. Історія України : навч. посіб. / В. А. Кротюк, І. Г. Мухіна, О. Ю. Панфілов [та ін.]. – Харків : ФОП Данилко Н. С., 2016. – 526 с.
17. Краус Н. М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки : навч. посіб. / Н. М. Краус. – Київ : Центр учбової літератури, 2014. – 504 с.

18. Лазарович М. В. Економічна історія : курс лекцій / М. В. Лазарович, Б. Д. Лановик. – 6-те вид., стер. – Київ : Вікар, 2012. – 477 с.
19. Леоненко П. М. Економічна історія : навч. посіб. / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко. – Київ : Знання, 2004. – 499 с.
20. Ущиповський Ю. В. Ідеї інституціоналізму в економічній думці України ХІХ – початку ХХ ст. : монографія / Ю. В. Ущиповський. – Київ : КНЕУ, 2012. – 259 с.
21. Шевченко О. О. Історія економіки та економічної думки: сучасні економічні теорії : навч. посіб. / О. О. Шевченко. – Київ : Центр учбової літератури, 2012. – 280 с.
22. Як змінилась економіка за 30 років незалежності [Електрон. ресурс] : Економічна правда : сайт. Електрон. Текст. дані – Оновлюється постійно. – Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/08/23/677115/>, вільний (дата звернення: 29.04.2023). – Назва з титул. екрана.

Електронне навчальне видання

ЯРМАК Ольга Віталіївна

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА СВІТУ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для здобувачів першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти денної та заочної форм навчання
зі спеціальності 051 – Економіка, освітньо-професійна програма
«Міжнародна економіка»)*

Відповідальний за випуск *Ю. В. Федотова*
Редактор *О. В. Михаленко*
Комп'ютерне верстання *О. А. Ярмач*

План 2023, поз. 122Л

Підп. до друку 04.12.2023. Формат 60 × 84/16.
Ум. друк. арк. 11,7

Видавець і виготовлювач:
Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Маршала Бажанова, 17, Харків, 61002.
Електронна адреса: office@kname.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК № 5328 від 11.04.2017.